

# સ્વાધ્યાય

સ્વાધ્યાય અને સંશોધનનું ત્રૈમાસિક

પુસ્તક ૩૫ : અંક ૧-૨

EXCHANGE COPY

વસંતપંચમી અને અક્ષયતૃતીયા વિ. સં. ૨૦૫૪



દુર્ગાસપ્તશતીનો એક પ્રસંગ

[પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરની સચિત્ર હસ્તપ્રત, ક. ૧૨૩૬]

સંપાદક

રાજેન્દ્ર આર્ચ. નાણાવટી



પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, મહારાજા સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા



# સ્વાધ્યાય

(વસંતપંચમી અને અક્ષયતૃતીયા અંક)

વિ. સં. ૨૦૫૪

પુસ્તક ૩૫ : અંક ૧-૨

ફેબ્રુઆરી - મે ૧૯૯૮

## અનુક્રમ

૧.	વેદકાલીન શુદ્ર - કાન્તિલાલ રા. દવે	૧-૮
૨.	પાણિનીય તન્ત્રમાં આગમવિધાન - વસન્તકુમાર મ. ભટ્ટ	૯-૧૭
૩.	નાટ્યશાસ્ત્રનું વિશિષ્ટ પ્રદાન : બુદ્ધબુદ્ધ છન્દ - મનસુખ કે. મોલિયા	૧૮-૨૫
૪.	લક્ષણા : આનંદવર્ધનનો મત, મહિમભટ્ટનું ખંડન - અરુણા કે. પટેલ	૨૭-૩૩
૫.	હેમચંદ્રાચાર્યનો વાચ્યવ્યક્રય સ્વરૂપભેદ વિચાર - એ. એમ. પ્રજાપતિ	૩૫-૪૦
૬.	કવિ અમરુ અને અનુહરણ - યોગિની પંડ્યા	૪૧-૫૨
૭.	મહાદેવી દુર્ગાનો આવિર્ભાવ - એક આધ્યાત્મિક અર્થઘટન - માધવી એ. પંડ્યા	૫૩-૬૧
૮.	તાપીમાહાત્મ્ય - એક પરિચય - મુકુંદ લાલજી વાડેકર	૬૩-૬૬
૯.	ગુજરાતમાં જૈનધર્મનો પ્રસાર : એક વિહંગાવલોકન - આર. ટી. સાવલિયા	૬૭-૭૨
૧૦.	રાધાવલ્લભ ત્રિપાઠી : આધુનિક સંસ્કૃત કવિતાનું વિદગ્ધતા, પ્રતિબદ્ધતા ને સંવેદનશીલતા સાથેનું 'સંધાન' - અજીત ઠાકોર	૭૩-૭૭
૧૧.	'પાણિનીયનાટકમ્' : એક દષ્ટિક્ષેપ - આર. પી. મહેતા	૭૮-૮૨
૧૨.	શ્રી પ્રીતમલાલ નૃસિંહલાલ કચ્છીવિરચિત્ત બ્રહ્મચર્યશતક - મનોવૈજ્ઞાનિક અધ્યયન - સી. વી. ઠકરાલ	૮૩-૮૪
૧૩.	રઘુદેવકૃત 'મુક્તિવાદ' - શ્રેતા પ્રજાપતિ	૮૫-૧૦૮
૧૪.	ગ્રંથાવલોકન	૧૦૯-૧૨૫





# વેદકાલીન શૂદ્ર

કાન્તિલાલ રા. દવે\*

‘શૃણ્વન્તુ સર્વે અમૃતસ્ય પુત્રાઃ’ એવા સિંહનાદથી સમસ્ત માનવજાત સાથે સીમાતીત, કાલાતીત અને ધર્માતીત તાદાત્મ્ય સાધતી ભવ્ય ભારતીય સંસ્કૃતિ એની અનેક વિશિષ્ટતાઓ માટે વિશ્વપ્રસિદ્ધ છે. ચાતુર્વર્ણ્ય-વ્યવસ્થા ભારતીય સંસ્કૃતિની આવી જ એક મહત્વપૂર્ણ વિશિષ્ટતા છે, જે છેક ઋગ્વેદકાળથી અદ્યાપિપર્યન્ત કોઈને કોઈ સ્વરૂપે વિદ્યમાન રહેલી જોવા મળે છે.

**વેદકાળમાં ચાતુર્વર્ણ્યનું અસ્તિત્વ :**

અલબત્ત આની સામે, વેદના સમયમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એવા ચાર વિભાગ નહોતા, એવો પ્રો. રોથ, ડૉ. મુર, મિ. દત્ત વગેરે વિદ્વાનોનો મત છે. પણ પ્રો. કર્ન અને ડૉ. હોંગ આ મત સાથે સંમત થતા નથી. ડૉ. હોંગના મતે વેદકાળમાં આવા ચાતુર્વર્ણ્યના વિભાગ ચોક્કસ પડી ગયા હતા. એ વિભાગ પાછલા સમયના જેવા સખત ન હતા, એ વાત ખરી, પણ એ વિભાગ હતા જ નહીં એમ કહેવું ભૂલભરેલું છે. પ્રો. કર્ન ડૉ. હોંગ સાથે સંમત થતા વિશેષમાં એવું જણાવે છે કે ‘પુરુષસૂક્ત’ મોડું રચાયેલું એ વાત કબૂલ રાખીએ તો પણ, ચાતુર્વર્ણ્ય વિશે જેમાં કથન કરવામાં આવ્યું છે, તે મંત્ર ઉપરથી જણાય છે કે ચાર વર્ણો કંઈ નવા અસ્તિત્વમાં આવ્યા નહોતા, પણ વર્ણો એટલા જુના થઈ ગયા હતા કે તેની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તેનું કોઈને સ્મરણ રહ્યું નહોતું. ‘પુરુષસૂક્ત’ના આ એક મંત્ર સિવાય સંહિતામાં બીજે કોઈ ઠેકાણે ચાતુર્વર્ણ્ય વિશે કથન કરવામાં નથી આવ્યું, એ વાત સ્વીકારીને પણ બંને કહે છે કે, યજ્ઞને માટેનાં સૂક્તોની જે ‘સંહિતાઓ’ તૈયાર કરવામાં આવી, તેમાં ચાતુર્વર્ણ્ય વિશે વારંવાર કથન કરવાનો પ્રસંગ જ ક્યાંથી આવે ?<sup>૧</sup>

ઋગ્વેદ સંહિતાના ચાર વેદો, બ્રાહ્મણો અને આરણ્યક-ઉપનિષદોના બનેલા વૈદિક સાહિત્યમાં ચાતુર્વર્ણ્ય વિશે મળતા ઉલ્લેખોના આધારે એમ કહી શકાય તેમ છે કે, કે વેદના સમયમાં ચાતુર્વર્ણ્યના વિભાગ ચોક્કસ પડી ચૂક્યા હતા. પ્રો. મૅકડોનલ જણાવે છે તેમ, ચાતુર્વર્ણ્યની ચોક્કસ વ્યવસ્થા બ્રાહ્મણગ્રંથોના સમયમાં થઈ જેના ઉપર હાલની ન્યાતોનું અત્યંત ગૂંચવણભરેલું જાળીકામ કરવામાં આવ્યું તે ખોખું એ સમયમાં જ તૈયાર થયું હતું.<sup>૨</sup>

ઋગ્વેદના પુરુષસૂક્ત (૧૦/૮૦/૧૨)માં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચારે વર્ણોનો સર્વપ્રથમ ઉલ્લેખ થયો છે, જ્યાં વૈદિક ઋષિએ સમાજને પુરુષનું રૂપક આપીને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રોને ક્રમશઃ એના મુખ, બાહુ, ઉરુ અને ચરણમાંથી ઉત્પન્ન થતા દર્શાવ્યા છે. આમ અહીં શુદ્રનો ઉલ્લેખ ‘ચતુર્થ વર્ણ’ના રૂપમાં થયો છે.

‘સ્વાધ્યાય’, પુ. ૩૫, અંક ૧-૨, વસંતપંચમી-અક્ષયતૃતીયા અંક, ફેબ્રુઆરી-મે ૧૯૮૮, પૃ. ૧-૮.

★ અનુ. સંસ્કૃત વિભાગ, સ.પ. યુનિ., વલ્લભ વિદ્યાનગર.

૧. મૅકડોનલ એ., સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ગુજરાતી અનુવાદક, પ્રા. મો. પા. દવે, પોપ્પુલર પ્રકાશન, સુરત, ૧૯૬૮, દ્વિતીય આવૃત્તિમાં દ્વિતીય પ્રકરણના અંતે અનુવાદકની વિસ્તૃત ટિપ્પણ, પૃ. ૪૩-૪૫.

૨. એજન, પૃ. ૩૭.

શૂદ્રો : આર્ય કે આર્યેતર ? :

ઋગ્વેદમાં આર્ય અને આર્યેતર દાસદસ્યુ વચ્ચેના અવિરત ચાલેલા સંઘર્ષના આધારે કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ એવો મત પ્રચલિત કર્યો, કે બહારથી આવેલા આર્યોએ ભારતના મૂળ નિવાસી દાસ-દસ્યુઓને જીતીને પોતાના ગુલામ બનાવી દીધા, જેઓ કાળાન્તરે ‘શૂદ્ર’ તરીકે ઓળખાયા. રૉથ,<sup>૩</sup> મ્યૂર<sup>૪</sup> વગેરે પાશ્ચાત્ય અને એન. કે. દત્ત,<sup>૫</sup> ધુર્યો,<sup>૬</sup> કાણે<sup>૭</sup> અને એ. સી. દાસ<sup>૮</sup> જેવા ભારતીય વિદ્વાનોનો આવો મત છે. હકીકતમાં આર્યો દાસ-દસ્યુઓના સંપર્કમાં આવ્યા તે પૂર્વે જ સમૃદ્ધ આર્યોની સેવા કરનારો એક આર્ય-સેવક-વર્ગ હતો જ. ‘વેદિક ઈન્ડેક્સ’ના સંપાદકો કીથ અને મૅકડોનલ્ડ,<sup>૯</sup> ડૉ. રામજી ઉપાધ્યાય<sup>૧૦</sup> પ્રભૃતિ અનેક વિદ્વાનોનું આવું મંતવ્ય છે. ડૉ. રામજી ઉપાધ્યાય જણાવે છે કે સર્વ વિજિત દાસ-દસ્યુ ‘શૂદ્ર’ બની ગયા, એવી કેટલાક વિદ્વાનોની ધારણા ભ્રાંત છે. વાસ્તવમાં કેટલાક દાસ ભલે આર્યોમાં પ્રતિષ્ઠિત શૂદ્ર વર્ણમાં ભળી ગયા હોય, પણ એમ વિચારવું કે દાસ વર્ગના લોકો બ્રાહ્મણ, ઋષિ, રાજા, રાજન્ય, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય આદિ વર્ગોમાં સમ્મિલિત નથી થયા, એ ભયંકર ભૂલ છે. દાસો આર્ય બની જવાનો પ્રામાણિક સ્વીકાર ભાંડારકરે<sup>૧૧</sup> પણ કર્યો છે.

આ સંદર્ભમાં ડૉ. આંબેડકરનો મત<sup>૧૨</sup> પણ વિચારણીય છે. તેમના મતાનુસાર શૂદ્રો આર્યોની સૂર્યવંશીય શાખાના ક્ષત્રિયો હતા. પ્રાચીનકાળથી આર્યોમાં કેવળ ત્રણ જ વર્ણ હતા. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય. પરંતુ આ સૂર્યવંશી ક્ષત્રિયોએ, તેમની અને બ્રાહ્મણો વચ્ચે ચાલતા સંઘર્ષમાં બ્રાહ્મણો પર ખૂબ અત્યાચારો કર્યા. આ અત્યાચારો અને અપમાનોથી તંગ આવીને દ્વેષભાવના કારણે બ્રાહ્મણોએ ઉપનયન સંસ્કારના અમોઘ શસ્ત્રથી એમને વંચિત કરી દીધા. ઉપનયન ન થતાં તેઓ વૈશ્યો નીચે ચોથો વર્ણ ‘શૂદ્ર’ બની થયા.

આ એક મૌલિક અને નવીન દષ્ટિકોણ અવશ્ય છે, પરંતુ મોટા ભાગના વિદ્વાનોએ કાં તો એની ઉપેક્ષા કરી છે યા તો અસ્વીકાર. ખરેખર તો ઉહાપોહપૂર્વક આ મતની ચર્ચા કરવી જોઈતી હતી.

- 
૩. Dutta N.K., *Origin and Growth of Caste in India*; Calcutta, 1931, First edition, p. 151-152.
  ૪. Muir, O.S.T., Vol. II, London, 1871, First edition, p. 368.
  ૫. જુઓ, પાદટીપ નં ૩, પૃ. ૬૧.
  ૬. *Caste and Class in India*, Bombay, 1957, First edition, p. 152.
  ૭. *History of Dharmashastra*, Vol. II, Part, 1, B.O.R. Institute, Poona, 1941, First edition, p. 53.
  ૮. *Rigvedic India*, Calcutta, 1920, First edition, p. 133.
  ૯. રાય રામકુમાર કૃત હિન્દી અનુવાદ, ભાગ ૨, વારાણસી, ૧૯૬૨, પ્રથમ સંસ્કરણ, પૃ. ૨૬૫.
  ૧૦. પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્યકી સાંસ્કૃતિક ભૂમિકા, દેવ-ભારતી લોકભારતી પ્રકાશન, ઈલાહાબાદ, ૧૯૬૬, પ્રથમ સંસ્કરણ, પૃ. ૩૬.
  ૧૧. *Some Aspects of Ancient Indian Culture*, Banaras, 1929, First Edition, p. 6.
  ૧૨. ‘હૂ વેર શૂદ્રાણ’ ? હિન્દી અનુવાદક : મૂર્તિ એસ. કલચરલ પબ્લિશર્સ, અમીનાબાદ, લખનઉ, ૧૯૯૫, તૃતીય સંસ્કરણ, પૃ. ૩.

## વેદકાલીન શૂદ્ર

૩

### શૂદ્રત્વ : જન્મથી કે ગુણકર્મથી ?

વૈદિક સાહિત્યના અનુશીલનથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે વૈદિક કાળમાં ‘વર્ણ’નો જન્મ સાથે કોઈ સંબંધ ન હતો. ‘વર્ણ’ શબ્દ ‘વૃજ્ વૃણોતે’ ધાતુના વરણાર્થક અર્થ અનુસાર સમજાવતાં ડૉ. નિરુપણ વિદ્યાલંકાર<sup>૧૩</sup> જણાવે છે કે, વેદકાળમાં કોઈપણ વ્યક્તિ પોતાના ગુણ, કર્મ અને સ્વભાવ અનુસાર વ્યવસાયનું વરણ કરી શકતી હતી. ઋ. (૮/૧૧૨/૩)માં જણાવ્યા મુજબ એક જ પરિવારના ચાર સભ્યો પૈકી કોઈ બ્રાહ્મણ, કોઈ ક્ષત્રિય કોઈ વૈશ્ય અને કોઈ શૂદ્ર હોય એ સંભવિત હતું. શતપથ બ્રા.માં શ્યાપર્ણ સાયકાયન નામના બ્રાહ્મણ પુરોહિતની ઉક્તિ છે કે તેની સંતતિ ગુણાનુસાર રાજા સાલ્વની પુરોહિત યા ક્ષત્રિય યા વૈશ્ય યા શૂદ્ર કાંઈપણ થઈ શકે છે.<sup>૧૪</sup> શતપથ બ્રા. (૩/૪/૨/૧૭)માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે યજ્ઞ કરાવનાર કોઈપણ વર્ણનો કેમ ન હોય, તે બ્રાહ્મણ બની જાય છે. છાં. ઉપ. (૫/૧૦/૭) જણાવે છે કે સારા આચરણ અને ગુણોથી બ્રાહ્મણ્યોનિ મળે છે અને હીન આચરણથી ચાંડાલ, સૂઅર કે શ્વાનની પશુયોનિ મળે છે. ઋ. (૮/૧૧૨/૩) પરથી એવું જણાય છે કે લોકોને વ્યવસાય પસંદગીની પૂરી સ્વતંત્રતા હતી. વર્ણી વ્યવસાયના કારણે કોઈને ઊંચ કે નીચ પણ માનવામાં આવતા ન હતા. આમ કરવાનું શક્ય પણ ન હતું, કારણકે એક જ પરિવારમાં પિતા વૈદ્ય (બ્રાહ્મણ), માતા લોટ દળનારી અને પુત્ર સુધાર (શૂદ્ર) હોઈ શકતાં હતાં. અર્બુદ નામના આર્યેતર નાગવંશીય વ્યક્તિએ દેવતાઓને યજ્ઞવિધાનનું શિક્ષણ આપીને અને ઋ. ૧૦/૮૪ સૂક્તની રચના કરી બ્રાહ્મણત્વ અને ઋષિત્વ મેળવ્યું હતું, એમ ઐત. બ્રા. (૬/૧/૧) નોંધે છે. શત. બ્રા. (૮/૬/૨/૧), (૧૧/૬/૨/૧૦) કો. ઉપ. (૪/૧) તથા ઋ. (૧૦/૮૮/૫) વગેરેમાં પણ ગુણકર્માનુસાર વર્ણપરિવર્તનનાં અનેક ઉદાહરણો પ્રાપ્ત થાય છે. ગીતાકારે ‘ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મ વિભાગશઃ’ અને મનુએ ‘શૂદ્રો બ્રાહ્મણતામેતિ બ્રાહ્મણસ્યેતિ શૂદ્રતામ્’ (મનુ. ૧૦/૬૫) કહીને આજ બાબત દર્શાવી છે. આમ વૈદિક કાળમાં શૂદ્રને ઉન્નતિના માર્ગે આગળ ધપવામાં કોઈ અંતરાયો ન હતા.

### સામાજિક સ્થિતિ :

‘પદ્ભ્યાં શૂદ્રો અજાયત’ એ વાક્યનો અર્થ કેટલાક વિદ્વાનોએ એવો કર્યો છે કે જેમ શરીરમાં પગ સૌથી નીચ અંગ છે તેમ જડબુદ્ધિવાદિ ગુણોથી યુક્ત શૂદ્ર પણ સમાજનું નીચ અંગ છે. આ અર્થ બરાબર નથી, એમ જણાવી ડૉ. નિરુપણ વિદ્યાલંકાર<sup>૧૫</sup> જણાવે છે કે શૂદ્રને આ મંત્રમાં આલંકારિક રીતે અત્યંત ઊંચી પદવી આપવામાં આવી છે. જે રીતે આખું શરીર ચરણોને આશ્રિત રહે છે, તે રીતે આ સમગ્ર સમાજ શૂદ્રોના આધારે રહે છે. પુરુષસૂક્તનું આ આલંકારિક વર્ણન અથર્વવેદના ‘સ્કંભસૂક્ત’ (૧૦/૭) અને ‘ઉચ્છિષ્ટ સૂક્ત’ (૧૧/૭) તથા યજુષ્ (૩૦/૫)ના અધ્યયનથી સરળતાથી સમજી શકાય તેમ છે. આ જ વિચારનો પડઘો પાડતાં ડૉ. ગૌતમ પટેલ<sup>૧૬</sup> જણાવે છે કે, શૂદ્રનું સર્જન પગમાંથી માટે વૈદિક સમાજમાં એનું સ્થાન નીચું હતું, એવું

૧૩. ભારતીય ધર્મશાસ્ત્રોંમે શૂદ્રોની સ્થિતિ, સાહિત્યમળદાર, મેરઠ, ૧૯૭૨, પ્રથમ સંસ્કરણ, પૃ. ૩૬.

૧૪. જુઓ, પાદટીપ નં ૮, પૃ. ૨૬૩.

૧૫. જુઓ, પાદટીપ નં. ૧૩, પૃ. ૩૨.

૧૬. વૈદિક સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ, યુનિ. ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજ. રાજ્ય, અમદાવાદ-૬, ૧૯૮૦, દ્વિતીય સંશોધિત આવૃત્તિ, પૃ. ૩૪૦.

અર્થઘટન અન્ય ઉદાહરણો પાંગળું બનાવે છે. ઈતરા, કે જેનું નામ જ સૂચવે છે કે તે કોઈ શૂદ્ર વર્ણની સ્ત્રી હશે, તેના પુત્રને ઐતરેય બ્રાહ્મણનો દષ્ટા સ્વીકાર્યો છે. શૂદ્રને પણ મંત્રદર્શન ! આ વેદના સમાજનું ઔદાર્ય છે. જ્ઞાતિપ્રથાનાં આજનાં દૂષણો કે વાડાઓ ત્યાં ન હતા. યજુર્વેદ કે અથર્વવેદના નિર્દેશો દર્શાવે છે કે શૂદ્ર સમાજમાં નીચ કે અસ્પૃશ્ય નહોતો મનાતો. પ્રાર્થનામાં તેના નામના નિર્દેશો બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિયોની સાથે થયા છે, (યજુ. ૧૮/૪૮, અથર્વ. ૧૮/૬૨/૧). ઉપનિષદોમાં પણ ક્ષત્રિય, વિદ્યાનો જ્ઞાતા હોય કે શૂદ્ર તેનો અધિકારી હોય તેવું દર્શાવતાં દષ્ટાંતો અવશ્ય ઉપલબ્ધ થાય છે. જ્ઞાનદાન કે શિક્ષણ એ કેવળ બ્રાહ્મણસમાજનો ઈજારો અને સેવા એ શૂદ્રની ફરજ એ વિચાર પાછળથી આવ્યો છે, એમ સુસ્પષ્ટ છે, અને વિદ્વાનોની માન્યતાની મહોર પણ એને મળેલી છે.

પરવર્તી યુગમાં શૂદ્રો પ્રતિ જે ઘૂણાનો ભાવ જોવા મળે છે, તે વિચારણીય સમસ્યા છે. પણ પ્રારંભિક યુગમાં કમસે કમ ઉપનિષદ્ સુધીના વૈદિક-યુગ સુધી શૂદ્રો પ્રત્યે સદ્ભાવ રહ્યો છે, નહીંતર કેવી રીતે આ ઘોષણા કરવામાં આવી હશે કે, ‘દેવતાઓમાં પૂષા શૂદ્ર બન્યા’. પૂષા જેવા દેવતાનું ‘શૂદ્ર’ વર્ણમાં રહેવાનું જ સિદ્ધ કરે છે કે, તત્કાલીન સમાજ શૂદ્રોનો આદર કરતો હતો. સૃષ્ટિનું પોષણ કરવાનું કામ પૂષાનું છે. આથી સ્પષ્ટ છે કે ઉપનિષત્કાળ સુધી શૂદ્રોને સમાજના પોષક-વર્ગ તરીકેની પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઈ હતી.<sup>૧૭</sup>

વેદકાલીન રાષ્ટ્રના સુચારુ શાસન માટે ચારે વર્ણોની યોગ્યતા અને ક્ષમતા અનુસાર કાર્યોનું વિભાજન કરતાં યજુર્વેદમાં ‘તપસે શૂદ્રમ્’ (૩૦/૫) અર્થાત્ શ્રમકાર્યમાં શૂદ્રને નિયુક્ત કરવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો છે. કઠોર શ્રમકાર્ય સાથે સંબંધ હોવાના કારણે કેટલાક, શૂદ્રોને હલકા ગણે છે. આ સંદર્ભમાં પં. વીરસેન સામશ્રમી<sup>૧૮</sup> લખે છે કે, ‘શૂદ્ર’ શબ્દ હીન અર્થનો ધોતક નથી, અપિતુ વેદની દૃષ્ટિએ તો શ્રમ અને તપનું પ્રતીક છે. તપથી તો પ્રત્યેક વસ્તુ પવિત્ર થાય છે આથી ‘શૂદ્ર’ શબ્દના ‘હીનતાસૂચક’ લૌકિકાર્યનું વેદમાં ગ્રહણ કરવું ન જોઈએ. વેદ ભગવાને તો ‘તપસે શૂદ્રમ્’ તપ માટે શૂદ્રનું વરણ કરવાનું કહ્યું છે, અતઃ શૂદ્ર વર્ણનું પાવનત્વ સિદ્ધ છે. શ્રમજીવી-શૂદ્ર-તપસ્વી વર્ગ સમાજનો અને ઉદ્યોગધંધાઓનો આધારસ્તંભ છે, એ ભૂલવું ન જોઈએ.

સંક્ષિપ્તમાં, આર્ય-શૂદ્રનું વિભાજન વેદમાં હોવા છતાં, સામાજિક દૃષ્ટિએ શૂદ્રનું સ્થાન આર્યની સમકક્ષ અને માનનીય હતું. આ જ કારણે છાં. ઉ. (૩/૧૬)માં જેમનો ઉલ્લેખ મળે છે તે મહીદાસ ઐતરેય શૂદ્ર સ્ત્રીનો પુત્ર હોવા છતાં શાખાપ્રવર્તક ઋષિ થયો હતો, એટલું જ નહિ, જીવન્મુક્ત દશામાં બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રતિષ્ઠા મેળવી શક્યો હતો. જબાલા નામની શૂદ્ર દાસીના પુત્ર સત્યકામ જબાલને તેની માતા અને તેના પોતાના સત્યવચનના કારણે બ્રાહ્મણ ગણી હારિદ્રમત્ ગૌતમ નામના બ્રહ્મર્ષિએ ઉપનયન સંસ્કારપૂર્વક બ્રહ્મવિદ્યા આપી હતી. છાં. ઉપ. (૪/૪/૯)માં ઉલ્લેખિત આ જબાલ, જબાલ શાખાનો પ્રવર્તક આચાર્ય બની મહનીય પ્રતિષ્ઠા પામ્યો હતો. શૂદ્રાપુત્ર વત્સે અગ્નિપ્રવેશ વડે પોતાના શુદ્ધ જાતિસંસ્કારની ખાત્રી કરાવી આપી પોતાનું દ્વિજત્વ સિદ્ધ કર્યું હતું.<sup>૧૯</sup> એ. બ્રા. (૬/૫)માં ઉલ્લેખિત કવષ એલૂષ ઋ. (૧૦/૩૦/૩૪)ના મંત્રદષ્ટા તરીકે સ્વીકાર પામ્યો હતો. શૂદ્ર ઉશિજ કક્ષીવાન પણ ઋ. (૧.૧૧૬)નો મંત્રદષ્ટા હતો. છાં.ઉપ. (૪/૨/૩) અનુસાર સયુગ્વા રૈકવ નામના દરિદ્ર વિદ્વાન બ્રાહ્મણે,

૧૭. જુઓ, પાદટીપ નં, ૧૦, પૃ. ૩૫

૧૮. વૈદિક સમ્પદા, ગોવિન્દરામ હાસાનન્દ, દિલ્હી, ૧૯૪૭ પ્રથમ સંસ્કરણ, પૃ. ૨૫૫.

૧૯. મહેતા ન. દે. ઉપનિષદ્-વિચારણા, ગુજરાત વર્ના. સોસાયટી, અમદાવાદ, ૧૯૩૨, પ્રથમ સંસ્કરણ, પૃ. ૧૯૫.

## વેદકાલીન શૂદ્ર

૫

શૂદ્ર જાનશ્રુતિ પૌત્રાયણને કન્યાદાનના બદલામાં બ્રહ્મવિદ્યા આપી હતી. આ જાનશ્રુતિ શૂદ્ર હતો અને રાજા હતો. ધર્મશાસ્ત્રોના મહાન વિદ્વાન ડૉ. નિરૂપણ વિદ્યાલંકાર<sup>૨૦</sup> ઋગ્વેદના સાતમા મંડળના મહાન ઋષિ વશિષ્ઠ અને તેમના મંત્રદષ્ટા વંશજો શક્તિ ગૌરિવીતિ અને પરાશરનો 'શૂદ્ર ઋષિ' તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે. બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરનારા, મંત્રોનું દર્શન કરનારા, વેદશાખાઓના પ્રવર્તક બનેલા, અને રાજપદની સાથે સાથે બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારા આ વિવિધ શૂદ્ર મહાત્માઓ વેદકાલીન સમાજના ઉદાર દષ્ટિકોણના પરિપાક રૂપે જ સંભવી શક્યા હતા, એ બાબત વેદકાળમાં શૂદ્રોના ગૌરવપૂર્ણ સામાજિક સ્થાન-માનની દ્યોતક છે.

### ધાર્મિક સ્થિતિ :

વૈદિક સંસ્કૃતિમાં 'શૂદ્ર'એને જ કહેવામાં આવતો હતો, જે પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ ભણીગણી ન શકે અને મૂર્ખનો મૂર્ખ રહે. વૈદિક અધ્યયનના 'પાસપોર્ટ'ના રૂપે કરવામાં આવતા ઉપનયન સંસ્કારનો પણ શૂદ્ર અધિકારી રહ્યો છે, એવું મેક્સમૂલરે પણ પ્રતિપાદિત કર્યું છે. યજુર્વેદ વાજસનેયી સંહિતામાં આ મંત્ર છે :

યથેમાં વાચં કલ્યાણી મા વદાનિ જનેભ્યઃ ।

બ્રહ્મરાજન્યાભ્યાં શૂદ્રાય ચાર્યાય ચ સ્વાય ચારણાય ચ ॥ (યજુ. ૨૬/૨).

અર્થાત્ પ્રભુ કહે છે કે, હે મારા ભક્તો ! તમે એવો માર્ગ પકડો જેનાથી મારી આ પવિત્ર કલ્યાણી વેદવાણી મનુષ્ય માત્ર સુધી પહોંચે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, તમારા પોતાનાં અને પારકાં સુધી પહોંચે. (યજુ. ૨૬/૨). આમ આપણે અહીં જોઈએ છીએ કે, વેદોના અધ્યયનનો અધિકાર વિશિષ્ટ રૂપે શૂદ્રોને આપવામાં આવ્યો છે<sup>૨૧</sup> આના પરથી રાધાકૃમુદ મુકરજીએ<sup>૨૨</sup> એવો નિષ્કર્ષ તારવ્યો છે કે, વેદોનું અધ્યયન કરવાનો બધા વર્ગના વ્યક્તિઓને સમાન અધિકાર હતો પરંતુ રામશરણ શર્માનું<sup>૨૩</sup> માનવું છે કે 'કલ્યાણી વાક્ય'નો અર્થ 'વેદવાણી' નથી. શૂદ્રને વેદાધ્યયનનો અનધિકાર માનનારાઓને સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી<sup>૨૪</sup> પૂછે છે કે, શું પરમેશ્વર શૂદ્રોનું ભલું કરવા ઈચ્છતો નથી ? શું ઈશ્વર પક્ષપાતી છે કે જે વેદોના અધ્યયન-શ્રવણના અધિકારનો શૂદ્રો માટે નિષેધ અને દ્વિજો માટે વિધાન કરે ? જેમ પરમેશ્વરે પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, ચંદ્ર, સૂર્ય અને અન્નાદિ પદાર્થ સર્વના માટે સર્જ્યા છે, તેમ વેદ પણ સર્વના માટે પ્રકાશિત કર્યા છે.

વૈદિક કાળના સમાધિકાળે લખાયેલા મનૌતા ગૃહ્યસૂત્રો પૈકીના આશ્વલાયન ગૃ. સૂ. (૩/૮)માં શૂદ્રોના 'સમાવર્તન' સંસ્કારનું વિધાન મળે છે. 'સમાવર્તન' સંસ્કાર વેદાધ્યયનનો સમાપ્તિસૂચક સંસ્કાર હોવાથી સૂત્રકાળ અને તે પૂર્વેના વેદકાળમાં શૂદ્રોના ઉપનયન અને વેદાધ્યયનના અધિકારનું સમર્થન થાય છે. સંસ્કાર ગણપતિ<sup>૨૫</sup>

૨૦. જુઓ, પાદટીપ નં. ૧૩, પૃ. ૮૭.

૨૧. એજન, પૃ. ૮૬.

૨૨. *Ancient Indian Education*, Delhi, 1960, First edition, p. 53.

૨૩. *Shudras in Ancient India*, Delhi, 1958, First edition, p. 66.

૨૪. ઋગ્વેદાદિ ભાષ્ય-ભૂમિકા, વૈદિક યત્રાલય, અજમેર, ૧૯૨૮, પૃ. ૧૩૨.

૨૫. ભટ્ટ રામદાસ વિરચિત, પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્ર પરની ટીકા, ચૌખમ્બા ગ્રંથમાળા, વારાણસી, ૧૯૪૬, પ્રથમ સંસ્કરણ, પૃ. ૬૪૨.

નામના ગ્રંથમાં આપસ્તમ્બને ટાંકીને શૂદ્રોના ઉપનયન સંસ્કારનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાં ‘કલ્પતરુ કાર’નું પણ આ અધિકારને સમર્થન ટાંકવામાં આવ્યું છે. એ જ રીતે મસ્કરિને ગૌતમ ધર્મસૂત્ર (૪/૨૬)ની ચર્ચામાં એક સ્મૃતિવાક્ય ઉદ્ધૃત કર્યું છે, જેમાં નિષાદ જાતિના શૂદ્રના ઉપનયન સંસ્કારનું પણ સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે.

ધર્મશાસ્ત્રોના અધ્યયનથી એક બાબત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે, કેટલાક પ્રતિબંધો સાથે, શૂદ્રને પંચમહાયજ્ઞ પ્રતિદિન કરવાનો અધિકાર હતો. ઋ. (૧૭/૫૩/૪)ના યાસ્કે કરેલ અર્થઘટનથી પણ શૂદ્રોના યજ્ઞના અધિકારનું સમર્થન થાય છે. શૂદ્રોને અગ્નિહોત્રનો પણ અધિકાર હતો. ડૉ. દિલીપ વેદાલંકાર<sup>૨૬</sup> નોંધે છે તેમ, રાજાના રાજ્યાભિષેકના ધાર્મિક યજ્ઞસમારોહમાં જે નવ રાણીઓની ઉપસ્થિતિ આવશ્યક મનાઈ હતી તેમાં શૂદ્ર રાણીનો પણ સમાવેશ થતો હતો.

ઋગ્વેદ અથવા અથર્વવેદમાં એવું કોઈ પણ સાક્ષ્ય મળતું નથી જેના આધારે એમ કહી શકાય કે દાસ અને આર્યો અથવા શૂદ્ર અને ઉચ્ચ વર્ણના સદસ્યો વચ્ચે ભોજન અને વિવાહ સંદર્ભમાં કોઈ પ્રતિબંધો હતા. એ પ્રકારના પણ કોઈ જ નિર્દેશો પ્રાપ્ત થતા નથી કે જેમાં દાસ કે શૂદ્રોને અપવિત્ર માનવામાં આવ્યા હોય, અથવા તેમના સ્પર્શથી ભોજન યા ઉચ્ચવર્ણના સભ્યોનાં શરીર દૂષિત થયાં હોવાનું જણાવાયું હોય. આમ વેદકાળમાં ધાર્મિક ક્ષેત્રે શૂદ્રોનું સ્થાન કોઈ રીતે દયનીય કે ઉપેક્ષણીય ન હતું.<sup>૨૭</sup>

### રાજનૈતિક સ્થિતિ :

ડૉ. રામજી ઉપાધ્યાય<sup>૨૮</sup> જણાવે છે કે ઐતિહાસિક પ્રમાણોના આધારે એમ સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે કે, ભારતમાં ૨૫% રાજાઓ સદૈવ શૂદ્ર રહ્યા છે, એ વેદકાળને માટે પણ સાચું છે. ઋગ્વેદના પ્રસિદ્ધ ‘દાશરાજ-યુદ્ધ’માં કેટલાક રાજાઓ શૂદ્ર હોવાની સંભાવના નકારી ન શકાય. છાં. ઉપ. (૪/૨/૩)માં જાનશ્રુતિ પૌત્રાયણ નામના ‘શૂદ્ર’ રાજાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે, જેની પુત્રીનું કન્યાદાન લઈ સયુગ્વા રૈકવે તેને બ્રહ્મવિદ્યા આપી હતી.

વૈદિકકાળમાં રાજાની વરણી કે નિયુક્તિમાં પણ શૂદ્રો જ મહત્વપૂર્ણ ભાગ ભજવતા હોવાનું અનેક ઉલ્લેખોથી સિદ્ધ થાય છે. જેમ કે અથર્વ. (૩/૫/૬-૭)માં ‘રાજાનઃ રાજકર્તારઃ’ (રાજા બનાવનારા રાજાઓ)નો ઉલ્લેખ મળે છે. ત્યાં ધીવાન, રથકાર કર્માર, સૂત અને ગ્રામણીને ‘રાજકર્તારઃ’ ગણાવ્યા છે. આમાં ગ્રામણી (મુખી)ને બાદ કરતાં સર્વે ‘શૂદ્ર’ વર્ણના વ્યાવસાયિકો છે. આ શૂદ્રો જ્યારે કોઈ વ્યક્તિની રાજપદ માટે વરણી કરતાં ત્યારે રાજચિહ્ન રૂપે રાજાને એક મણિ પ્રદાન કરતા. આ મણિ સંભવતઃ કોઈ વૃક્ષના ‘પર્ણ’ના રૂપમાં રહેતો. રાજા આ ‘રાજ કર્તારઃ’ને પોતાની ચારે તરફ ઉપસ્થિત રહી સહાયતા કરવા વિનંતિ કરતો હોવાનું અથર્વ. (૩/૫/૬-૭)માં નિરૂપાયું છે. આમ વૈદિક કાળમાં શૂદ્રો ‘કિંગ’ પણ હતા અને ‘કિંગ-મેકર’ પણ.

ઉત્તરવૈદિક કાળમાં આ ‘રાજાનઃ રાજકર્તારઃ’ નું સ્થાન ‘રત્નિનૃ’ નામે ઓળખાતા અને રાજપરિષદના સભ્યો તરીકે રાજ્યસંચાલનમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવનારા રાજપુરુષોએ લીધું હોવાનું જણાય છે. શતપથ

૨૬. વેદો મેં માનવવાદ, અમરભારતી અન્તર્રાષ્ટ્રીય, વહોદરા ૧૯૮૨, પ્રથમ સંસ્કરણ, પૃ. ૧૪૬.

૨૭. જુઓ, પાદટીપ નં. ૧૩, પૃ. ૮૮.

૨૮. જુઓ, પાદટીપ નં. ૧૦, પૃ. ૮૪.



## વેદકાલીન શૂદ્ર

૭

બ્રા. (૫/૨/૫/૧)માં આની વિશેષ વિગતો મળે છે. તેમની સંખ્યા બારની હતી. શત. બ્રા. (૫/૩/૧/૧) અને કાઠક સંહિતા (૧૫/૪) મુજબ તેમાં ચારે વર્ણના પ્રતિનિધિઓનો સમાવેશ થતો હતો. શૂદ્રોના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમાં તક્ષા અને રથકારનો સમાવેશ થતો હોવાનું મૈ. સં. (૨/૬/૫) જણાવે છે. શત. બ્રા. (૫/૨/૫/૧) મુજબ તેમાં ‘પાલાગલ’ નામના શૂદ્રનો પણ સમાવેશ થતો હતો. પ્રામ ઉલ્લેખો પરથી ‘પાલાગલ’ રાજાનો રાજકીય સંદેશવાહક અર્થાત્ દૂત-સમકક્ષ હોવાનું જણાય છે.

આ રત્નિનું રાજ્યમાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન હતું. આ બાબતની પુષ્ટિ એ હકીકતથી થાય છે કે સ્વયં રાજા તેમને હવિ (= બક્ષિસ) આપવા તેમના ઘેર જતો હતો. અને તેમને વિવિધ પ્રકારના હવિ આપતો હતો. શૂદ્ર વર્ણના રત્નિનું ‘પાલાગલ’ને લાલ પાઘડી અને ધનુષબાણ આપવામાં આવતાં હોવાનું શત. બ્રા. (૫/૩/૧/૧-૧૩)માં નિરૂપણ છે.

વેદકાળમાં રાજપદ કે ‘રત્નિનું’ પદ પર શૂદ્રોની નિયુક્તિ જોતાં અન્ય મહત્વપૂર્ણ પદો પર પણ તેમની નિયુક્તિ નકારી ન શકાય. કાત્યાયન અને બૃહસ્પતિ જેવા સ્મૃતિકારોએ રાષ્ટ્રના મુખ્ય ન્યાયાધીશ ‘પ્રાહ્લવિવાક્’ પદ પર શૂદ્રની નિયુક્તિના કરેલા વિરોધમાં ‘શૂદ્રં યત્નેન વર્જયેત’ જેવા શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે. આ સંદર્ભમાં શ્રી નિરૂપણ વિદ્યાલંકાર<sup>૨૮</sup> લખે છે કે ‘શૂદ્રં યત્નેન વર્જયેત’નો એવો અર્થ તારવી શકાય કે, સ્મૃતિકાળ પૂર્વે આ પ્રકારના પદો શૂદ્રોને આપવામાં આવતાં હશે, અને કાત્યાયન - બૃહસ્પતિના સમયમાં પણ એ પરંપરા ચાલુ રહી હશે, અન્યથા ‘યત્નપૂર્વક છોડી દેવા’ની અપેક્ષાએ એ પણ મનુની જેમ કહી શક્યા હોત કે, શૂદ્રને કોઈ પણ અવસ્થામાં આ પદ પર નિયુક્ત કરવો નહીં. જો, શૂદ્રો પ્રત્યે અપેક્ષાકૃત કડક વલણ દર્શાવતા સ્મૃતિકાળમાં આવી સ્થિતિ હોય તો, વર્ણવ્યવસ્થાની બાબતમાં અતિ ઉદાર એવા વૈદિકકાળમાં તો અવશ્ય આવાં મહત્વપૂર્ણ પદો પર યોગ્યતા અનુસાર શૂદ્રોની નિયુક્તિ થતી હશે જ.

### આર્થિક સ્થિતિ :

વૈદિક સમાજનો શૂદ્ર વર્ગ શ્રમજીવીઓ અને શિલ્પકારોનો બનેલો છે. અથર્વ. (૧૨/૫/૧)માં ‘શ્રમેણ તપસા સૃષ્ટા બ્રહ્મણા વિત્તઋતે શ્રુતા’ અર્થાત્ પરબ્રહ્મે આ સૃષ્ટિનું સર્જન શ્રમ-તપથી કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. જ્યારે સ્વયં પરબ્રહ્મ શ્રમનું ગૌરવ કરનાર હોય તો, સમાજ પણ શ્રમ અને શ્રમજીવી શૂદ્રોનું સ્વાભાવિક રીતે જ ગૌરવ કરે. આ પ્રકારના શ્રમજીવીઓને સમાજમાં ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત હતી. યજુર્વેદના ૧૬મા અધ્યાયમાં લગભગ ૭૮ જેટલા આવા શ્રમજીવીઓને નમસ્કારપૂર્વક આદરસત્કાર અપાયેલો જોવા મળે છે. આવી બીજી યાદીમાં અન્યની સાથે ‘બીમત્સાયૈ પૌત્કસમ્’ કહીને, ભંગી સુદ્ધાને ઋષિએ વંદન પાઠવ્યાં છે. (યજુ. ૩૦/૧૬).

વેદકાળમાં શૂદ્રો માટે ‘બહુપશુ’ (પંચ. બ્રા. ૬/૧/૧૧) અને ‘બહુપુષ્પઃ’ (મૈત્રા. સં. ૪/૨/૧૧૦) જેવાં વિશેષણોનો પ્રયોગ દર્શાવે છે કે, વેદકાળની મુખ્ય સંપત્તિ ગણાતી પશુસૃષ્ટિના તેઓ માલિક હતા, અને આર્થિક રીતે સુસમૃદ્ધ હતા. તેમને પોતાની સંપત્તિ વસાવવાનો પણ અધિકાર હતો. મૈત્રા. સં. (૪/૨/૭/૧૮)માં શૂદ્રોની ધનાઢ્યતાના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો મળે છે. આ શૂદ્રો પૈકી કેટલાક તો બ્રાહ્મણ ઋષિઓને ખૂબ દાન પણ આપવાનું સામર્થ્ય ધરાવતા હતા. ઋ. (૮/૪૬/૩૨)માં વિપ્ર નામના ઋષિને બલ્બૂય તથા તરુક્ષ નામના દાસ-શૂદ્રોએ આપેલા દાનનો ઉલ્લેખ છે. આમ રાજ-પદ, રત્નિનું-પદ જેવાં ઉચ્ચપદો અને ન્યાયાધીશ કે ગુપ્તચર જેવાં સરકારીપદો પર નિયુક્ત શૂદ્રો આર્થિક રીતે સમૃદ્ધ હશે જ, એ નિશંક છે.

૨૮. જુઓ, પાદટીપ નં. ૧૩, પૃ. ૩૦૮.

અલબત્ત, બ્રાહ્મણકાળમાં શૂદ્રોની આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિમાં હ્રાસનાં દર્શન થાય છે. ઐતરેય બ્રા. (૭/૨૮/૪)માં શૂદ્રને ‘અન્યસ્ય પ્રેધ્યઃ’ અર્થાત્ ઉચ્ચ ત્રૈવર્ણિકોની સેવા કરનાર, ‘કામોત્થાપ્ય’ ઈચ્છાનુસાર ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવો અને ‘યથાકામવધ્ય’ અર્થાત્ સ્વામી દ્વારા ઈચ્છાનુસાર માર ખાનારો, કહેવામાં આવ્યો છે. બીજા શબ્દોમાં એને ‘દ્વિજોનો ગુલામ’ ગણવામાં આવ્યો છે. અને તાંડય બ્રાહ્મણ (૬/૧/૧૧) તો ત્યાં સુધી કહે છે કે, ચરણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો શૂદ્ર ચરણોનું પ્રક્ષાલન કરે અને અધિક વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત ન કરે. અલબત્ત સૂત્રકાળમાં તેની સ્થિતિ સુધરી હોવાનું જણાય છે.

આ સમગ્ર ચર્ચાથી એક વાત તો સ્ફટિકમણિ સમાન સર્વથા સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે, આર્ય અને શૂદ્રનો ભેદ આર્ય અને દાસ-દસ્યુના ભેદ સમાન નથી. તેઓ આર્યોના વિરોધી કે દાસ અને ભૂત્ય તરીકે ઉલ્લેખાયા છે જ્યારે શૂદ્ર આર્યોની સમકક્ષ અને સહાયક તરીકે નિરૂપાયા છે. વેદમાં પરમેશ્વરને કોઈ એક વર્ણના નહીં, ચારે વર્ણોના પ્રિય થવાની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. ચારે વર્ણો માટે પ્રકાશપ્રાપ્તિની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. આમ શૂદ્ર અને આર્યમાં ગુણકૃત સ્પષ્ટ ભેદ હોવા છતાં, તે કોઈ પણ અધિકારથી વંચિત નથી. વેદકાળમાં, અલબત્ત, શૂદ્રોનું પ્રભાવપૂર્ણ પ્રાધાન્ય ન હોવા છતાં, તેઓ તે સમયે તે તે અયોગ્યતાઓથી પણ અભિભૂત ન હતા, જે શનૈઃ શનૈઃ પરવર્તી કાળમાં તેમના પર ઠોકી બેસાડવામાં આવી હતી.<sup>૩૦</sup> વેદનો તો અમર સંદેશ છે : કૃણ્વન્તો વિશ્વમાર્યમ્ (ઋ. ૮/૬૩/૫) અર્થાત્ સમગ્ર વિશ્વ આર્ય હો !

૩૦. જુઓ, પાદટીપ નં. ૧૩, પૃ. ૮૫.

# પાણિનીય તન્ત્રમાં આગમવિધાન

વસન્તકુમાર મ. ભટ્ટ\*

ભૂમિકા :

પાણિનીય તન્ત્રમાં પ્રકૃતિ + પ્રત્યયના સંયોજનથી વિવિધ રૂપોની સાધનિકા વર્ણવવામાં આવી છે. આવી રૂપસાધનિકામાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયના અમુક અમુક વર્ણોમાં જુદાં જુદાં ધ્વનિપરિવર્તનો કે અમુક વર્ણોનો લોપ કરવો પડે છે. તથા આખી પ્રકૃતિ કે પ્રત્યયના સ્થાનમાં નવા જ શબ્દો/ધ્વનિઓને આદેશ રૂપે પ્રવૃત્ત કરવા પડે છે. એ જ પ્રમાણે, ક્યારેક અમુક નવા વર્ણોનો ઉમેરો “આગમ” પણ કરવો પડે છે. (દા. ત. રામ + આમ્ ના સંયોજન દરમ્યાન એક નુદ્ આગમ કરીને → રામ + નુદ્ આમ્ → રામ + ન્ + આમ્ → રામ + નામ્ → રામા + નામ્ → પછી રેફીત્તરવર્તી ન્ કારને ણત્વ વિધિ થતાં → રામા + નામ્ = રામાણામ્ । એવા રૂપને સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. અહીં આમ્ પ્રત્યયની પૂર્વે એક નવો ન્ વર્ણ આગમ રૂપે ઉમેર્યો છે.) આવા આગમોને પ્રકૃતિના કે પ્રત્યયના પૂર્વમાં ઉમેરવા કે પરમાં ઉમેરવા ? એ વિષે સૂચનાઓ તો સૂત્રકાર પાણિનિએ પોતે જ આપી છે. જેમકે આદ્યન્તૌ ટક્તૌ । ૧-૧-૪૬ “ટિત્ (= ટ્ કારેત્સંજક) આગમ અને કિત્ (ક્ કારેત્સંજક) આગમ જેને લગાડવાના કહ્યા છે, તેને તે અનુક્રમે આદિમાં અને અન્તમાં લાગે છે” વગેરે.

પરંતુ પાણિન્યુત્તર કાળમાં અનુગામી વૈયાકરણોએ એક ચર્ચા હાથ ધરી છે કે રૂપસિદ્ધિ દરમ્યાન આ જે આગમવિધાન કરવામાં આવે છે, તે આગમનું સ્વરૂપ કેવું ગણવું ? એટલે કે પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયની આગળ કે પાછળ નવો ઉમેરવામાં આવતો આ આગમ (૧) શું આગમીભૂત પ્રકૃતિનો કે આગમીભૂત પ્રત્યયનો અવયવ ગણવો કે નહીં ? (૨) આગમ જો આગમીનો (= જેને તે લગાડવામાં આવે તે પ્રકૃતિ કે પ્રત્યયનો) અવયવ બની જતો હોય તો તેમાં શું પ્રમાણ છે ? (૩) વળી, આવી માન્યતાને આધારે સમગ્ર શાસ્ત્રમાં વ્યવહાર કરવો કે આંશિક રૂપે, કે આવશ્યકતા હોય ત્યાં જ તેને સ્વીકારવી ? (૪) તથા, આ સન્દર્ભમાં પાણિનિએ પોતે કોઈ સૂત્રમાં ગર્ભિત રીતે કશું સૂચવ્યું છે ? અથવા તો, આ વિષે ભાષ્યકાર પતંજલિનો અભિગમ કેવો છે ? અને છેલ્લે, (૫) વ્યાકરણતન્ત્રમાં રૂપસિદ્ધિ દરમ્યાન આગમવિધાનની આ પ્રવૃત્તિ વૈયાકરણોને માટે સ્વીકૃત એવા શબ્દનિત્યત્વના સિદ્ધાન્તની વિરૂદ્ધ જાય છે એનું શું સમાધાન કરવું ? તે ચર્ચાના પ્રમુખ મુદ્દાઓ છે. નાગેશ ભટ્ટે આગમ-વિષયક એક પરિભાષા વચન યદાગમાસ્તદગુણીભૂતાસ્તદગ્રહણેન ગૃહ્યન્તે । ૨જૂ કરીને<sup>૧</sup>, તેના ઉપર જે ઊહાપોહ કર્યો છે તે પ્રસ્તુત લેખનો વિષય છે.

૧

પરિભાષાની અવતરણિકા (શંકા) :

સૂત્રકારે દાઘાઘ્વદાપ્ । ૧-૧-૨૦ સૂત્રથી “દાપ્ ભિન્ન (કેવળ) દા રૂપ અને ઘા રૂપ ધાતુઓની ‘ઘ’

‘સ્વાધ્યાય’, પુ. ૩૫, અંક ૧-૨, વસંતપંચમી-અક્ષયતૃતીયા અંક, કેબુઆરી-મે ૧૯૯૮, પુ. ૯-૧૭.

\* સંસ્કૃત વિભાગ, ગુજ. યુનિ., અમદાવાદ.

૧. અખ્યંડકર કે. વી., પરિભાષેન્દુશેખરઃ (પરિભાષાક્રમાઙ્ક - ૧૧), ખાળ્ડારકર ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ પૂણે, ૧૯૬૨, પૃ. ૧૮-૨૮.

સંજ્ઞા થાય છે” એમ કહ્યું છે. હવે પ્ર+નિ+દાપયતિ (દાન અપાવડાવે છે - પ્રેરક ક્રિયાપદ) રૂપ સાધવા માટે આરંભે દા ધાતુને અર્તિદ્વીત્વીય્યાતાં --- પુઙ્ ણૌ । ૭-૩-૩૬ સૂત્રથી પુક્ આગમ લગાવીને ‘દાપ્’ એવું બનાવ્યા પછી, દાઘાઘ્વદાપ્ । ૧-૧-૨૦ થી દાપ્ ની ‘ઘુ’ સંજ્ઞા થઈ શકશે નહીં; કેમકે સૂત્રકારે અદાપ્ એવો નિષેધ કર્યો છે. જો પ્ર+નિ+દાપયતિ । માં દાપ્ અંશની ઘુ સંજ્ઞા નહીં થઈ શકે તો - નેર્ગદનદપતપદ-ઘુ-માસ્યતિહન્તિયાતિવાતિદ્રાતિપ્સાતિવપતિવહતિશામ્યતિચિનોતિદેગિધુ ચ । ૮-૪-૧૭ થી ‘ઘુ’ સંજ્ઞક ધાતુ ઉત્તરમાં રહેતાં પૂર્વમાં આવેલા પ્ર ઉપસર્ગના નિમિત્તે નિ માં ણત્વ વિધિ થઈ શકશે નહીં; અને તો પ્રણિદાપયતિ । એવું ઈષ્ટ રૂપ થવાને બદલે પ્રણિદાપયતિ । એવું અનિષ્ટ રૂપ થઈને ઊભું રહેશે.

૨

### પરિભાષાવચનનો પ્રસ્તાવ :

ઉપર્યુક્ત શંકાનું નિરસન કરવા માટે પાણિનીય પરંપરામાં એક પરિભાષાવચનનો પ્રસ્તાવ કરવામાં આવે છે : યદાગમાસ્તદગુણીભૂતાસ્તદગ્રહણેન ગૃહ્યન્તે । અર્થાત્ “જેને ઉદ્દેશીને આગમનું વિધાન કરવામાં આવ્યું હોય, તે (આગામી)નો તે ગુણીભૂત થઈને (=અવયવ રૂપ બનીને) રહે છે. પરિણામે જ્યારે આગમીનું ગ્રહણ કરવામાં આવે ત્યારે આગમસહિતના (જ) આગમીનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.” હવે, આ પરિભાષાવચનની મદદથી દાપ્ ને પણ (=આગમ સહિતના દા ને પણ) ‘દા’ જ માની લેવાશે. કેમકે દા ધાતુને ઉદ્દેશીને પુક્ આગમ કહ્યો છે. તો ‘દા’ ને કહેલી ‘ઘુ’ સંજ્ઞા, આગમસહિતના દાપ્ ને પણ લાગુ પાડી શકાશે. આમ નેર્ગદનદપતપદઘુમા ..... દેગિધુ ચ । ૮-૪-૧૭ થી ણત્વ વિધિ થઈ શકશે : પ્રણિદાપયતિ । આમ, પ્રકૃત પરિભાષાની મદદથી ઈષ્ટ રૂપ સાધી શકાય છે.

★

### પરિભાષાર્થ નકશી તરફ ધ્યાનાકર્ષણ :

નાગેશ કહે છે કે પ્રસ્તુત પરિભાષામાં ‘યદાગમાઃ’ એવા સામાસિક શબ્દનો અર્થ યમ્ ઉદ્દિશ્ય આગમો વિહિત - “જેને ઉદ્દેશીન. આગમ કહ્યો હોય,” (તેનો જ તે અવયવ બનીને રહે છે) એવો કરવો જોઈએ. જેથી કરીને પ્ર + નિ + દ્ + ણિચ્ + લટ્ । ની સ્થિતિમાં અચો ઙ્ઞિતિ । ૭-૨-૧૧૫ થી ધાતુના ઋ કારને આ કાર રૂપ વૃદ્ધિ કરીશું; અને પછી તે આ કારને ઝરણ રપરઃ । ૧-૧-૫૧ થી ‘રપર’ કરીશું ( = રેફ આગમ લગાડીશું ) તો પ્ર+નિ+દ્ આર્+ણિચ્+લટ્ । થશે. અહીં ‘રપર’ એ પણ રેફ રૂપ આગમ જ છે, પણ તે જેને ઉદ્દેશીને કહ્યો છે તે ‘આ’ એવા વૃદ્ધિ સંજ્ઞક વર્ણને કહેલ છે. આથી, આ પરિભાષા દ્વારા તે ‘આ’નો અવયવ કહેવાશે; પણ દ્ ધાતુનો = દ્ કારનો અવયવ કહેવાશે નહીં. પરિણામે દાર્ ને ‘દા’ માનીને દાઘાઘ્વદાપ્ । ૧-૧-૨૦ થી દાર્ ની ‘ઘુ’ સંજ્ઞા થશે નહીં. તેથી નેર્ગદનદપતપદઘુ ... । ૮-૪-૧૭ સૂત્રથી પ્ર ની પાછળ આવેલા નિ ઉપસર્ગમાં ણત્વ વિધિ થશે નહીં. આમ પ્ર + નિ + દારયતિ = પ્રણિદારયતિ । એવું ણત્વ વિનાનું જ ઈષ્ટ રૂપ રહી જશે.

૩

### પરિભાષાનું પ્રમાણ્ય :

આગમીના ગ્રહણ થકી ‘આગમસહિતના આગમી’નું ગ્રહણ થવામાં પ્રમાણ શું છે ? બીજા શબ્દોમાં

કહીએ તો સૂત્રકારે તો આવું કશું પ્રકટપણે કહ્યું નથી. એ સ્થિતિમાં આ પરિભાષાની વાત ગ્રાહ્ય બને ખરી ? તો નાગેશ ભટ્ટ કહે છે કે પ્રસ્તુત પરિભાષાવચનમાં જે ‘તદગુણીભૂતઃ’ શબ્દ મૂક્યો છે તે પોતે જ બીજકથન (=પ્રમાણ) છે.<sup>૨</sup> જેવી રીતે લોકમાં દેવદત્તને છ આંગળી હોય તો, જ્યારે દેવદત્તને બોલાવવામાં આવે ત્યારે છઠ્ઠી - વધારાની- આંગળી સહિતના દેવદત્તનું જ આનયન થાય છે. એવી રીતે શાસ્ત્રમાં પણ જ્યારે આગમીને કોઈ કાર્ય કહ્યું હોય તો, જે આગમ તે (આગમી)નો અવયવ બની ગયો હોય તેનું પણ આગમીની સાથો સાથ ગ્રહણ થવાનું જ છે. આમ આ પરિભાષાવચન ભલે સૂત્રકાર દ્વારા પ્રકટપણે નિર્દેશવામાં ન આવ્યું હોય, પણ તે એક લોકન્યાયથી સિદ્ધ થતું વચન હોઈને પ્રમાણ ભૂત છે, અને પરિણામે ગ્રાહ્ય છે.

૪

### પરિભાષાવચનની અનિત્યતા :

પચ્ ધાતુનું આત્મનેપદમાં વર્તમાન કૃદન્તનું રૂપ સાધતી વખતે પચ્ + લટ → પચ્ + શપ્ + શાનચ્ → પચ્ + અ + આન → પચ્ + આન । અહીં આને મુક્ । ૭-૨-૮૨ સૂત્રથી ‘દ્રસ્વ અ કારાન્ત અંગને મુક્ આગમનું’ વિધાન કરવામાં આવે છે. જેથી પચ્ + મુક્ + આન → પચમ્ + આન = પચમાન । રૂપ બને છે. અહીં આને મુક્ । ૭-૨-૮૨ એવા સૂત્રથી જે મુક્ આગમનું વિધાન કર્યું છે, તેથી એવું જાણિત થાય છે કે આ યદાગમાસ્તદગુણીભૂતા૦ । પરિભાષા અનિત્ય છે. કેમકે જો આ પરિભાષા અનિત્ય ન હોય તો પચમ્ + આન । ની સ્થિતિમાં ‘દ્રસ્વ અ કારાન્ત અંગ’ તરીકે મુક્ આગમ સહિતના (અમ્)નું ગ્રહણ થાત. તો ‘અમ્’ ને ‘અ’ માનીને પચમ્ + આન ની વચ્ચે અકઃ સર્વર્ણે દીર્ઘઃ । ૬-૧-૧૦૧ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ પણ થાત. તો પચાનઃ જેવું અનિષ્ટ રૂપ બની જાત, અને અંતતોગત્વા મુક્ આગમનું શ્રવણ જ બંધ થાત. આમ પાણિનિએ કરેલું મુક્ આગમનું વિધાન (આને મુક્ । ૭-૨-૮૨ એવું સૂત્ર) જ વ્યર્થ બની જાત. પરંતુ પાણિનિનું કોઈ સૂત્ર તો વ્યર્થ ના જ જવું જોઈએ, માટે આ પરિભાષાને અનિત્ય માનવી જરૂરી બને છે.

★

અહીં એવી પણ શંકા ન કરવી કે ‘અ’ જેવા વર્ણને મુક્ આગમ કર્યો હોય (પચમ્ + આન) તો તે મ્ કાર અ નો અવયવ કેવી રીતે ગણાતો હશે ? કેમકે - આ પરિભાષાવચનથી આગમભૂત વર્ણને આગમી વર્ણના અવયવ રૂપ જાહેર કર્યો છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો - આગમીનો આગમ અવયવ બને છે; માટે અ નો અવયવ મ્ છે એમ બોલી શકાય. પરંતુ આ “મ્કાર અનો અવયવ છે” એમ બોલીએ ત્યારે એનો અર્થ એવો સમજવો કે તે મ્ કાર અકારનો ‘અવયવસદશ’ છે. એટલે કે આ પરિભાષાથી આગમમાં સાક્ષાત્ અવયવત્વ આવતું નથી, પણ તેમાં આનુમાનિક (-કાલ્પનિક-) અવયવત્વ છે એમ કહેવાયું છે.

★

હવે, આ પરિભાષાને અનિત્ય માનવાના ફાયદાનો વિચાર કરવામાં આવે છે : જો આ પરિભાષાને નિત્ય માનીએ એટલે કે બધાં જ ઉદાહરણોમાં તેની પ્રવૃત્તિ થાય છે એમ માનીએ તો દ્વિતીયે । જેવાં રૂપોમાં આગમ સહિતના પ્રત્યયનું ગ્રહણ થઈને યજ્ વગેરે અનિષ્ટ કાર્યો પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે દીઠ્ઠ ક્ષયે ધાતુના

૨. તત્ર તદગુણીભૂતા इत्यंशो बीजकथनम् । लोकेऽपि देवदत्तस्याङ्गाधिक्ये तद्विशिष्टस्यैव देवदत्तग्रहणेन ग्रहणं दृश्यते ।।  
परिभाषेन्दुशेखरः, पृ. १८.

પરોક્ષભૂતકાળમાં રૂપો બનાવતી વખતે દીઙ્ + લિટ્ → લિટસ્ત્વયોરેશ્ ઇરેચ્ । ૩-૪-૮૧ થી દી + એ → દ્વિત્વાદિ કાર્યો થતાં → દીદી + એ → દીદી + એ । પછી દીઙો યુઙ્ચિ ક્ષિત્તિ । ૬-૪-૬૩ થી દીઙ્ ધાતુની પરમાં આવેલા એ પ્રત્યયને યુદ્ આગમ થાય છે :- દિદી + યુદ્ એ → દિદી + યૌ । હવે, જો આ પરિભાષાને નિત્ય માનીને કામે લગાડાય તો યુદ્ આગમ સહિતના એ પ્રત્યયનું ગ્રહણ થાય. એટલે કે 'યે' ને 'એ' માની લેવાય. જેથી 'અજાદિ પ્રત્યય પરમાં છે એમ જોઈને ઇરનેકાચોડસંયોગપૂર્વસ્ય । ૬-૪-૮૨ થી યણ્ આદેશ થવા આવે. એટલે કે દિદ્ય + યે = ★દિદ્યે । એવું અનિષ્ટ રૂપ પેદા થવા આવે. આથી આ પરિભાષાને નિત્ય માનવી હિતાવહ નથી. પણ જો આને અનિત્ય માની હશે તો દિદી + યૌ । ની સ્થિતિમાં 'એ' પ્રત્યય રૂપ આગમીને આગમસહિતનો (ય + એ) ગ્રહી શકાશે નહીં. આમ દિદીના ફેંકારની અવ્યવહિત પરમાં અજાદિ પ્રત્યય છે એમ જોઈ શકાશે નહીં, વચ્ચે આગમ ય્ ફારનું વ્યવધાન છે એમ જોવાશે, જેથી ઉપર્યુક્ત (૬-૪-૮૨) સૂત્ર દ્વારા યણ્ આદેશ પણ થઈ શકશે નહીં. તો દિદી + યૌ । માંથી દિદીયે । રૂપ જ બની જશે, અને આવું રૂપ થાય એ જ ઈષ્ટ છે.

નાગેશ ભટ્ટે આ પરિભાષાને અનિત્ય માનવાનું દ્વિતીય પ્રયોજન પણ બતાવ્યું છે :<sup>૩</sup> જહાર । રૂપમાં પણ આર ને (= રેફ આગમ સહિતનાને) 'આ' રૂપે નહીં લેવાય તો (જ) આત ઔ ણલ્ । ૭-૧-૩૪ થી ઔ આદેશ થશે નહીં. અન્યથા (અર્થાત્ જો આ પરિભાષાને નિત્ય માની હશે તો) હ + લિટ્ → હહ + તિ → જહ + ણલ્ → જહ + અ । એ સ્થિતિમાં ણિત્ પ્રત્યય (ણ્ નો અ) પરમાં રહેતાં અચો ઙ્ગિતિ । ૭-૨-૧૧૫ થી વૃદ્ધિ કરીશું : જહ આર + અ । અહીં આ ફાર રૂપ વૃદ્ધિના ગ્રહણની સાથે આગમસહિતના આર નું પણ જો (નિત્ય) ગ્રહણ કરવાનું હશે તો આર ને 'આ' જ માનીને આત ઔ ણલ્ । ૭-૧-૩૪ની પ્રવૃત્તિ થશે. અ પ્રત્યયના સ્થાને ઔ થશે, તો - જહાર + ઔ । અને, પછી વૃદ્ધિરેચિ । ૬-૧-૮૮ થી ફરીવાર આર ને આ માનીને વૃદ્ધિ કરીશું તો ★જહૌ । જેવું અનિષ્ટ રૂપ બની જશે. પરંતુ જો આ પરિભાષા વચનને અનિત્ય માનીશું તો આર ને 'આ' માની નહીં શકાય. અને એમ થતાં જહાર + અ । માં 'આ' કારાન્ત ધાતુ છે' એવી બુદ્ધિ નહીં થાય તો અ પ્રત્યયના સ્થાનમાં (૭-૧-૩૪ થી) ઔ આદેશ થશે નહીં, કે વૃદ્ધિ થશે નહીં. જેથી જહાર + અ । મળીને જહાર । એવું ઈષ્ટ રૂપ જ બનશે.

૫

**વર્ણગ્રહણમાં આ પરિભાષાની અપ્રવૃત્તિની આશંકાનું નિરસન:**

અહીં પૂર્વપક્ષી એમ કહે છે કે આને મુક્ । - સૂત્રથી કરેલા 'મુક્ વિધાન દ્વારા આ પરિભાષા અનિત્ય છુ' એવું જાપક નીકળતું નથી, પરંતુ 'આ પરિભાષા (કેવળ) વર્ણગ્રહણમાં અપ્રવૃત્ત રહે છે' એવું જાપક નીકળે છે.

આની સામે સિદ્ધાન્તપક્ષ રજૂ કરતાં નાગેશ ભટ્ટે કહે છે કે ભાષ્યકારે પોતે જ ત્રણ સ્થળે આ પરિભાષાને વર્ણગ્રહણમાં પણ પ્રવૃત્ત કરી છે. તેથી 'વર્ણગ્રહણમાં આ પરિભાષા અપ્રવૃત્ત રહે છે' એવું જાપન કાઢી શકાય એમ નથી. છતાંય જો એવું બોલીશું તો નિમ્નોક્ત ત્રણ સ્થળે ભાષ્યવચન જોડે અસંગતિ આવશે :-

૩. નાગેશ જ્યારે દિદીયે રૂપને આપ્યા પછી, બીજું જહાર । એવું રૂપ પણ, આ પરિભાષાને અનિત્ય માનવાના ફળ તરીકે બતાવે છે ત્યારે એનો અર્થ એવો કે પ્રથમ રૂપમાં એમની પૂર્ણ સંમતિ નથી ! જેમકે, આ સ્થળે ★ વુગ્યુટૌ ઉચ્ચય્નોઃ સિદ્ધૌ વક્તવ્યૌ । એવા વાર્તિકથી પણ યણ્ આદેશને રોકવા માટે આગમને સિદ્ધ માનવામાં આવ્યો છે.



(ક) પચ્ + આન । એ સ્થિતિમાં ‘અંગ’ના અ કારનો મ્ આગમ અવયવ બન્યો છે. આથી અમ્ ને ‘અ’ જ માનીને અંગને “અદ્ ઉપદેશ-ભક્ત” = અ કાર સ્વરૂપ જ માની શકાશે. પરિણામે તાસ્યનુદાત્તેત્-હિત્ - અદુપદેશાલ્લસાર્વધાતુકમ્ અનુદાત્તમ્ અન્હિહોઃ । ૬-૧-૧૮૬ સૂત્રથી ‘આન’ ને અનુદાત્ત સ્વર થઈ શકશે - એવું ભાષ્યકારે કહ્યું છે. અહીં પહેલાં એવી શંકા કરી છે કે → પચ્ + આન માં મુક્ આગમ કર્યા પછી અંગ અકારાન્ત રહ્યું નથી : પચ્ + આન । તો તાસ્યનુદાત્તેત્ । ૬-૧-૧૮૬ અર્થાત્, જે ધાતુ ‘અદ્ઉપદેશ’ હોય = ઉપદેશમાં અ કારાન્ત હોય, તેની પરમાં આવેલા લ સ્થાનિક સાર્વધાતુક પ્રત્યય (લટ્ → જ્ઞાનચ) ને અનુદાત્ત સ્વર થાય છે.” - એ સૂત્રથી આન ને અનુદાત્તત્વ પ્રાપ્ત નહીં થાય. (જ્યારે અનુદાત્તત્વ કરવું ઈષ્ટ છે.) તો શું કરીશું ? ત્યારે ભાષ્યકારે કહ્યું છે કે પચ્ + શપ્ (ઉપદેશ) = પચ્ માં જે ‘અદ્ ઉપદેશત્વ’ છે, તે પ્રકૃત પરિભાષાથી મુક્ આગમ કર્યા પછીય ચાલુ રહેશે. અર્થાત્ એક અ વર્ણને કરેલા મુક્ આગમને પણ, પ્રસ્તુત પરિભાષાથી અ ના અવયવ રૂપે માની શકાશે. એટલે કે અમ્ ને પણ અ માની શકાશે. આમ ‘અદ્ ઉપદેશત્વ’ ચાલુ રહેતું હોઈ આન માં અનુદાત્તત્વ થઈ શકવામાં વાંધો નહીં આવે. ભાષ્યકારે આવું જે સમાધાન આપ્યું છે તે પણ એવું માની ને જ આપ્યું છે કે પ્રકૃત પરિભાષા વર્ણગ્રહણમાં પણ લાગે છે.

(ખ) કુર્વન્ + આસ્તે । જેવી સ્થિતિમાં હમો<sup>૬</sup> હ્રસ્વાદ<sup>૭</sup> અચિ<sup>૮</sup> હમુટ્ નિત્યમ્ । ૮-૩-૩૨ સૂત્રથી<sup>૯</sup>, હમ્ ને હમુટ્ આગમ કરવામાં આવે છે : કુર્વ + નુટ્ + ન્ + આસ્તે → કુર્વન્ + આસ્તે । ત્યાર પછી, અદ્કુષ્વાહનુમ્વ્યવાયેઽપિ । ૮-૪-૨ થી અહીં રેફીતરવર્તી ન્ કારને જત્વ વિધિ થવા આવે છે. પણ પદાન્તસ્ય । ૮-૪-૩૭ એવા નિષેધક સૂત્રથી અંતિમ (=પ્રકૃતિના) ન્ કારને તો સ્વાભાવિક રીતે જ જત્વ નહીં થાય. પણ ભાષ્યકાર ઉમેરે છે કે યદાગમાસ્તદગુણીભૂતાં । પરિભાષાની મદદથી પહેલા નુટ્ આગમના ન્ કારનું પણ (ફરીથી) પદાન્તસ્ય । ૮-૪-૩૭ સૂત્રની મદદથી જ) જત્વ થશે નહીં. કેમ કે તે નુટ્ આગમ અંતિમ ન્ આગમીનો અવયવ બન્યો છે; આથી અંતિમ ન્ માં રહેલું પદાન્તત્વ આ પરિભાષાની મદદથી પહેલા (=આગમના) ન્ કારમાં પણ આવી જશે; અને (૮-૪-૩૭ સૂત્રોક્ત) નિષેધ લાગુ પડી જશે. અહીં પણ પતંજલિએ વર્ણગ્રહણમાં આ પરિભાષાને પ્રવૃત્ત કરી છે એ નોંધપાત્ર છે. જો પૂર્વપક્ષીનું કહેવું માનીશું તો આ બીજા સ્થળે = હમુટ્ સૂત્ર ઉપરના ભાષ્યની સાથે પણ અસંગતિ આવી જશે.<sup>૧૦</sup>

(ગ) અ કાર કે આ કારની ‘ગુણ’ કે ‘વૃદ્ધિ’ સંજ્ઞા થાય તો રેફવિશિષ્ટની જ થાય છે એવી ભાષ્યકારની ઈષ્ટિ છે. અર્થાત્ ઋ કારનો ગુણ અ નહીં, પણ અર્ છે; તથા ઋ કારની વૃદ્ધિ આ નહીં, પણ આર્ છે એમ કહેવા પાછળ પણ એ વાતની સ્વીકૃતિ છે કે વર્ણગ્રહણમાં ય આ યદાગમા પરિભાષાને પ્રવૃત્ત કરવાની છે.<sup>૧૧</sup>

૪. અહીં હમઃ ને પંચમ્યન્ત નહીં, પણ પંધ્યન્ત માન્યું છે એ ધ્યાનાસ્પદ છે.

૫. કિંચ હમન્તપદાવયવસ્ય હ્રસ્વાત્પરસ્ય હમો હમુહિત્યર્થે કુર્વન્નાસ્તેત્યાદૌ હમો હમુહાગમે જત્વપ્રાપ્તિમાશઙ્ક્ય યદાગમા ઇતિ ન્યાયેનાદ્યનસ્યાપિ પદાન્તગ્રહણેન ગ્રહણાત્પદાન્તસ્ય (૮-૪-૩૭) ઇતિ નિષેધ ઇત્યનયા પરિભાષયાઽઽગમાનામાગમિધર્મવૈશિષ્ટ્યમપિ બોધ્યતે ઇત્યાઽઽશયકહમુટ્સૂત્ર (૮-૩-૩૨) સ્થભાષ્યાસંગતેઃ । પરિભાષેન્દુશેઝરઃ । (પૃ. ૨૬)

૬. અન્યથા - ઋકારસ્ય ગુણવૃદ્ધી અરારાવેવેતિ નિયમો ન સ્યાત્ । તત્ત્વ વર્ણગ્રહણ એતદપ્રવૃત્તૌ ન સંગચ્છતે । પરિભાષેન્દુશેઝરઃ । (પૃ. ૨૬)

### પ્રસ્તુત પરિભાષાને પાણિનિની સમ્મતિ :

“આગમ આગમીનો અવયવ બને છે, અને પછી આગમીના ગ્રહણ પ્રસંગે આગમ સહિતના (જ) આગમીનું ગ્રહણ કરવાનું છે” એવી પરિભાષા સૂત્રકારના મનમાં પણ રમી રહી છે, અને તેમને પોતાને પણ તે સ્વીકાર્ય રહી છે એવું માનીશું તો જ ‘અષ્ટાધ્યાયી’નાં નેટિ । ૭-૨-૪ અને જેરનિટિ । ૬-૪-૫૧ સૂત્રોની તેમણે જે રચના કરી છે તે સાર્થક સિદ્ધ થશે. જેમકે, ધાતુ + લુઙ્ લકારની રૂપ પ્રક્રિયામાં ચ્લિ અને સિચ્ વગેરે વિધિઓ થશે, ત્યારે સિચ્ પ્રત્યય તિઙ્-શિત્ થી ભિન્ન હોઈને આર્ધધાતુકસ્ય ઇડ્વલાદે: । ૭-૨-૩૫ થી ઇટ્ આગમ થશે : ધાતુ + ચ્લિ > સિચ્ + લુઙ્ → ધાતુ + ઇટ્ સિચ્ + લુઙ્ । એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે. ત્યારે સૂત્રકાર એમ જુલે છે કે સિચ્ વૃદ્ધિ: પરસ્પૃષ્ઠેષુ । ૭-૨-૧ ની પ્રાપ્તિ થશે (એટલે કે સિચ્ પરમાં રહેતાં ધાતુમાં વૃદ્ધિ થવા આવશે) એમ માનીને, (સૂત્રકારે) નેટિ । ૭-૨-૪ સૂત્રની રચના કરી છે. અહીં, ખરેખર તો ૭-૨-૧ માં સિચ્ પદથી ‘અવ્યવહિત ઉત્તરમાં સિચ્ હોય’ તો જ વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય. પણ જ્યારે ઇટ્ આગમ થઈ ગયો હશે (એટલે કે સિચ્ની પૂર્વે ઇટ્ આવીને ઊભો રહ્યો હશે) ત્યારે ધાતુની અવ્યવહિત ઉત્તરમાં સિચ્ મળવાનો જ નથી. તો પછી નેટિ । ૭-૨-૪ સૂત્રથી તેનો નિષેધ કરવાની કશી જરૂર જ ન હતી. પરંતુ સૂત્રકારે આ (૭-૨-૪)નું નિષેધક સૂત્ર મૂક્યું છે એ હકીકત છે. તો એનો અર્થ એ થયો કે પાણિનિએ પણ એવું જોયું છે કે સિચ્ બોલવાથી ઇટ્ આગમ સહિતના સિચ્ નું પણ, પ્રકૃત પરિભાષાથી ગ્રહણ થઈ જશે; અને (૭-૨-૧થી) વૃદ્ધિ થવા આવશે. તો એને રોકવા નેટિ (૭-૨-૪) જેવા નિષેધક સૂત્રની પણ જરૂર પડશે. આમ, આ પરિભાષાનું પાણિનિસમ્મતત્વ સ્વીકારીએ તો જ નેટિ । ૭-૨-૪ સૂત્રનું હોવાપણું ઉચિત ઠેરવી શકાય છે. એ જ પ્રમાણે, જેરનિટિ । ૬-૪-૫૧ સૂત્રનું અસ્તિત્વ પણ એમ સૂચવે છે કે પાણિનિને આ ચદાગમાઁ । પરિભાષા માન્ય છે.

### આગમવિધાનની સાથે શબ્દનિત્યત્વની સુરક્ષા :

જો આ પરિભાષાની મદદથી, આગમીગ્રહણના પ્રસંગે આગમસહિતના (જ) આગમીનું ગ્રહણ થતું હોય તો એક મહત્વનો પ્રશ્ન થવાનો કે વૈયાકરણોએ તો શબ્દને નિત્ય માન્યો છે, અને પરિણામે તેમાં વર્ણોનો વિકાર, વર્ણનો લોપ કે વર્ણનો ઉમેરો (=આગમ) વગેરે કરવો - શીખવવો - શક્ય નથી. એ સંજોગોમાં જો આ પરિભાષાથી આગમનો ઉમેરો, અને આગમીના ગ્રહણથી આગમનું પણ ગ્રહણ થતું દર્શાવવામાં આવે તો ‘શબ્દનિત્યત્વ’ના સિદ્ધાન્તની હાનિ થવા આવશે. ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ તો મૂ + લૃટ્ → મૂ + સ્ય + તિ → મો + ઇટ્ સ્ય + તિ → મ્ અવ્ ઇ સ્ય + તિ → મ્વિષ્યતિ । માં, જો શબ્દો નિત્ય હોય તો, આર્ધધાતુકસ્યેઙ્ વલાદે: । ૭-૨-૩૫ આગમવિધાન અનુપપન્ન રહેશે. પણ અનુપપત્તિના પ્રસંગોએ અર્થાપત્તિ ન્યાયનું અવલંબન કરીને (પીનત્વની ઉપપત્તિ કરવા જેમ રાત્રિ ભોજનની કલ્પના કરવામાં આવે છે, તેમ) આર્ધધાતુક સ્ય પ્રત્યયને ઇટ્ આગમનું જે વિધાન કર્યું છે, તે અનુપપન્ન ના થઈ જાય એટલા માટે, વૈયાકરણો દ્વારા એવી વાક્યાન્તર કલ્પના કરવામાં આવે છે કે આગમ વગરના સ્ય પ્રત્યયના સ્થાને (ઇટ્) આગમ સહિતનો સ્ય પ્રત્યય આદેશ રૂપે પ્રવૃત્ત થાય છે. આમ ઇટ્ આગમ સહિતના પ્રસંગ, ઇટ્ આગમ સહિતના આદેશની કલ્પના કરવામાં આવે છે.

આથી શબ્દનિત્યત્વની રક્ષા કરવા માટે વૈયાકરણો કહે છે કે - અનાગમકાનાં સાગમકા: આદેશા:

## પાશિનીય તત્ત્વમાં આગમવિધાન

૧૫

भवन्ति । अर्थात् “आगम विनाना प्रत्ययादिना स्थाने सागम (=आगम संहितना) प्रत्ययादिनो आदेश थाय छे.” એવો સિદ્ધાન્ત માનવો.

આમ શબ્દનિત્યત્વની રક્ષા કરવા જતાં, આગમવિધાનના સંદર્ભોમાં પણ જે સ્થાન્યાદેશની ભાષા વાપરવાની શરૂ કરી; તેથી પૂર્વપક્ષીએ શંકા કરી છે કે જો ‘આગમ રહિત પ્રત્યયાદિના સ્થાને સાગમ આદેશો થાય છે’ એવી બુદ્ધિ કરવાની હોય તો આ યદાગમાઁ । પરિભાષાની જરૂર જ રહેતી નથી. કેમકે જે કામ પ્રસ્તુત પરિભાષાથી કરાવવામાં આવતું હતું, તે હવે સ્થાનિવદાદેશોઽનત્ત્વિઘ્નૌ । ૧-૧-૫૬ એવા સૂત્રથી કરી લેવામાં આવશે. જેમકે, પ્ર + નિ + દા (સ્થાની) + ણિચ્ + શપ્ + તિપ્ । આ સ્થિતિમાં પુક્ આગમ સહિતનો ‘દાપ્’ એવો આદેશ કરીશું તો → પ્રનિ + દાપ્ (આદેશ) + ણિચ્ + શપ્ + તિપ્ → પ્રનિ + દાપયતિ । એવું થશે. અહીં આગમ વગરના ‘દા’ રૂપ સ્થાનિનૂમાં જે (દાત્વ રૂપ) ધર્મ હતો, તે હવે ‘દાપ્’ જેવા આગમસહિતના આદેશમાં પણ આરોપિત કરવામાં આવશે તો ‘દાપ્ (આદેશ)માં પણ દાત્વ છે’ એમ કહી શકાશે. અને તો દાપ્ ની પણ ‘ચુ’ સંજ્ઞા થશે અને પરિણામે નેર્ગદનદપતપદઘ્નુ ... । ૮-૪-૧૭ થી ણત્ત્વ પણ થઈ જશે : પ્રણિદાપયતિ । આમ, શબ્દનિત્યત્વની રક્ષા કરવા જતાં જે કહ્યું કે - અનાગમકાનાં સાગમકાઃ આદેશાઃ भवन्ति । “આગમ વિનાના (ધાતુ વગેરે) સ્થાનિઓના સ્થાનમાં, આગમ સહિતના (ધાતુ વગેરે) આદેશ રૂપે થાય છે.” તેનાથી તો પૂર્વપક્ષીએ એવો મત ઉચ્ચાર્યો કે તો પછી (અર્થાત્ આગમવિધાનના સંદર્ભોમાં પણ સ્થાન્યાદેશવાળી ભાષા વાપરવાની હશે તો) યદાગમાઁ પરિભાષાની જરૂર નથી. કેમકે આ પરિભાષાથી થતું કામ, હવે સ્થાનિવત્ આદેશોઽનત્ત્વિઘ્નૌ । ૧-૧-૫૬ સૂત્ર કરી આપી શકશે.

આની સામે, નાગેશ ભટ્ટ સિદ્ધાન્ત પક્ષની સ્થાપના કરતાં જણાવે છે કે અહીં યદાગમાઁ પરિભાષાથી (કેવળ) આનુમાનિક/કાલ્પનિક એવા સ્થાન્યાદેશ ભાવનું (જ) ગ્રહણ કરવાનું છે. જેમકે, “દા ને સ્થાને આગમસહિતનો દાપ્ આદેશ થયો છે” એમ અનુમાન/કલ્પનાથી માનવાનું છે; અને પછી યુ સંજ્ઞા કરીને વિધિ આગળ વધારવાની છે. આવા સ્થળે આનુમાનિક સ્થાન્યાદેશમાં સ્થાનિવદાદેશોઁ । ૧-૧-૫૬ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરવાની નથી. પરંતુ જ્યાં અસ્તેર્ભૂઃ । ૨-૪-૫૨ કે હનો વધ લિઙ્ઘિ । ૨-૪-૪૨ જેવાં ‘અષ્ટાધ્યાયી’ માં સાક્ષાત્ પ્રકટપણે જેમાં બે અલગ અલગ ‘સ્થાનિ’ અને ‘આદેશો’ નિર્દેશ્યાં હોય ત્યાં જ આ સ્થાનિવદાદેશોઁ । ૧-૧-૫૬ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થાય છે (એમ માનવાનું છે). આવાં સ્થળોએ (૧-૧-૫૬) આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થતાં એ ચરિતાર્થ થઈ ચૂક્યું હોય છે. જેથી કરીને “અનાગમકોના સ્થાનમાં સાગમ આદેશ થાય છે.” એવું કહેવાની ક્ષણોમાં (એટલે કે આગમવિધાનના સંદર્ભોમાં) આ સ્થાનિવદાદેશોઁ । ૧-૧-૫૬ સૂત્ર લાવવાની જરૂર નથી.

નાગેશ ભટ્ટનો આ સિદ્ધાન્તપક્ષ નહીં સ્વીકારીએ તો અપિવત્ । જેવું રૂપ નહીં બની શકે. એટલે કે પૂર્વપક્ષી દ્વારા જો ‘આનુમાનિક સ્થાન્યાદેશ’ના સંદર્ભોમાં પણ આ સ્થાનિવદાદેશોઁ । ૧-૧-૫૬ સૂત્રથી કામ લેવાનું સૂચવવામાં આવશે તો, પૂર્વપક્ષીએ એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું પડશે કે જ્યાં સ્થાનિવદાદેશોઁ । ૧-૧-૫૬ સૂત્રની પ્રવૃત્તિનો વિષય (=કાર્યક્ષેત્ર) માનવામાં આવે છે ત્યાં નિર્દિશ્યમાનસ્વાદેશા ભવન્તિ । ‘સૂત્રમાં નિર્દેશેલા સ્થાનિના સ્થાનમાં જ આદેશોની પ્રવૃત્તિ થાય છે.’ એવી પરિભાષાની (સિદ્ધાન્તપક્ષે) અપ્રવૃત્તિ-અપ્રાપ્તિ-માનવામાં આવી છે. જેને કારણે અપિવત્ । જેવા ઈષ્ટ રૂપની સિદ્ધિ આડે પાટે ચઢી જવાની દહેશત છે. જેમકે, પા યાને ધાતુ + લઙ્ । (દ્વસ્તન ભૂતકાળ પ્રથમ પુરુષ એકવચન) માં સૌથી પહેલાં લુઙ્લઙ્લુઙ્લ્લુઙ્લુદાત્તઃ । ૬-૪-૭૧ એ સૂત્રથી, લ ની અવસ્થામાં જ અટ્ આગમ થાય છે :- અપા + લઙ્ । પછી તિપ્, શપ્ અને ઙ લોપ થયા પછી અપા + અ + ત્ । થશે. હવે પાદ્રાઘ્માસ્થામાઁ । ૭-૩-૭૮ સૂત્રથી પાના સ્થાનમાં જે પિવ્ આદેશ

For Private and Personal Use Only

## પાણિનીય તત્ત્વમાં આગમવિધાન

૧૭

ભાષ્યકાર અહીં પૂર્વોક્ત શંકાને દૂર કરવા નિર્દિશ્યમાન૦ । પરિભાષાનું પણ આશ્રયણ કરીને સમાધાન આપી શક્યા હોત. એટલે કે ત્રેસ્ત્રયઃ । ૭-૧-૫૩ની અપ્રવૃત્તિ જાહેર કરી શક્યા હોય. પણ એમણે તેવું નહીં કરતાં, સકૃદગતૌ વિપ્રતિષેધ૦ । એવી પરિભાષાનું આશ્રયણ કર્યું છે. તેથી એવું સૂચિત થાય છે કે જ્યાં સ્થાનિવત્ । સૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે ત્યાં નિર્દિશ્યમાન૦ । પરિભાષા કામે લગાડી શકાતી નહીં હોય.

### ઉપસંહાર :

યદાગમાસ્તદ્ગુણીભૂતાસ્તદ્ગ્રહણેન ગૃહ્યન્તે । એવી પરિભાષાને વિષે નાગેશ ભટ્ટે જે ઊહાપોહ કર્યો છે તેમાંથી નિષ્કર્ષ રૂપે પાંચેક મુદ્દા આ પ્રમાણે તારવી શકાય : (૧) આગમ આગમીનો અવયવ બનીને રહે છે; આથી આગમી ગ્રહણના પ્રસંગે આગમસહિતના (જ) આગમીનું ગ્રહણ થાય છે. (૨) અલબત્ત, આ પરિભાષાવચન અનિત્ય છે. તેથી જ્યાં ઈષ્ટસિદ્ધિ કરવી હોય ત્યાં જ આ પરિભાષાવચન કામે લગાડવું. (૩) આ પરિભાષાવચન લોક ન્યાયસિદ્ધ અને સૂત્રજ્ઞાપિત છે. (૪) પાણિનીય તત્ત્વમાં આગમવિધાન માટેનાં સૂત્રો છે, પણ શબ્દનિત્યત્વની રક્ષા કરવા માટે ‘અનાગમકના સ્થાનમાં સાગમ આદેશો થાય છે’ એવું માનવામાં આવે છે. (૫) પ્રસ્તુત પરિભાષા વડે આગમ વિધાનના સંન્દર્ભોમાં આનુમાનિક સ્થાન્યાદેશ ભાવ માન્યો હોવાથી ત્યાં સ્થાનિવત્ । સૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરી શકાતી નથી.

**લેખકોને :**

૧. પાનની એક જ બાજુએ, ટાઈપ કરેલા અને એ શક્ય ન હોય તો શાહીથી સુવાચ્ય અક્ષરે લખેલા લેખો મોકલવા. ટાઈપ નકલમાં ટાઈપકામની ભૂલોને સુધાર્યા પછી જ લેખ મોકલવો. ગુજરાત વિદ્યાપીઠના જોડણીકોશ પ્રમાણે જોડણી રાખવી આવશ્યક છે. લેખની મૂળ પ્રત જ મોકલવી. લેખની કાર્બન નકલ મોકલો ત્યારે તે અંગેનું સ્પષ્ટ કારણ જણાવવું.
૨. લેખમાં અવતરણો, અન્ય વિદ્વાનોનાં મંતવ્યો ટાંકવામાં આવે તો તે અંગેનો સંદર્ભ પૂરેપૂરી વિગત સાથે આપવો અનિવાર્ય છે. પાદટીપમાં એ સંદર્ભની વિગત આપતાં લેખક અથવા સંપાદક/સંશોધક (અટક પહેલી), ગ્રંથ, પ્રકાશક, પ્રકાશનવર્ષ, આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ, એ ક્રમ જાળવવો જરૂરી છે.
૩. ‘સ્વાધ્યાય’માં છપાયેલ સર્વ લેખોનો કૉપીરાઈટ મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી, વડોદરા હસ્તક છે. લેખકે અથવા અન્ય કોઈએ લેખમાંનો કોઈ અંશ લેખિત પરવાનગી વગર પુનર્મુદ્રિત કરવો નહીં.
૪. સંક્ષેપશબ્દો પ્રયોજતા પહેલાં એ શબ્દો અન્ય સ્થાને પૂરેપૂરા પ્રયોજેલા હોવા જોઈએ.
૫. પાદટીપોનો ક્રમ સળંગ રાખી જે તે પૃષ્ઠ ઉપર તે તે પાદટીપોનો નિર્દેશ જરૂરી છે.

## સ્વાધ્યાય

### સ્વાધ્યાય અને સંશોધનનું ત્રૈમાસિક

સંપાદક : રાજેન્દ્ર આઈ. નાણાવટી

વર્ષમાં ચાર અંક બહાર પડે છે - વસંતપંચમી અંક, અક્ષયતૃતીયા અંક, જન્માષ્ટમી અંક, અને દીપોત્સવી અંક.

**લવાજમ :**

- ભારતમાં ... રૂ. ૪૦.૦૦ (ટપાલ ખર્ચ સાથે)
- પરદેશમાં ... યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઑફ અમેરિકા માટે ... ૧૨.૦૦ ડૉલર (ટપાલ ખર્ચ સાથે)
- યુરોપ અને અન્ય દેશો માટે ... પૌ. ૭.૦૦ (ટપાલ ખર્ચ સાથે)

આખા વર્ષના ગ્રાહકો લવાજમના વર્ષની શરૂઆતથી જ નોંધવામાં આવે છે. લવાજમ અગાઉથી સ્વીકારવામાં આવે છે. લવાજમ મોકલતી વખતે કયા ગ્રંથ માટે લવાજમ મોકલ્યું છે તે સ્પષ્ટ જણાવવું. લવાજમવર્ષ જાન્યુઆરી થી ડિસેમ્બર સુધીનું ગણાય છે, જે આ સરનામે મોકલવું

નિયામકશ્રી, પ્રાચ્યવિદ્યામન્દિર,  
મહારાજા સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય,  
રાજમહેલ દરવાજા પાસે, રાજમહેલ રોડ,  
વડોદરા - ૩૯૦ ૦૦૧.

**જાહેરાતો :**

આ ત્રૈમાસિકમાં જાહેરાતો આપવા માટે લખો

સંપાદક, ‘સ્વાધ્યાય’,  
પ્રાચ્યવિદ્યામન્દિર,  
રાજમહેલ દરવાજા પાસે, રાજમહેલ રોડ, વડોદરા - ૩૯૦ ૦૦૧.



# નાટ્યશાસ્ત્રનું વિશિષ્ટ પ્રદાન : બુદ્બુદક છન્દ<sup>+</sup>

મનસુખ કે. મોલિયા\*

ભરતમુનિનું નાટ્યશાસ્ત્ર એ નાટ્યપ્રયોગ સાથે સમ્બંધ નિયમોને લગતું વિજ્ઞાન છે. નાટ્યપ્રયોગ સાથે સંકળાયેલી તમામ બાબતોનો એમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. અધ્યાય : ૧૪ અને ૧૫ (ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરિઝ મુજબ) માં વાર્ષિક અભિનય અન્તર્ગત નાટ્યપ્રયોગમાં પ્રયોજાતા સંસ્કૃત પદોના છન્દોનું નિરૂપણ થયું છે. અધ્યાય : ૩૨માં નાટ્યમાં ગાવામાં આવતી ધ્રુવાઓ અને તેના છન્દો વર્ણવાયાં છે. ભરતમુનિના સમયમાં ધ્રુવાઓની ભાષા પ્રાકૃત હતી, કારણ કે એકાક્ષર ઉક્તાથી ત્ર્યક્ષર મધ્યમા સુધીની ધ્રુવાઓને બાદ કરતાં બાકીની બધી ધ્રુવાઓનાં ઉદાહરણો પ્રાકૃતમાં છે.<sup>૧</sup>

પ્રા. એચ. ડી. વેલણકરના મતે નાટ્યશાસ્ત્ર એ પ્રાકૃત છન્દ:શાસ્ત્રનો સૌથી પ્રાચીન ઉપલબ્ધ ગ્રંથ છે.<sup>૨</sup> તે સમયે પ્રાકૃત કવિતામાં સંસ્કૃત ના વર્ણવૃત્તોનો પ્રયોગ થતો હોવાનો પુરાવો નાટ્યશાસ્ત્ર અધ્યાય ૩૨ ની ધ્રુવાઓ આપે છે. નાટ્યના પ્રયોગ દરમ્યાન વિવિધ પ્રકારની ધ્રુવાઓ ગાવામાં આવતી હતી. નર્કુટક પ્રકારની ધ્રુવાઓમાં રથોદ્ધતા, બુદ્બુદક, ઉદ્ગતા, વંશપત્રપતિત, પ્રમિતાક્ષરા, કેતુમતી (ધ્વજિની), હંસાસ્ય અને તોટક એમ કુલ આઠ પ્રકારના છન્દોનો ઉપયોગ થતો હતો.<sup>૩</sup>

નર્કુટકમાં પ્રયોજાતો બુદ્બુદક છન્દ નાટ્યશાસ્ત્રનું વિશિષ્ટ પ્રદાન છે. હેમચન્દ્રાચાર્યના છન્દોનુશાસન સિવાય અન્ય કોઈ છન્દ:શાસ્ત્રીય ગ્રંથમાં તેનું નિરૂપણ મળતું નથી. છન્દ:શાસ્ત્રના વિશ્વકોશ સમા પોતાના છન્દોનુશાસનમાં હેમચન્દ્રાચાર્યે પોતાના પૂર્વસૂરિઓના ગ્રંથોમાંથી તદ્દન અપ્રચલિત છન્દોને પણ પોતાના ગ્રંથમાં સમાવી લીધા છે. હેમચન્દ્રાચાર્યે કુલ ચોત્રીસ વખત ભરતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, જે અન્ય કોઈપણ લેખક કરતાં વધારે પ્રમાણમાં છે. છન્દોનુશાસનમાં નિરૂપિત બુદ્બુદક છન્દનું સ્વરૂપ તેમણે નાટ્યશાસ્ત્રમાંથી સ્વીકાર્યું હોવા અંગે કોઈ શંકા રહેતી નથી.

નાટ્યશાસ્ત્રની એક વિશિષ્ટતા એ રહી છે કે આર્ષ મહાકાવ્યોની માફક તેના મૂળ પાઠમાં પુષ્કળ પરિવર્તન થતું રહ્યું છે. તેના પ્રત્યેક શ્લોકના પાઠાંતરને નોંધવામાં આવે તો અડધું પાનું ભરાઈ જાય તેવી

**‘સ્વાધ્યાય’,** પુ. ૩૫, અંક ૧-૨, વસંતપંચમી-અક્ષયતૃતીયા અંક, ફેબ્રુઆરી-મે ૧૯૮૮, પૃ. ૧૯-૨૫.

+ તા. ૧૩ થી ૧૫’ ઓકટો. ‘૮૮ના દિવસોમાં પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર, મ.સ. વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા ખાતે મળેલ અખિલ ભારતીય પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદના ૩૯મા અધિવેશનમાં રજુ થયેલ પ્રસ્તુત શોધપત્રને પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યવિભાગમાં પ્રથમક્રમે આવવા બદલ પારિતોષિક મળેલ છે.

★ ધર્મેન્દ્રસિંહજી આર્ટ્સ કૉલેજ, રાજકોટ.

૧. સ્વયમ્ભૂ અનુસાર તો મધ્યમાનાં ઉદાહરણો પણ પ્રાકૃતમાં છે. સ્વયમ્ભૂછન્દ (પૂર્વભાગ) સ્વયમ્ભૂ, સંપા. વેલણકર (પ્રો.) એચ. ડી., રાજસ્થાન પુરાતન ગ્રંથમાલા-ગ્રંથાંક-૩૭, રાજસ્થાન પ્રાચ્યવિદ્યા પ્રતિષ્ઠાન, જોધપુર, ઈ.સ. ૧૯૬૨, ૬.૩.૨ અને ૬.૩.૪.

૨. હેમચન્દ્રાચાર્ય, છન્દોનુશાસન, સં. વેલણકર (પ્રો) એચ. ડી., સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા-૪૮, ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ ઈ.સ. ૧૯૬૧, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૩

૩. સં. પદે જે. એસ. નાટ્યશાસ્ત્ર ભાગ-૪ ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરિઝ, પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર, વડોદરા. ઈ.સ. ૧૯૬૪, ૩૨.૨૭૪-૨૮૧.

સ્થિતિ છે. વળી, ધ્રુવાવિધાન અધ્યાય ૩૨માં તો મૂળપાઠમાં આવેલી અશુદ્ધિઓનું પ્રમાણ ચરમસીમાનું છે એવું નાટ્યશાસ્ત્રના વિદ્વાન સંપાદક રામકૃષ્ણ કવિએ નોંધ્યું છે.<sup>૪</sup> તેમના મતે દસમી સદીમાં નાટ્યશાસ્ત્રની ઓછામાં ઓછી બે વાચનાઓ અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી, જેમાંની એક પ્રાચીન અને બીજી પ્રમાણમાં મોડી છે. શ્રી કવિ પ્રાચીન વાચનાને દક્ષિણની અને પ્રમાણમાં પછીની વાચનાને ઉત્તરની ગણાવે છે.<sup>૫</sup> નાટ્યશાસ્ત્રના વિવિધ સંસ્કરણો પૈકી ગા.ઓ.સી. અને કાવ્યમાળામાં ઉત્તરીય વાચના છે, જ્યારે કાશી સંસ્કૃત સિરિઝ દક્ષિણીય વાચનાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. પરિમલ પ્રકાશન ગા.ઓ.સી.ને અનુસરે છે. મનમોહન ધોષે વિવિધ પાઠાંતરો નોંધીને તેમના સંસ્કરણને સમીક્ષાત્મક બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. બાબૂલાલ શુક્લ ‘શાસ્ત્રી’ મહદંશે શ્રી ધોષને અનુસરે છે અને ગા.ઓ.સી., કા.મા. તેમજ કા.સં.સી. ના પાઠાંતરો આપે છે.

બુદ્ધબુદ્ધક શબ્દનો અર્થ થાય છે પાણીનો પરપોટો. કદાચ આ નામ દ્વારા બુદ્ધબુદ્ધક છન્દનો પાણીના પરપોટા જેવો ધ્વની એવો અર્થ સૂચવાતો હોય એવું શક્ય છે. ના.શા.ના વિવિધ સંસ્કરણોમાં પાઠભેદને કારણે આ એકજ છન્દના ત્રણ ભિન્ન સ્વરૂપો પ્રાપ્ત થાય છે, જે પરસ્પર તદ્દન ભિન્ન છે.

૧. નવ અક્ષર, બૃહતી પ્રકાર, નજર ગણમાપ (ગા.ઓ.સી./કા.મા.)
૨. તેર અક્ષર, અતિજગતી પ્રકાર, સનસતગ ગણમાપ (કા.સં.સી.)
૩. અઢાર અક્ષર, ધૃતિપ્રકાર, સજસજતર ગણમાપ (ગા.ઓ.સી.નો પ્રક્ષિપ્તમાંશ)

હવે આ છન્દના ત્રણેય સ્વરૂપ અંગે નાટ્યશાસ્ત્રની વિગતો જોઈએ.

#### ૧. નવ અક્ષર, બૃહતી પ્રકાર, નજર ગણમાપ :

નવ અક્ષરના બૃહતી છન્દમાં જો દરેક પદમાં પાંચમો, સાતમો અને નવમો (અંતિમ) અક્ષર ગુરુ હોય તો તેને બુદ્ધબુદ્ધક છન્દ કહે છે.

पञ्चमं सप्तमं चैव नैधनं च गुरुण्यथ ।

पादे तु बृहतीसंस्थे यत्र बुद्बुदकं तथा ॥ ના.શા. (ગા.ઓ.સી.) ૩૨.૨૭૭

આ લક્ષણ અનુષ્ટુપ્ છન્દમાં છે અને તેમાં ગણનામનો ઉલ્લેખ થયો નથી. પિંગલપ્રયુક્ત ગણનામનો નિર્દેશ કરીને કહી શકાય કે બુદ્ધબુદ્ધકનું ગણમાપ ‘નજર’ હોય છે. ગા.ઓ.સી.માં આ છન્દનું પ્રાકૃતમાં ઉદાહરણ પણ મળે છે, જેના ચારેય પાદમાં નજર ગણમાપ સચવાયેલું છે.

तडिगुणबन्धणिद्धओ (अद्धो) सितखगपंतिसोहिदो ।

णहसि गजो समुगओ विचरदि एस मेहओ ॥ ગા.ઓ.સી. ૩૨.૨૭૮

[तडिद्गुणबन्धनिबद्धो सितखगपङ्कितशोभितः ।

नभसि गजः समुद्गतो विचरति एष मेघकः ॥]

૪. સં. શાસ્ત્રી રામસ્વામી, નાટ્યશાસ્ત્ર, ભાગ-૧, ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરિઝ, પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર, વડોદરા. ઈ.સ. ૧૯૫૮, દ્વિતીય સંસ્કરણ પ્રસ્તાવના પૃ. ૬૧.
૫. ના.શા. (ગા.ઓ.સી.) ભાગ-૧ (દ્વિતીય સંસ્કરણ) પ્રસ્તાવના, પૃ. ૫૮-૬૦.

નાટ્યશાસ્ત્ર ઉપર અનેક ટીકાઓ લખાઈ છે પણ હાલમાં કાશ્મીરી વિદ્વાન અભિનવગુપ્તની ‘અભિનવભારતી’ નામની એકમાત્ર ટીકા ઉપલબ્ધ થાય છે. નાટ્યશાસ્ત્રને સમજવામાં તે ઘણી જ આધારભૂત મનાય છે. અધ્યાય ૩૨ ઉપરની ટીકામાં અભિનવગુપ્ત દરેક છન્દનું લક્ષણ ગણનામની મદદથી સ્વરચિત સંગ્રહશ્લોકમાં રજૂ કરે છે અને ઉદાહરણના ચાર પાદમાંથી કોઈ એક પાદને ઉદ્ધૃત કરે છે.<sup>૬</sup> બુદ્બુદક અંગેની ટીકામાં તેને નજર ગણમાપનો નવ અક્ષર ધરાવતો છન્દ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે અને ઉદાહરણમાંથી ચોથું પાદ આપવામાં આવ્યું છે.<sup>૭</sup> ટૂંકમાં અભિનવભારતી અનુસાર બુદ્બુદક નવ અક્ષરનો છન્દ છે અને તેનું ગણમાણ ‘નજર’ છે.

કા.મા. સંસ્કરણ મહદંશે ગા.ઓ.સી.ને અનુસરે છે. તેમાં બુદ્બુદકનું લક્ષણ ગા.ઓ.સી. મુજબનું જ છે પરંતુ ઉદાહરણનો પાઠ તદ્દન અશુદ્ધ છે. તેનું મુદ્રણ પણ ક્ષતિયુક્ત છે. ઉદાહરણને અન્તે ત્રુટિ ભાગ દર્શાવતું ચિહ્ન કરવામાં આવેલ છે પરંતુ સંપાદકની પાદટીપની નોંધ મુજબ કા.મા.ની આધારરૂપ બેમાંથી એકેય હસ્તપ્રતોમાં આ ત્રુટિ અંશ અંગે માહિતી આપેલી નથી.<sup>૮</sup> કા.મા.માં ઉદાહરણને આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યું છે.

તઙિગુણાવદવિવઓ સેદરગપસોહિદો ણમસિ ગજો ।

સમુકા ઓર્વર દિપસમે કર્તુ ..... ॥ કા.મા. ૩૨.૨૮૫

ઉદાહરણના અશુદ્ધ પાઠને કારણે જ કા.મા.માં તેની સંસ્કૃત દ્રાવ્યા આપવાનું શક્ય બન્યું નથી. ગા.ઓ.સી.ના પાઠ સાથે તેની તુલના કરીને અશુદ્ધિઓ દૂર કરી શકાય તેવી છે. પૂર્વાર્ધના અંતે રહેલા પાંચ અક્ષરો વાસ્તવમાં તો ઉત્તરાર્ધના પ્રારંભે મૂકવાના છે. હસ્તપ્રતોની લેખન-પરમ્પરામાં પાઠ કેટલી બધી હટ્ટે ભ્રષ્ટ થઈ શકે છે તે અહીં જોઈ શકાય છે. ઉપરના ઉદાહરણમાં ત્રુટિ અંશની જગ્યાએ કોઈજ અંશ લુપ્ત થયો જણાતો નથી. ગા.ઓ.સી. અનુસાર આ ઉદાહરણને થોડા અક્ષરોનો ફેરફાર કરીને લખી શકાય તેમ છે.

## ૨. તેર અક્ષર, અતિજગતી પ્રકાર, સનસતગ ગણમાપ :-

કા.સં.સી.માં બુદ્બુદકનું લક્ષણ અનુષ્ટુપ્ છન્દમાં છે પરંતુ તેમાં તેનું અક્ષર-સ્વરૂપ તદ્દન અલગ છે. તે મુજબ તેર અક્ષરના અતિજગતી પાદમાં ત્રીજો, નવમો, દશમો, અગિયારમો અને અંતિમ અક્ષર ગુરુ હોય તો તેને બુદ્બુદક છન્દ કહેવાય છે.

તૃતીયં દશમં ચાન્ત્યં નવમૈકાદશં ગુરુ ।

બુદ્બુદં ચાતિજગતી વિજ્ઞેયં નત્કુટં તથા ॥<sup>૯</sup>

૬. સુખગ્રહણાર્થં ઇતિ નિજેન શ્લોકેન હિ તાસાં સંગ્રહં બ્રૂમઃ । ઉદાહરણાચ્ચ પાદં લિખામઃ ॥ ના.શા. (ગા.ઓ.સી.), ભાગ-૪, પૃ. ૩૦૮.
૭. નજરં બુદ્બુદકમ્ । વિચરદિ એસ મેહઓ ॥ ના.શા. (ગા.ઓ.સી.) ભાગ-૪, પૃ. ૩૫૫.
૮. ત્રુટિચિહ્નમાદર્શદ્વયેઢપિ ન । સં. પંડિત કેદારનાથ, નાટ્યશાસ્ત્ર, કાવ્યમાલા સિરિજ, નિર્ણય સાગર પ્રેસ, મુંબઈ, ઈ.સ. ૧૯૪૩, પૃ. ૫૮૪ તથા જુઓ પાદટીપ નં. ૧.
૯. સં. શર્મા બટુકનાથ અને ઉપાધ્યાય બલદેવ, નાટ્યશાસ્ત્ર, કાશી સંસ્કૃત સિરિજ નં ૬૦, ચૌખમ્બા સંસ્કૃત સંસ્થાન, વારાણસી, દ્વિતીય સંસ્કરણ, ઈ.સ. ૧૯૮૦, ૩૨. ૩૧૦.

ગણની પરિભાષા અનુસાર આ ‘સનસતગ’ ગણમાપ થયું. કા.સં.સી.માં પ્રાપ્ત આ છન્દનું ઉદાહરણ તપાસીએ.

तरुसङं अबुहिए सरो घणणादभदिहि अमणोहरो असुदीण ।

दीणागमणोणुकिदो समपे इदायिणि कमलभोसपादव ॥ કા.સં.સી. ૩૨.૩૧૧

ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણના પૂર્વાર્ધમાં ૨૬ અક્ષરો છે પરન્તુ તેમને ૧૩-૧૩ના બે ભાગમાં વહેંચતા પદભંગ થાય છે. ઉત્તરાર્ધમાં માત્ર ૨૩ અક્ષરો છે. ચારમાંથી એકેય પાદમાં લક્ષણાનુસારી ગણમાપ સચવાયું નથી. વિવિધ હસ્તપ્રતોને આધારે આ ધ્રુવાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી તે છન્દના ગણમાપ અનુસાર બની શકે તેમ નથી. મનમોહન ધોષે કંઈક અંશે આ ધ્રુવાને શુદ્ધ સ્વરૂપ અપાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે પણ તેઓ સફળ થઈ શક્યા નથી.<sup>૧૦</sup> ધ્રુવાનો અનુવાદ કરવાનું અશક્ય જણાતાં તેઓએ ‘પાઠ અત્યંત અશુદ્ધ છે’ એવી નોંધ સાથે અનુવાદ કરવાનું ટાળ્યું છે.<sup>૧૧</sup> ચૌખમ્બા સંસ્કરણમાં લક્ષણ તો ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ કા.સં.સી. (૩૨.૩૧૦) અનુસાર છે, પણ ઉદાહરણ ગા.ઓ.સી. (૩૨.૨૭૮) અનુસાર છે અર્થાત્ લક્ષણમાં તેને તેર અક્ષરનો છન્દ માનેલ છે, પણ ઉદાહરણમાં નવ અક્ષર છે.<sup>૧૨</sup> લક્ષણ અને ઉદાહરણ વચ્ચે વિષમતા છે.

૩. અઢાર અક્ષર, ધૃતિ પ્રકાર, સજસજતર ગણમાપ :-

ગા.ઓ.સી.માં ‘અન્યે તુ’ એવા શબ્દો સાથે એક વધારાના મતને કૌંસમાં રજૂ કર્યો છે, જેમાં બુદ્ધબુદ્ધક છન્દનું લક્ષણ સાવ જુદા જ પ્રકારે આપવામાં આવ્યું છે.

सत्तीयपञ्चमनवमं त्रयोदशं षोडशं तथा

दशमात्परं च निघनं चतुर्थगम् ।

यत्र वै गुरु भवतीह शेषलघुसंयुतं

वृत्तौ स्याच्च संश्रितं प्रवदन्ति बुदबुदकमेव नर्कुटकं तद्धि नामतः ॥ ગા.ઓ.સી. ૩૨.૨૭૮ બાદ, પૃ. ૩૫૧.

આ લક્ષણ છન્દોનુસાર સ્વરૂપમાં અર્થાત્ બુદ્ધબુદ્ધક છન્દમાં જ છે એ સ્પષ્ટ છે, પરન્તુ તેનું મુદ્રિત સ્વરૂપ અશુદ્ધ છે. ચારેય પાદની કુલ અક્ષર સંખ્યા ૭૩ થાય છે. સામાન્ય અનુમાન કરતાં કહી શકાય કે દરેક પાદમાં ૧૮ અક્ષરો હોય તો કુલ ૭૨ અક્ષરો થાય. ચોથા પાદના પ્રારંભિક શબ્દ વૃત્તૌની જગ્યાએ ઘૃતૌ હોય તો આ છન્દ અઢાર અક્ષરના પાદનો સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે.

૧૦. તરુ સંઢઅવુ હિ एस रो घणणादभिहिअमणोहरो ।

असुदीण दीणागमणो णु (सं) किदो समुपेइ ... दायिणि कमलभोसपादव (?) ॥

સં. ધોષ મનમોહન, નાટ્યશાસ્ત્ર ભાગ-૨, સં. એશિયાટિક સોસાયટી, કલકત્તા, ઈ.સ. ૧૯૫૯, ૩૨.૩૨૬.

૧૧. સં. ધોષ મનમોહન, નાટ્યશાસ્ત્ર, ભાગ-૨, અંગ્રેજી અનુવાદ, એશિયાટિક સોસાયટી, કલકત્તા, ઈ.સ. ૧૯૬૧, પૃ. ૧૩૯.

૧૨. સં. શુક્લ બાબુલાલ શાસ્ત્રી, નાટ્યશાસ્ત્ર, ભાગ-૪, ચૌખમ્બા સંસ્કૃત સંસ્થાન, વારાણસી, ઈ.સ. ૧૯૮૫, ૩૨.૩૨૬-૨૭.

## નાટ્યશાસ્ત્રનું વિશિષ્ટ પ્રદાન : બુદ્બુદક છન્દ

૨૩

ઉપરના લક્ષણમાંથી આટલી વિગત મળે છે. જે છન્દના દરેક પાદમાં ત્રીજો, ચોથો, પાંચમો, નવમો, અગિયારમો, તેરમો, સોળમો અને અંતિમ અક્ષર ગુરુ હોય અને બાકીના અક્ષરો લઘુ હોય તે બુદ્બુદક કહેવાય છે. અક્ષરની સંખ્યા અઢારની ગણીએ તો છન્દનું ગણમાપ ‘સતસજતર’ થાય. પરંતુ આવું સ્વરૂપ તો ઉપરના લક્ષણના એકેય પાદમાં જોવા મળતું નથી. લક્ષણમાં રહેલી અશુદ્ધિ દૂર ન થાય ત્યાં સુધી તેનો અર્થ સરે તેમ નથી. લક્ષણને સમજવા ઉદાહરણની મદદ લઈએ.

ચિરકાલમભિસમ્ભરન્ત(ન્ત) પિઅં ગાણત્ત મુહિદં ન રોદ્ધમ્

મુદિમાણહત્તિદિદો કાળગે ઘને પરિખેદિદે બહુવિધે હિ અણુગો વાસરાહરો ।

તરુસન્ધુવજ્જુહિઅ સંચસિ(લિ)ઓ બીદમીદઓ

અસુ કોઘરં વિસરઈ(સઈ) પાસંવા(પા)દવેચ્છ દીળદીળઓ ॥ ગા.ઓ.સી. ભાગ-૪, પૃ. ૩૫૨.

સંસ્કૃત છાયા :

[ચિરકાલમભિસમ્ભરન્તં પ્રિયગાનાન્ મુદિતં ન રોદ્ધં

મોદમાનાવાં તઢિતીતઃ કાનને ઘને પરિખેદિતે બહુવિધે હાનુગો વાસરાહરઃ ।

તરુસન્ધુવનં દદ્ધૈતત્ત્વષકો બીતમીતક

આશુ કોહરં વિશતિ પાર્શ્વપાદપસ્થો દીનદીનકઃ ॥]

લક્ષણને સમજવામાં ઉદાહરણ કંઈ જ મદદરૂપ બની શકે તેવું નથી. તેના કુલ અક્ષરોની સંખ્યા ૨૧ + ૩૨ + ૧૮ + ૨૦ = ૮૧ છે, જે ઉદાહરણમાં ભરપૂર અશુદ્ધિઓનો ખ્યાલ આપી જાય છે. ઉદાહરણથી છન્દનું બંધારણ તો ઠીક, તેની અક્ષરસંખ્યા પણ જાણી શકાય તેમ નથી. અભિનવભારતીમાં આ પાઠને સ્વીકારવામાં આવ્યો નથી. આ સમસ્યાનો ઉકેલ લાવવામાં હેમચન્દ્રાચાર્યનું છન્દોનુશાસન મદદરૂપ બને છે. નાટ્યશાસ્ત્ર સિવાય છન્દોનુશાસન જ એક એવો ગ્રંથ છે, જે આ છન્દનું નિરૂપણ કરે છે. હેમચન્દ્રાચાર્યે આપેલું બુદ્બુદકનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે.

સ્જૌ સ્જૌ ત્રૌ બુદ્બુદમ્ ॥ છ.શા. ૨.૩૨૦.

બુદ્બુદકના અઢાર અક્ષરો ‘સજસજતર’ ગણમાપમાં હોય છે એમ હેમચન્દ્રાચાર્ય માને છે. તેઓ સુન્દર ઉદાહરણ પણ આપે છે, જેમાં મુદ્રા અલંકારના પ્રયોગ દ્વારા છન્દના નામને ગૂંથી લેવામાં આવેલ છે.

અસમં દધન્નયપયો ગમીરમધ્યઃ સનાતનો

વિમલો જયત્યવિરતં જિનેન્દ્રસિદ્ધાન્તવારિધિઃ ।

અતિપેશલૈર્ગમગણૈસ્તરઙ્ગિતે યત્ર સર્વદા

ક્ષણદૃષ્ટનદ્યતનુભિઃ કુદૃષ્ટિર્બિબુદ્બુદાયિતમ્ ॥ છ.શા. ૨.૩૨૦.૧

હેમચન્દ્રાચાર્યે આપેલ બુદ્બુદક છન્દ એ નાટ્યશાસ્ત્રમાંથી જ લેવામાં આવેલ છે. ના.શા.ના ટીકાકાર અભિનવગુપ્તાચાર્યના મતે બુદ્બુદક નવ અક્ષરનો છન્દ છે. હેમચન્દ્રાચાર્ય તેના અઢાર અક્ષરો સ્વીકારે છે. તેથી તેમની સમક્ષ રહેલ નાટ્યશાસ્ત્રની હસ્તપ્રતમાં આ છન્દ અઢાર અક્ષરનો હશે એમ કહી શકાય.

અભિનવગુમાચાર્ય અને હેમચન્દ્રાચાર્ય સમક્ષ રહેલ નાટ્યશાસ્ત્રની વાચનામાં પુષ્કળ તફાવત હોવાનું આથી સાબિત થાય છે.

નાટ્યશાસ્ત્રના ગા.ઓ.સી. સંસ્કરણમાં ‘અન્યનો મત’ તરીકે આપેલ અશુદ્ધ લક્ષણને નીચે પ્રમાણે સુધારી શકાય. હેમચન્દ્રાચાર્યે આપેલ લક્ષણને આધારે ચતુર્થગમ્ની જગ્યાએ ચતુર્દશમ ને ખરો પાઠ ગણીને તેમજ માત્ર નજીવો ફેરફાર કરીને મૂળપાઠને મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેના ચારેય પાદમાં છન્દનું અક્ષર-સ્વરૂપ પૂર્ણતયા જાળવી શકાય છે. જેમકે,

સતૃતીયપઞ્ચમનવં ત્રયોદશં ષોડશં તથા  
દશમાત્પરંચ નિઘનં ચતુર્દશં યત્ર વૈ ગુરુ ।  
ભવતીહ શેષલઘુસંયુતં ધૃતૌ સ્યાચ્ચ સંશ્રિતં  
પ્રવદન્તિ બુદ્બુદકમેવ નર્કુટકં તદ્ધિ નામતઃ ॥

લક્ષણનો મૂળ પાઠ જો ઉપર પ્રમાણે હોય તો તે મુજબ અઢાર અક્ષરના બુદ્બુદક છન્દમાં ત્રીજો, પાંચમો, નવમો, અગિયારમો, તેરમો, ચૌદમો, સોળમો અને અંતિમ અક્ષર ગુરુ અને બાકીના બધા અક્ષરો લઘુ હોય છે. ગણની દૃષ્ટિએ તે ‘સજસજતર’ માપ ધરાવે છે.

ઉદાહરણના અશુદ્ધ પાઠને પણ હસ્તપ્રતોના આધારે ‘સજસજતર’ ગણમાપમાં મુકીને મૂળ પાઠને મેળવી શકાય. પ્રથમ પાદમાં અત્યન્ત અશુદ્ધ પાઠ છે. બીજા પાદના આરંભે રહેલ મુદિમાણઈત્તિદિદો કાળણે ઘણે શબ્દો બિનજરૂરી જણાય છે. તેમને દૂર કર્યા પછીનો અંશ માત્ર અગિયારમા અક્ષરને બાદ કરતાં લઘુ-ગુરુની દૃષ્ટિએ બંધ બેસે છે. દૂર કરેલ અંશ કદાચ પ્રથમ પાદનો અંતિમ અંશ હોય તેવી પણ શક્યતા છે, કારણકે અંતિમ સાત અક્ષરો એ બુદ્બુદકના પાદના અંતિમ સ્વરૂપને અનુરૂપ છે. ત્રીજો પાદ પૂર્ણતયા છન્દના લક્ષણને અનુસરે છે. ચોથા પાદમાં પાંચમા ગણના ત્રણ અક્ષરને સ્થાને ચાર અક્ષરો રહે છે. જ્યારે બાકીના અક્ષરો છન્દના સ્વરૂપ અનુસાર છે. ઉદાહરણના અશુદ્ધ રહેલ અંશ નીચે રેખાંકન કરીને તેના પાઠનું શુદ્ધ સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે લખી શકાય.

પાદ-૧ સુધારી શકાયું નથી.  
પાદ-૨ પરિખેદિદે બહુવિધે હિ અણુગો વાસરાહરો ।  
પાદ-૩ તરુસન્ધુવજ્જુહિઅ એસ ચંસિઓ મીદમીદઓ  
પાદ-૪ અસુ કોઘરં વિસઈ પાસપાદવેચ્છ દીળદીળઓ ॥

આમ, નાટ્યશાસ્ત્રમાં વર્ણિત વિવિધ છન્દો પૈકી બુદ્બુદક છન્દ અન્ય ગ્રંથોમાં અપ્રાપ્ય હોઈ તેનું વિશિષ્ટ પ્રદાન છે. વળી, નાટ્યશાસ્ત્રમાં જ એક જ છન્દના વિવિધ સ્વરૂપો દર્શાવતા મતો પ્રાપ્ત થાય છે જે નાટ્યશાસ્ત્રના આંતરસ્વરૂપને સમજવામાં દિશાસૂચક બની શકે તેમ છે.

આ અભ્યાસ-લેખને આધારે કેટલાક તારણો :-

૧. નાટ્યશાસ્ત્રના વિવિધ સંસ્કરણો એક જ છન્દના ત્રણ ભિન્ન સ્વરૂપો આપે છે. તેનાથી



નાટ્યશાસ્ત્રની વાચનાઓ વચ્ચે રહેલ વ્યાપક તફાવત સ્પષ્ટ થાય છે. નાટ્યશાસ્ત્રની બે વિભિન્ન વાચના હોવાના રામકૃષ્ણ કવિના મતનું અહીં સમર્થન મળે છે. અભિનવગુપ્તાચાર્ય અને હેમચન્દ્રાચાર્યની સમક્ષ રહેલ નાટ્યશાસ્ત્રની હસ્તપ્રતોમાં ભિન્ન પાઠ જણાય છે. નાટ્યશાસ્ત્રના મૂળ સ્વરૂપમાં વિવિધ સમયે અને સ્થળે કેટલા બધા પરિવર્તનો, પરિવર્ધનો અને પ્રક્ષેપણો થયા હશે તે બુદ્ધબુદ્ધક છન્દના અભ્યાસથી ધોતિત થાય છે.

૨. ધ્રુવાઓનો અશુદ્ધ પાઠ લહિયાઓ દ્વારા પાઠપરમ્પરામાં આવેલી અશુદ્ધિઓનો નિર્દેશ કરે છે. કેટલીક વાર આ પાઠ એટલી હદે ભ્રષ્ટ થતો કે એમાંથી કંઈ જ અર્થ પણ તારવી શકાતો નથી. મનમોહન ધોષ અથાગ પ્રયત્નોના અંતે પણ ઘણી ધ્રુવાઓનો અનુવાદ આપી શક્યા નથી. બુદ્ધબુદ્ધકને અઢાર અક્ષરનો છન્દ સ્વીકારતા લક્ષણ અને ઉદાહરણની અશુદ્ધિ આ લેખમાં જોઈ શકાય છે.
૩. નાટ્યશાસ્ત્રમાં છન્દોના લક્ષણો આપતી વખતે મહદંશે લઘુ-ગુરુ અક્ષરોના સ્થાનનિર્દેશની પદ્ધતિનો આશ્રય લેવામાં આવ્યો છે, જે તેની પ્રાચીનતા પુરવાર કરે છે. આ પદ્ધતિનું અનુસરણ પશ્ચાત્કાલીન ગ્રંથોમાં શ્રુતબોધમાં થયું છે. અધ્યાય-૧૫માં કેટલાક છન્દોના લક્ષણોમાં મયરસ વગેરે અષ્ટગણનો પ્રયોગ થયો છે પણ તે પશ્ચાત્કાલીન હોવા અંગે કોઈ શંકા નથી.
૪. નાટ્યમાં પ્રયોજાતી ધ્રુવાઓ વિષે વિપુલ માહિતી નાટ્યશાસ્ત્રમાં મળે છે. કાલિદાસના વિક્રમોર્વશીયના ચતુર્થ અંકમાં કેટલીક પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ધ્રુવાઓ મળે છે. ભરત અને કાલિદાસના સમય પછી ધ્રુવાઓનો પ્રયોગ ક્રમશઃ ક્ષીણ થતો ગયો જણાય છે. નાટ્યશાસ્ત્રના ધ્રુવાવિધાન અધ્યાયમાં પ્રાપ્ત કેટલાક છન્દો પછીના સાહિત્યમાં અલ્પપ્રયુક્ત કે અપ્રયુક્ત બની રહ્યા છે. નાટ્યશાસ્ત્રમાં જ મળતાં હોય એવા કેટલાક છન્દોએ તેનું વિશિષ્ટ પ્રદાન છે. બુદ્ધબુદ્ધક છન્દ પણ આ પ્રકારનો અનન્ય છન્દ છે.

## પ્રાચીન ગુર્જર ગ્રન્થમાલા

૧.	પ્રાચીન ફાગુ-સંગ્રહ - સંપાદક : ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા અને ડૉ. સોમાભાઈ પારેખ; દેવનાગરી ટાઈપ વિદ્યાર્થી આવૃત્તિ, ગુજરાતી ટાઈપ	રૂ. પૈ. ૧૦.૫૦
૨.	વર્ણક-સમુચ્ચય, ભાગ ૧-મૂલ પાઠ-સં. : ડૉ. ભો. જ. સાંડેસરા	૬.૫૦
૩.	ભાલણકૃત નલાખ્યાન (ત્રીજી આવૃત્તિ) - સં. પ્રો. કે.કા. શાસ્ત્રી	૮.૫૦
૪.	ભાલણ : એક અધ્યયન - લેખક : પ્રો. કે. કા. શાસ્ત્રી (૧૯૭૧)	૧૧.૫૦
૫.	વર્ણક-સમુચ્ચય, ભાગ ૨ - સાંસ્કૃતિક અધ્યયન અને શબ્દસૂચિઓ કર્તા : ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા અને ડૉ. રમણલાલ ના. મહેતા	૮.૦૦
૬.	પંચાખ્યાન બાલાવબોધ, ભાગ ૧ - સંપાદક : ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા અને ડૉ. સોમાભાઈ પારેખ	૧૦.૫૦
૭.	સિંહાસનબત્રીસી - સં. ડૉ. રણજિત મો. પટેલ	૨૪.૦૦
૮.	હમીરપ્રબન્ધ - સં. ડૉ. ભો. જ. સાંડેસરા અને ડૉ. સો. પારેખ	૧૫.૫૦
૯.	પંચદંડની વાર્તા - સં. ડૉ. સોમાભાઈ ધૂ. પારેખ (૧૯૭૪)	૬.૦૦
૧૦.	વાગ્ભટાલંકાર બાલાવબોધ - સં. ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા	૩૧.૦૦
૧૧.	જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારાની ભૂમિકા - ડૉ. સુરેશ હ. જોષી	૧૨.૦૦
૧૨.	નરહરિકૃત જ્ઞાનગીતા - ડૉ. સુરેશ હ. જોષી	૨૨.૦૦
૧૩.	વસ્તાના પદો - ડૉ. સુરેશ હ. જોષી	૩૫.૦૦
		૩૨.૦૦

## સ્વ. પ્રો. બ. ક. ઠાકોર ગ્રન્થમાળા

૧.	વિવિધ વ્યાખ્યાનો ગુચ્છ ૧	૨.૫૦
૨.	વિવિધ વ્યાખ્યાનો ગુચ્છ ૨	૨.૫૦
૩.	વિવિધ વ્યાખ્યાનો ગુચ્છ ૩	૬.૫૦
૪.	નિરુત્તમા	૨.૫૦
૫.	વિક્રમોર્વશી - (અનુવાદ : મનનિકા સહિત)	૨.૫૦
૬.	પ્રવેશકો, ગુચ્છ પહેલો	૪.૫૦
૭.	પ્રવેશકો, ગુચ્છ બીજો	૩.૦૦
૮.	અંબડ વિદ્યાધર રાસ	૪.૦૦
૯.	મ્હારાં સોનેટ (બીજી આવૃત્તિ : બીજું પુનર્મુદ્રણ)	૪.૦૦
૧૦.	આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ (બીજી આવૃત્તિ : છઠું પુનર્મુદ્રણ)	૪.૦૦
૧૧.	નવીન કવિતા વિષે વ્યાખ્યાનો (પ્રથમ આવૃત્તિ; પહેલું પુનર્મુદ્રણ)	૪.૦૦
૧૨.	પ્રો. બ. ક. ઠાકોર ડાયરી, ભાગ ૧ - સંપાદક : ડૉ. હર્ષદ મ. ત્રિવેદી	૨.૦૦
૧૩.	પ્રો. બ. ક. ઠાકોર અધ્યયનગ્રન્થ	૧૫.૫૦
૧૪.	પ્રો. બ. ક. ઠાકોરની ડાયરી, ભાગ ૨ - સંપાદક : ડૉ. હર્ષદ ત્રિવેદી	૬.૭૫
૧૫.	વિવેચક - પ્રો. બલવન્તરાય ઠાકોર - ડૉ. હર્ષદ ત્રિવેદી	૨૫.૦૦
૧૬.	પ્રો. બલવન્તરાય ઠાકોરની કવિતા - ડૉ. હર્ષદ મ. ત્રિવેદી	૩૦.૦૦
૧૭.	શેષ બલવન્તરાય - ડૉ. હર્ષદ મ. ત્રિવેદી	૮૬.૦૦

પ્રાપ્તિસ્થાન : યુનિવર્સિટી પુસ્તક વેચાણ વિભાગ,  
જનરલ એજ્યુકેશન સેન્ટર, પ્રતાપગંજ, વડોદરા - ૩૯૦ ૦૦૨.

# લક્ષણા : આનંદવર્ધનનો મત, મહિમભટ્ટનું ખંડન

અરુણા કે. પટેલ\*

આપણે જાણીએ છીએ કે શબ્દ વડે જે સાક્ષાત્ અર્થનો બોધ થાય છે, તેને વાચ્યાર્થ કહેવામાં આવ્યો છે અને વાચ્યાર્થની બોધિકા એવી શબ્દની શક્તિને અભિધાશક્તિ - એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. શબ્દમાંથી પ્રાપ્ત થતા સીધેસીધા અર્થબોધને આપણે જલ્દીથી સમજી શકીએ છીએ. પરંતુ વ્યવહારમાં, વિશેષતઃ કાવ્ય અને સાહિત્યમાં એવાં પણ દષ્ટાન્તો પ્રાપ્ત થાય છે, કે જેમાં શબ્દની અભિધાશક્તિ વાચ્યાર્થનો બોધ કરાવે છે, તેમ છતાં કશુંક અવશિષ્ટ રહ્યું હોય, તેમ લાગ્યા કરે છે અને વક્તાના તાત્પર્યની ઉપપત્તિ થતી નથી. આવાં ઉદાહરણોમાં રૂઢિ અથવા વિશિષ્ટ પ્રયોજન મુખ્યાર્થ સાથે સંબદ્ધ કોઈ અન્ય અર્થની પ્રતીતિ કરાવે છે. આ રીતે પ્રાપ્ત થતા અન્ય અર્થને લક્ષ્યાર્થ નામ આપવામાં આવ્યું છે અને સાથોસાથ, લક્ષ્યાર્થની પ્રાપ્તિ માટે અભિધા સિવાયની શબ્દની લક્ષણા નામની અન્ય શક્તિની પ્રકલ્પના કરવામાં આવી છે. મીમાંસકો - કુમારિલ ભટ્ટ આદિના મતે અન્ય અર્થનું જે જ્ઞાન થાય છે, તે જ્ઞાન જ લક્ષણા છે. ગમે તેમ, પણ મુખ્યાર્થ કે તાત્પર્યની અનુપપત્તિ તે લક્ષણાનું બીજ છે. કુન્તા: પ્રવિશન્તિ કે ગજ્ઞાયાં ષોષઃ એ લક્ષણાનાં સુપ્રસિદ્ધ ઉદાહરણો છે. આનંદવર્ધને અભિધા, લક્ષણા ઉપરાંત ત્રીજી વ્યંજના નામની શબ્દશક્તિની કલ્પના કરી છે અને વ્યંજનાશક્તિ વડે પ્રતીત થતા વ્યંગ્યાર્થ કે ધ્વનિને કાવ્યના આત્મારૂપે માન્યો છે, તે કાવ્યશાસ્ત્રની સુપ્રસિદ્ધ વિગત છે.

**આનંદવર્ધનના મતે ભક્તિ (=લક્ષણા) અને ધ્વનિની ભિન્નતા :-**

આનંદવર્ધને ધ્વનિને કાવ્યાત્મારૂપે પ્રસ્થાપિત કર્યો, તે સમયે ધ્વનિવિરોધી જે હવા વહેતી હતી, તેનો તેમણે નિર્દેશ કર્યો છે. તેમણે ધ્વનિવિરોધી ત્રણ પક્ષોની પૂર્વકલ્પના કરી છે. આમાંનો એક તે ભાક્તવાદ છે. ભાક્તવાદીઓ (=લક્ષણવાદીઓ) ધ્વનિનો લક્ષણામાં અંતર્ભાવ માનીને ધ્વનિનો અસ્વીકાર કરે છે. આનંદવર્ધનના મતે ભાક્તવાદીઓના ધ્વનિવિરોધ માટેની યુક્તિઓ કે તર્કો આ પ્રમાણે હોઈ શકે :

૧. ધ્વનિ અને ભક્તિ બંને એક જ તત્ત્વ છે, બંને પર્યાયરૂપ છે.
૨. ભક્તિ એ ધ્વનિનું લક્ષણ છે.
૩. ભક્તિ એ ધ્વનિનું ઉપલક્ષણ છે.

આનંદવર્ધનનું કથન એવું છે કે ભક્તિ અને ધ્વનિ - બંને એકરૂપ નથી, કારણ કે બંનેનું સ્વરૂપ ભિન્ન છે. લક્ષણાશક્તિ વાયકત્વ પર આશ્રિત છે, ધ્વનિમાં વાચ્યેતર વ્યંગ્ય અર્થ પ્રધાન હોય છે. તેથી ભક્તિને તો કેવળ ઉપચાર ગણી શકાય.<sup>૧</sup> વિશેષમાં આનંદવર્ધન જણાવે છે કે ભક્તિ એ ધ્વનિનું લક્ષણ નથી. કારણ કે તેમ માનવાથી તેમાં અતિવ્યાસિ અને અવ્યાસિ - એવા બે દોષો સર્જાશે. અતિવ્યાસિ એટલા માટે કે જ્યાં જ્યાં ધ્વનિ હોય છે, ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર લક્ષણા હોતી નથી.<sup>૨</sup> ધ્વનિકારનું કહેવું એવું છે કે ભક્તિ એ ધ્વનિનું ઉપલક્ષણ પણ નથી. કારણકે જો ગુણવૃત્તિ વડે સમગ્ર ધ્વનિનું લક્ષણ થઈ શકે છે તેવું કહેવામાં આવે, તો

**‘સ્વાધ્યાય’, પૃ. ૩૫, અંક ૧-૨, વસંતપંચમી-અક્ષયતૃતીયા અંક, કેમ્બુઆરી-મે ૧૯૮૮, પૃ. ૨૭-૩૩.**

\* ઈ/૭૩, પાવર હાઉસ કોલોની, એ.ઈ.સી., સાબરમતી, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૦૫.

૧. આનંદવર્ધન, ધ્વન્યાલોક પૂર્વાર્ધ, સં. ત્રિપાઠી રામસાગર. મોતીલાલ બનારસીદાસ, દિલ્હી, ૧૯૬૩, પૃ. ૨૮.

૨. આનંદવર્ધન, એજન, પૂર્વાર્ધ - પૃ. ૨૮૧.

અભિધાવ્યાપારથી જ સમગ્ર અલંકારવર્ગ લક્ષિત થઈ જાય અને અલંકારોના પૃથક્ લક્ષણનો પ્રસંગ વ્યર્થ બની જાય.<sup>૩</sup> ધ્વનિના વિષયમાં વ્યંજનાવૃત્તિ સિવાય અન્ય ઉપાયોનો આશ્રય લેવામાં આવતો નથી અને વળી, જ્યાં શબ્દ કોઈક અર્થમાં રૂઢ થઈ ગયો હોય, જેમકે લાવણ્ય આદિ શબ્દો - તો ત્યાં લક્ષણા વડે અર્થપ્રતીતિ થાય છે, ત્યાં વ્યંજનાવૃત્તિ નથી.<sup>૪</sup> આનંદવર્ધનના મતે લક્ષણાવૃત્તિ વાયકત્વના આશ્રયે રહેલી છે, ધ્વનિ વ્યંજકત્વના આશ્રયે રહેલો છે. આ મૂળભૂત તફાવત હોઈને ધ્વનિ ભિન્ન છે અને ગુણવૃત્તિ ભિન્ન છે.<sup>૫</sup> આ પ્રકારની દલીલો કરીને આનંદવર્ધને લક્ષણા અને ધ્વનિને એકરૂપ માનનારા ભાક્તવાદીઓનું ખંડન કર્યું છે.

### ભક્તિ અને ધ્વનિના પાર્થક્યનું ખંડન :-

આચાર્ય મહિમભટ્ટે આનંદવર્ધનનાં ઉપરનાં વિધાનોનું યુક્તિપૂર્વક ખંડન કર્યું છે. મહિમભટ્ટની પાયાની દલીલ એવી છે કે શબ્દને એકમાત્ર અભિધાશક્તિ છે. લક્ષણા અને વ્યંજનાને શબ્દશક્તિઓ કહી શકાય નહિ. શબ્દ તો કેવળ વાચ્યાર્થ આપીને વિરમે છે. ત્યારબાદ જે અર્થાન્તરની પ્રતીતિ થાય છે, તે શબ્દનો નહિ પણ અર્થનો વ્યાપાર છે અને એક અર્થ પરથી અન્યાર્થની જે પ્રતીતિ થાય છે, તેને અનુમાન કહેવાય છે. ધ્વનિકારે શબ્દની બે શક્તિઓ - લક્ષણા અને વ્યંજના - વચ્ચે જે પૃથક્તા દર્શાવી છે, તે પણ અમને માન્ય નથી. આનંદવર્ધને જે કહ્યું છે કે ‘ગુણવૃત્તિનો આશ્રય વાચ્યવાચકભાવ છે’ તે પણ અમને અસ્વીકાર્ય છે. કારણ કે લક્ષણામાં પણ વ્યંજનાની પેઠે અન્ય અર્થની પ્રતીતિ અર્થ, પ્રકરણ આદિ પર નિર્ભર હોય છે. આથી અમને તો લક્ષણા અને વ્યંજના બંને એકરૂપ જણાય છે, બંને વચ્ચે અભેદ પ્રતીત થાય છે. વ્યંજના અને લક્ષણા - એ બે ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓ નથી, તેવું તેમણે ઉદાહરણો આપીને સિદ્ધ કર્યું છે. તેમણે એ માટે ઉદાહરણો પણ આનંદવર્ધનનાં જ પસંદ કર્યા છે. સંક્ષેપમાં, આનંદવર્ધને લક્ષણા અને વ્યંજનાને એકરૂપ માનનારા ભાક્તવાદીઓનું ખંડન કર્યું છે, તો મહિમભટ્ટે ભાક્તવાદીઓનો પોતાના દષ્ટિકોણથી બચાવ કર્યો છે, એટલું જ નહિ, લક્ષણા અને ધ્વનિ વચ્ચે અભેદ માનવાથી, આનંદવર્ધન જણાવે છે, તેવા અતિવ્યાપ્તિ કે અવ્યાપ્તિ દોષો થતા જ નથી તેવું મહિમભટ્ટનું કહેવું છે. વળી, આનંદવર્ધનના લક્ષણાનાં ઉદાહરણો અને અવિવક્ષિતવાચ્યધ્વનિનાં ઉદાહરણો વચ્ચે કોઈ જ ભિન્નતા નથી, તેવું વિધાન કરતા મહિમભટ્ટની દલીલો આ પ્રમાણે છે :

### (અ) શક્તિઓ શબ્દાશ્રયા ન હોતાં અર્થાશ્રયા હોય છે :

મહિમભટ્ટ જણાવે છે કે આનંદવર્ધનના કથન અનુસાર, શક્તિઓને શબ્દાશ્રિત સ્વરૂપે સ્વીકારી શકાય નહિ, કારણકે - ‘યત્ પુનરસ્યાનેકશક્તિસમાશ્રયત્વાદ વ્યાપારાન્તરપરિકલ્પનં તદર્થસ્યૈવોપપદ્યતે ન શબ્દસ્ય તસ્યાનેકશક્તિસમાશ્રયત્વાસિદ્ધેઃ । તથા હિ એકાશ્રયાઃ શક્તયોઽન્યોન્યાનપેક્ષપ્રવૃત્તયોઽપ્રાકૃતપૌર્વાપર્યનિયમા યુગપદેવ સ્વકાર્યકારિણ્યો દૃષ્ટાઃ યથા દાહકત્વપ્રકાશકત્વાદયોઽગ્નેઃ । ન ચ શબ્દાશ્રયા શક્તિસ્તથા દૃશ્યતે, અખ્યુપગમ્યતે વા, નિયોગતોઽભિધાશક્તિપૂર્વકત્વેનેતરશક્તિપ્રવૃત્તિદર્શનાત્ । તસ્માદ્ભિન્નાશ્રયા એવ તા ન શબ્દૈકસમાશ્રયા ઇત્યવસેયમ્ ।’<sup>૬</sup>

અર્થાત્ ‘અને વળી, શબ્દને અનેકાર્થબોધક શક્તિનો આશ્રય માનીને તેના આધારે અન્ય (વ્યંજના)

૩. આનંદવર્ધન, એજન, - પૂર્વાર્ધ - પૃ. ૩૨૮.

૪. આનંદવર્ધન, એજન, - ૧-૧૬.

૫. આનંદવર્ધન, એજન, - ૧-૧૮.

૬. ભટ્ટમહિમ, વ્યક્તિવિવેક, સં. દિવેદી રેવાપ્રસાદ, ચૌખમ્બા સંસ્કૃતસીરીઝ, વારાણસી, ૧૯૬૪, પૃ. ૧૧૩, ૧૧૪.

વ્યાપારની જે કલ્પના કરવામાં આવી છે, તે અર્થમાં જ સુયોગ્ય જણાય છે, શબ્દમાં નહિ. કારણ કે શબ્દ અનેક શક્તિઓના આશ્રયરૂપે સિદ્ધ થતો નથી. જ્યાં એકથી વધારે શક્તિઓનો આશ્રય એક જ હોય, ત્યાં તેમની પ્રવૃત્તિ પરસ્પર નિરપેક્ષ અને સ્વતંત્ર હોય છે. તેમાં પૂર્વ અને અપર ક્રમ રહેતો નથી. તે બધી એક સાથે પોતાનું કાર્ય કરતી જોવા મળે છે, જેમકે અગ્નિની દાહકતા, પ્રકાશકતા વગેરે. પરંતુ શબ્દને આશ્રિત શક્તિઓમાં તે જોવા મળતું નથી, કે સ્વીકારી શકાતું નથી. કારણ કે તેમાંની અન્ય શક્તિઓની પ્રવૃત્તિ અભિધા પર નિર્ભર હોય છે. તેથી અભિધાથી અતિરિક્ત શક્તિઓને ભિન્નાશ્રય માનવી જોઈએ, કેવળ શબ્દ પર આધારિત માનવી જોઈએ નહિ.’

ગ્રંથકારનું મંતવ્ય એવું છે કે અભિધા, લક્ષણા અને વ્યંજના - એ ત્રણેય શબ્દને આશ્રયે રહેલી શક્તિઓ છે, તેમ માનવું ભૂલભરેલું છે. કારણ કે આમ માનવાથી, તે તે શક્તિઓની વિશેષતાઓ નિર્મૂળ થઈ જાય છે. એક જ આશ્રયે રહેલી અનેક શક્તિઓ સ્વનિર્ભર અને સ્વતંત્ર હોય છે. જેમ કે દાહકતા, પાયકતા, પ્રકાશકતા વગેરે શક્તિઓ અગ્નિના આશ્રયે રહેલી છે. આ જ રીતે, જે લોકો લક્ષણા અને વ્યંજનાને શબ્દાશ્રિત માને છે તેમણે ખરેખર તો તે શક્તિઓને અભિધાશ્રિત માનવી પડશે. અગ્નિમાંથી પ્રગટ થતી અગ્નિની દાહકતા, પાયકતા અને પ્રકાશકતા - એ ત્રણેય શક્તિઓ પરસ્પરને આશ્રયે નથી હોતી, ત્રણેય સ્વતંત્ર શક્તિઓ છે. પરંતુ લક્ષણા અને વ્યંજનાની બાબતમાં તેમ થતું નથી. લક્ષણા અને વ્યંજના સ્વતંત્ર શક્તિઓરૂપે ઊપસતી નથી, કારણકે તે બંને અભિધાના આશ્રયે રહેલી છે. વળી, લક્ષણા અને વ્યંજનામાં પ્રથમ વાચ્યાર્થ સમજાય છે, ત્યારબાદ લક્ષ્યાર્થ અને વ્યંગ્યાર્થ સમજાય છે. આથી વાચ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ તેમજ વ્યંગ્યાર્થ વચ્ચે પૂર્વ અને અપર ક્રમ પ્રતીત થાય છે. તેથી લક્ષણા અને વ્યંજનાનો આશ્રય ભિન્ન માનવો જોઈએ. અભિધેય અર્થનો બોધ કરાવનાર અભિધાશક્તિનો આશ્રય શબ્દ છે. અન્ય અર્થોનો બોધ કરાવનાર આશ્રયરૂપ શબ્દ નથી હોતો, અર્થ હોય છે. આથી અભિધા સિવાયની અન્ય શક્તિઓને શબ્દસમાશ્રયા નહિ, પણ અર્થસમાશ્રયા માનવી જોઈએ.

#### (બ) અર્થાશ્રિત લક્ષણા અનુમાનનો વિષય છે :-

મહિમભટ્ટના મતે લક્ષણાને શબ્દની આશ્રિત શક્તિરૂપે માની શકાય નહિ. કારણ કે શબ્દ વડે સૌપ્રથમ, વાચ્યાર્થની પ્રતીતિ થાય છે. જેને લક્ષ્યાર્થ કહેવામાં આવ્યો છે તેની પ્રતીતિ વાચ્યાર્થ પ્રાપ્ત થયા બાદ થાય છે. લક્ષ્યાર્થની પ્રતીતિમાં વાચ્યાર્થ હેતુરૂપે જણાય છે. ધૂમાડારૂપી હેતુ પરથી અગ્નિનું જે જ્ઞાન થાય છે, તેને તો અમે અનુમાન કહીએ છીએ. તેથી વાચ્યાર્થરૂપી હેતુ પરથી પ્રતીતિ થતા લક્ષ્યાર્થને પણ અનુમાન જ કહેવાય. એક અર્થ વડે પ્રાપ્ત થતા અન્ય કોઈપણ પ્રકારના અર્થો અનુમાનરૂપે જ સિદ્ધ થાય છે. લક્ષણાના ઉદાહરણરૂપે ગૌર્વાહીકઃ એવું દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવ્યું છે. હવે, ‘વાહીક બળદિયો છે’ એવું કહેવામાં વાહીકનું બળદ સાથે આકારસામ્ય તો નથી જ. વાહીક અને બળદિયા વચ્ચે સમાન વિભક્તિ હોવા છતાં બંને વચ્ચે અભિન્નતા સિદ્ધ થતી નથી. ‘વાહીક બળદિયો છે’ તેવા વક્તાપૂર્ણ કથનમાં વાહીક પર બળદિયાપણાનો આરોપ છે. વક્તા કદાપિ બે પદાર્થો વચ્ચે સાધર્મ્યને જોયા વિના આરોપ કરતો નથી. અહીં વાહીક પરના આરોપની બાબતમાં વિચારીએ તો વાહીકમાં આરોપ્યમાણ બળદિયાની જડતા આદિ ધર્મોનું અસ્તિત્વ છે. આમ, વાહીક બળદિયો છે એવી ઉક્તિ પરથી વાહીકમાં જડતા આદિ ધર્મોનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યાં લક્ષણા નહિ, અનુમાન વ્યાપાર છે,<sup>૭</sup> એ જ રીતે આનંદવર્ધને લક્ષણાનું અન્ય ઉદાહરણ આપ્યું છે કે કૃશાઙ્ગમાઃ સન્તાપં વદતિ બિસિનીપત્રશયનમ્ । ત્યાં વદતિ શબ્દનો અર્થ પ્રકાશયતિ એવો સમજાય છે, ત્યાં પણ લક્ષણા નહિ, અનુમાન

૭. ભટ્ટમહિમ, એજન - પૃ. ૧૧૪, ૧૧૫.

છે, કારણ કે ત્યાં પણ કથન આદિ શબ્દપ્રયોગ પરથી પ્રકાશન આદિ અર્થોની પ્રતીતિ થાય છે એટલે ત્યાં બંને વચ્ચે કાર્યકારણભાવસંબંધ છે. વદત્તિ ક્રિયાપદ દ્વારા તેનો કથનઆદિરૂપ અર્થ બાધિત થઈ જાય છે. ત્યાં લક્ષણ છે, તેમ કહેવું તે બરાબર નથી. ત્યાં અન્યથાનુપપત્તિ દ્વારા અર્થાપત્તિ વડે કથનઆદિના અર્થ વડે પ્રકાશન-આદિ અર્થ જ્ઞાત થાય છે, તેને અનુમેય અર્થ કહેવો જોઈએ. કારણ કે અર્થાપત્તિનો અનુમાનમાં અંતર્ભાવ માનવામાં આવ્યો છે. તે જ રીતે, ગૌર્વાહીકઃ એ દષ્ટાન્તમાં પણ અર્થાપત્તિથી વાહીકમાં બળદિયાની જડતા જેવી જડતાનું જ્ઞાન થાય છે તેથી તે પણ અનુમાનનું દષ્ટાંત છે.<sup>૮</sup>

લક્ષણાના ખંડનપ્રસંગે મહિમભટ્ટે આનંદવર્ધનનાં જ બે પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણો લીધાં છે. ગૌર્વાહીકઃ એવી ઉક્તિમાં વાહીક અને ગૌ વચ્ચે અભેદ કલ્પીને વાહીક પર ગોત્વનો આરોપ કરવામાં આવ્યો છે. આનંદવર્ધન-અભિનવગુપ્તા મતે આ આરોપ તે જ ઉપચાર છે અને ઉપચારથી થતી અર્થપ્રતીતિ તે લક્ષણ છે. મહિમભટ્ટના મતે વાહીક પર ગોત્વના આરોપથી અર્થની સરળ રીતે ઉપપત્તિ થતી નથી, તેથી અન્ય પ્રકારે ઉપપત્તિ બેસાડવી પડે છે અને તે અર્થાપત્તિથી શક્ય બને છે. અર્થાપત્તિ અનુમાનનો વિષય છે, તેથી અહીં બંને ઉદાહરણોમાં થતી અર્થપ્રતીતિ અનુમાનને કારણે થાય છે અને આમ, શબ્દની લક્ષણાશક્તિનો ઉચ્છેદ થઈ જાય છે.

અભિનવગુપ્તે ‘લોચન’ ટીકામાં લક્ષણાના પાંચ પ્રકારો દર્શાવ્યા છે તેનો નિર્દેશ કરીને, અભિધેય અર્થ સાથે સંબંધિત હોવાથી ગજ્ઞાયાં ષોષઃ એ દષ્ટાંતમાં ‘ગંગામાં ઝૂંપડું’ ને બદલે ‘ગંગાતટે ઝૂંપડું’ એવો અન્ય અર્થ કરવામાં આવે છે, ત્યાં પણ ‘તટ’ એવો અન્ય અર્થ અનુમાન દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે, લક્ષણ દ્વારા નહિ તેવું મહિમભટ્ટનું કહેવું છે. તેમની દલીલ એવી છે કે ‘ગંગામાં ઝૂંપડું’ ઈત્યાદિ સ્થળોએ ગંગા આદિ પદાર્થોમાં ઝૂંપડું આદિ પદાર્થોની અધિકરણતાનો બાધ થઈ જાય છે. આવી સ્થિતિમાં, ઉપાદાનના સામર્થ્યથી, સંબંધમાત્રને આધારે કલ્પેલા તત્વારોપને અધિકરણભાવે સ્વીકારવા યોગ્ય અન્ય અર્થ તટાદિનું અનુમાન કરાવે છે. તત્વારોપનું કારણ કેવળ સાદૃશ્ય જ હોય છે, તેમ નથી. સંયોગ આદિ અન્ય સંબંધ પણ તત્વારોપનાં કારણ બને છે. તેથી ગંગા આદિ અર્થો દ્વારા તટાદિરૂપ અર્થો અનુમેય હોઈ શકે છે. અહીં તટાદિ સિવાય અન્ય કોઈ અર્થ અન્ય કોઈ વૃત્તિ દ્વારા વ્યક્ત થતો નથી. શબ્દ કેવળ સ્વ-અર્થના અભિધાનવ્યાપારમાં જ પર્યવસાન પામી શકે છે, તે અન્ય તટાદિરૂપ અર્થની વાત જાણી પણ શકતો નથી, તો તેના સ્વરૂપને સ્પર્શવાની વાત તો દૂર જ રહી. ‘ગંગામાં ઝૂંપડું’ એ ઉદાહરણમાં ગંગાતટરૂપી અનુમેય અર્થમાં તત્વારોપ એ હેતુ છે. તે જ રીતે, આ ઉદાહરણમાં ગંગા આદિના શીતલત્વ, પુણ્યત્વ આદિ ધર્મોનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યાં પણ તત્ત્વનો આરોપ તે જ હેતુ છે અને પ્રાપ્ત થયેલો અર્થ તે અનુમાન છે.<sup>૯</sup> આમ, અહીં એક જ ઉદાહરણમાંથી પ્રાપ્ત થતા લક્ષ્યાર્થ અને વ્યંગ્યાર્થનું ખંડન કરી, મહિમભટ્ટ તેને અનુમેય અર્થરૂપે ઓળખાવે છે.

અહીં જો કોઈ એવી દલીલ કરે, કે ‘આ દષ્ટાંતમાં વ્યાપ્તિગ્રહ નથી અને વ્યાપ્તિગ્રહ માટે પ્રમાણની અપેક્ષા રહે છે’ તો તેનો પ્રત્યુત્તર ગ્રંથકારે એવો આપ્યો છે કે અહીં સામીપ્યાદિ સંબંધ હેતુરૂપ બન્યો છે. લોકવ્યવહારમાં સાદૃશ્ય, સામીપ્ય આદિના આધારે આ પ્રકારનો સંબંધ જોઈ શકાય છે. અહીં વ્યાપ્તિસંબંધ માટે લોકવ્યવહારને પ્રમાણભૂત માનવામાં આવ્યો છે. અહીં જે અન્ય અર્થની પ્રતીતિ થાય છે તે શાબ્દી પ્રતીતિ નથી જ, કારણ કે શબ્દને અભિધા સિવાય અન્ય વ્યાપાર જ નથી. તેથી અહીં લિંગ-લિંગી સંબંધથી અન્ય

૮. ભટ્ટમહિમ, એજન - પૃ. ૧૧૭, ૧૧૮.

૯. ભટ્ટમહિમ, એજન - પૃ. ૧૧૮.

લક્ષણા : આનંદવર્ધનનો મત, મહિમભટ્ટનું ખંડન

૩૧

અર્થની પ્રતીતિ થાય છે, તે અનુમાનજન્ય પ્રતીતિ છે. એ પ્રતીતિ વાયકાશ્રિત (=શબ્દાશ્રિત) લક્ષણાજન્ય છે તેવું સિદ્ધ થતું નથી.<sup>૧૦</sup>

(ક) લક્ષણા અને ધ્વનિ એકરૂપ છે.

આનંદવર્ધને ભક્તિ અને ધ્વનિને એકરૂપ માનનારા ભાક્તવાદનું ખંડન કર્યું છે તે આપણે પ્રારંભે જોઈ ગયા. મહિમભટ્ટ આનંદવર્ધનના ભક્તિ અને ધ્વનિના પૃથક્તાવાદનું ખંડન કરીને, તર્કસંગત યુક્તિઓ વડે ભક્તિ અને ધ્વનિની એકરૂપતા સિદ્ધ કરી બતાવે છે. ગદ્યાયાં ષોષઃ એ ઉદાહરણમાં હમણાં જ જોયું કે મહિમભટ્ટે અહીં લક્ષણા અને વ્યંજના બંનેને અર્થાશ્રિત માનીને બંનેનો અનુમાનમાં અંતર્ભાવ દર્શાવ્યો છે. તેથી એવું સિદ્ધ થયું કે લક્ષણા અને ધ્વનિ પર્યાયવાચી છે. આ ચર્ચાપ્રસંગે મહિમભટ્ટે આનંદવર્ધનની જ કારિકાઓ લઈ, તેમાં થોડુંક શાબ્દિક પરિવર્તન કરી દઈ, સ્વમતને રસાળ શૈલીમાં રજૂ કર્યો છે. (૧) ધ્વનિકારની પ્રથમ દલીલ એવી હતી કે લક્ષણા વાયકત્વને આશ્રયે અને ધ્વનિ વ્યંજકત્વને આશ્રયે છે, આ તે બંને વચ્ચેનું પાર્થક્ય છે. વ્યક્તિવિવેકકારનો પ્રત્યુત્તર એવો છે કે લક્ષણા અને વ્યંજના - બંને અર્થ પર આશ્રિત છે. વળી, બંનેમાં જે અર્થાન્તરની પ્રતીતિ થાય છે તેના મૂળમાં ગમ્યગમકભાવ રહેલો છે અને લક્ષણા ગમકત્વમૂલક છે. ધ્વનિની વ્યંજકત્વમૂલકતા અસિદ્ધ છે. તેથી ગમકત્વમૂલક લક્ષણા ધ્વનિનો વિષય શા માટે ન બને ? પોતાનું આ મંતવ્ય તેમણે નીચેના કારિકાયુગ્મમાં વ્યક્ત કર્યું છે :

વાચકત્વાશ્રયેણેવ ગુણવૃત્તિરસજ્ઞતા ।

ગમકત્વૈકમૂલસ્ય ધ્વનેઃ સ્યાદ્ વિષયો ન કિમ્ ॥

વ્યજ્ઞકત્વૈકમૂલત્વમસિદ્ધઙ્ઞ ધ્વનેર્યતઃ ।

ગમકત્વાશ્રયાપીઠા ગુણવૃત્તિસ્તદાશ્રયઃ ॥<sup>૧૧</sup>

(૨) ધ્વનિકારે કહ્યું છે કે ભક્તિને ધ્વનિનું લક્ષણ માનવાથી અતિવ્યાપ્તિ અને અવ્યાપ્તિ દોષો થાય છે. મહિમભટ્ટ જણાવે છે કે તેવા કોઈ દોષો થતા નથી. ભક્તિ એ ધ્વનિનું લક્ષણ છે તેવું આનંદવર્ધનના ઉદાહરણો વડે જ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. ધ્વનિકારે કૃશાઙ્ગ્યાઃ સન્તાપં વદતિ બિસિનીપત્રશયનમ્ ॥ ને લક્ષણાનું અને ‘સુવર્ણપુષ્પાં પૃથિવીં ચિન્ત્વન્તિ પુરુષાસ્ત્રયઃ । શ્વે લક્ષણામૂલક ધ્વનિનું ઉદાહરણ ગણ્યું છે. પરંતુ વાસ્તવમાં આ બંને ઉદાહરણોમાં કશો જ ફરક દેખાતો નથી. બંને ઉદાહરણોમાં લક્ષણા છે. જો બીજા ઉદાહરણમાં લક્ષણાનો અસ્વીકાર કરવામાં આવે, તો તેને લક્ષણામૂલક ધ્વનિ પણ શી રીતે કહેવાય ? દ્વિતીય ઉદાહરણમાં લક્ષણાને માનવાથી ધ્વનિકારે દર્શાવેલો અવ્યાપ્તિદોષ ટળે છે. અમારા મતે તો લક્ષણા બે પ્રકારની હોઈ શકે છે : પ્રથમ ઉદાહરણમાં પદાર્થરૂપ અને દ્વિતીય ઉદાહરણમાં વાક્યાર્થરૂપ લક્ષણા દષ્ટિગોચર થાય છે. ગ્રંથકારના શબ્દોમાં -

સુવર્ણપુષ્પામિત્યાદૌ નં ચાવ્યાપ્તિઃ પ્રસજ્યતે ।

યતઃ પદાર્થવાક્યાર્થભેદાત્ ભક્તિર્દ્વિધોદિતા ॥<sup>૧૨</sup>

૧૦. ભટ્ટમહિમ, એજન - પૃ. ૧૨૧.

૧૧. ભટ્ટમહિમ, એજન - ૧-૬૩, ૧-૬૪.

૧૨. ભટ્ટમહિમ, એજન - ૧-૫૮.

(૩) જે વસ્તુ જે નથી, તેના પર તેનો આરોપ, તે ભક્તિનું સામાન્ય લક્ષણ છે. પણ અમે કહીએ છીએ કે આ તો અર્થાન્તર-પ્રતીતિનો એક પ્રકાર જ છે, અને ધ્વનિમાં પણ આવી અર્થાન્તરપ્રતીતિ સમાવિષ્ટ છે. મહિમભટ્ટના શબ્દોમાં -

અતસ્મિન્સ્તત્સમારોપો ભક્તેર્લક્ષણમિષ્યતે ।

અર્થાન્તરપ્રતીત્યર્થઃ પ્રકારઃ સોઽપિ શાસ્યતે ॥<sup>૧૩</sup>

(૪) ધ્વનિકારે કહ્યું છે કે સ્વવિષય સિવાય, અન્ય અર્થોમાં રૂઢ થઈ ગયેલા ‘લાવણ્ય’ આદિ શબ્દો ધ્વનિનો વિષય થતા નથી. અમારું કહેવું છે કે લાવણ્ય આદિ શબ્દોમાં થતી અન્ય અર્થની પ્રતીતિ વ્યંજનાનો જ વિષય ઠરે છે. ગ્રંથકારના શબ્દોમાં -

રૂઢા યે વિષયેઽન્યત્ર શબ્દાઃ સ્વવિષયાદપિ ।

લાવણ્યાદ્યાઃ પ્રસક્તાસ્તે ન ભવન્તિ પદં ધ્વનેઃ ? ॥ ભવિન્ત્યેવેત્યર્થઃ ॥<sup>૧૪</sup>

ભક્તિ અને ધ્વનિની પૃથક્તા દર્શાવતાં આનંદવર્ધને જણાવ્યું છે કે

ભક્ત્યા બિભર્તિ નૈકત્વં રૂપભેદાદયં ધ્વનિઃ ।

અતિવ્યાપ્તૌરથાવ્યાપ્તૌર્ન ચાસૌ લક્ષ્યતે તથા ॥<sup>૧૫</sup>

આનંદવર્ધનના આ મંતવ્યનો વિવિધ યુક્તિઓ અને દલીલો વડે સંપૂર્ણ ઉચ્છેદ કરી નાખીને, ચર્ચાના સમાપનમાં વિજયધોષરૂપે મહિમાચાર્ય જણાવે છે કે -

ભક્ત્યા બિભર્તિ ચૈકત્વં રૂપભેદાદયં ધ્વનિઃ ।

ન ચ નાવ્યાપ્ત્યતિવ્યાપ્તૌરભાવાલ્લક્ષ્યતે તથા ॥<sup>૧૬</sup>

અર્થાત્ ‘ધ્વનિ નામનું તત્ત્વ લક્ષણાના સ્વરૂપથી અભિન્નરૂપે સિદ્ધ થાય છે અને અતિવ્યાપ્તિ તેમજ અવ્યાપ્તિ દોષોના અભાવથી તે (=ધ્વનિ) તેના (=લક્ષણ) દ્વારા લક્ષિત નથી થતો તેમ નહિ (=ધ્વનિ લક્ષણ દ્વારા લક્ષિત થાય છે)’

**નિષ્કર્ષ :**

સમગ્ર ચર્ચામાં મહિમભટ્ટે લક્ષણા નામની શબ્દશક્તિનો અસ્વીકાર કર્યો છે એટલું જ નહિ, લક્ષણા અને વ્યંજના - બંને શબ્દશક્તિઓનો અસ્વીકાર કરી દઈ, બંનેનો અનુમાનમાં અંતર્ભાવ દર્શાવ્યો છે. આ ચર્ચાનો મુખ્ય હેતુ આનંદવર્ધનના વિચારોનું ખંડન છે. આનંદવર્ધનના મતનું ખંડન કરતાં પહેલાં, ગ્રંથકારે સ્વમતના

૧૩. ભટ્ટમહિમ, એજન - પૃ. ૧-૬૦.

૧૪. ભટ્ટમહિમ, એજન - પૃ. ૧-૬૧.

૧૫. આનંદવર્ધન, ધ્વન્યાલોક પૂર્વાર્ધ - ૧-૧૪.

૧૬. ભટ્ટમહિમ, વ્યક્તિવિવેક - ૧-૫૮.



લક્ષણા : આનંદવર્ધનનો મત, મહિમભટ્ટનું ખંડન

૩૩

પાયાના સિદ્ધાંતને આગળ ધર્યો છે કે ‘શબ્દને તો એકમાત્ર અભિધાશક્તિ જ છે, અભિધાથી અતિરિક્ત જે શક્તિઓ માનવામાં આવી છે તે વાસ્તવમાં અર્થની શક્તિઓ છે, શબ્દની નહિ.’ આ મૂળભૂત મંતવ્ય રજૂ કર્યા બાદ, તેમણે પ્રથમ લક્ષણાનું ખંડન કર્યું છે. તેમની દલીલ એવી છે કે લક્ષણા અને વ્યંજના શબ્દાશ્રયા ન હોતાં અર્થાશ્રયા છે અને એ બંને અનુમાનનો વિષય સિદ્ધ થાય છે. તેથી બંને વચ્ચે આનંદવર્ધને જે પાર્થક્ય દર્શાવ્યું છે, તે અસિદ્ધ ઠરે છે. આનંદવર્ધને ભાક્તવાદીઓનું ખંડન કરતાં જણાવ્યું છે કે (૧) ભક્તિ અને ધ્વનિ એકરૂપે નથી, (૨) ભક્તિ એ ધ્વનિનું લક્ષણ નથી, (૩) ભક્તિ એ ધ્વનિનું ઉપલક્ષણ નથી. મહિમભટ્ટે આ ત્રણેય વિકલ્પોનું ખંડન કરીને એટલે કે ખંડનનું પણ ખંડન કરીને લક્ષણા અને ધ્વનિને એકરૂપે સિદ્ધ કર્યા છે. આનંદવર્ધને રૂઢિ લક્ષણાને ધ્વનિનો વિષય ગણ્યો નથી. મહિમભટ્ટ જણાવે છે કે રૂઢિ લક્ષણામાં પણ વાચ્યાર્થ સિવાયનો જે અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે, તેને ધ્વનિનો વિષય માનવો જોઈએ. વળી, આનંદવર્ધને લક્ષણા અને લક્ષણામૂલક ધ્વનિને નિરૂપ્યો છે ત્યાં મહિમભટ્ટનું કહેવું છે કે લક્ષણા અને લક્ષણામૂલક ધ્વનિ એકરૂપ જણાય છે. તેમાં કોઈજ તાત્વિક ભેદ નથી. આમ, ભક્તિ અને ધ્વનિ વચ્ચે આનંદવર્ધન દર્શાવે છે તેવું કોઈ પાર્થક્ય સિદ્ધ થતું નથી. વળી, ભક્તિ અને ધ્વનિ બંને - અર્થના વ્યાપારો છે તેથી અનુમાનરૂપે સિદ્ધ થાય છે.

ઉલ્લેખનીય છે કે મહિમભટ્ટની જેમ જ મુકુલભટ્ટ પણ અભિધાવાદી છે. મુકુલભટ્ટે તેમના ‘અભિધાવૃત્તિમાતૃકા’માં દસ પ્રકારની અભિધાનું નિરૂપણ કરીને લક્ષણા અને વ્યંજનાનો તેમાં અંતર્ભાવ થતો દર્શાવ્યો છે. પરંતુ મુકુલભટ્ટ મીમાંસાવાદી છે તો મહિમભટ્ટ બૌદ્ધ નૈયાયિક છે. તેથી લક્ષણા અને વ્યંજનાના ખંડનમાં આ બંને આચાર્યોના ચિંતનમાં પાયાનો તફાવત રહ્યો છે.

## શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા

	રૂ. પૈ.
૩૪૩ ભારતરત્ન - શ્રી ઉપેન્દ્રરાય જ. સાંડેસરા (૧૯૬૭)	૧૫.૦૦
૩૪૪ મહાગુજરાતના મુસલમાનો, ભાગ ૧-૨ - શ્રી કરીમ મહંમદ માસ્તર	૧૭.૦૦
૩૪૬ પેટ્રોલિયમ - શ્રી પદ્મકાન્ત ર. શાહ (૧૯૭૦)	૧૩.૦૦
૩૪૭ પંચદશી તાત્પર્ય - સ્વામી પ્રજ્ઞાવતીર્યજી (૧૯૭૧)	૬.૦૦
૩૪૮ અખો અને મધ્યકાલીન સંતપરંપરા - (સ્વ.) ડૉ. યો. જ. ત્રિપાઠી	૧૪.૫૦
૩૪૯ શ્રીમદ્ ભાગવત : ભાગ ૨ - (સ્વ.) નાગરદાસ અ. પંડ્યા (૧૯૭૨)	૧૧.૫૦
૩૫૦ ચરકનો સ્વાધ્યાય, ભાગ ૧ - (સ્વ.) ડૉ. બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય (૧૯૭૩)	૨૬.૦૦
૩૫૧ ગુજરાતનો પૉટરી ઉદ્યોગ-શ્રી શાંતિલાલ પી પુરોહિત (૧૯૭૫)	૮.૭૫
૩૫૨ ઊંડાણનો તાગ-શ્રી છોટુભાઈ સુથાર (૧૯૭૫)	૧૫.૦૦
૩૫૩ ભારતીય વીણા-(સ્વ.) પ્રો. રસિકલાલ એમ. પંડ્યા (૧૯૭૮)	૩૧.૦૦
૩૫૪ ચરકનો સ્વાધ્યાય, ભાગ ૨-(સ્વ.) ડૉ. બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય (૧૯૭૯)	૮૬.૦૦
૩૫૫ ચાંપાનેર : એક અધ્યયન-ડૉ. રમણલાલ ના. મહેતા (૧૯૮૦)	૩૬.૦૦
૩૫૬ દ્વારકાના પ્રદેશનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ-(સ્વ.) શ્રી ક. ન. જોષી	૪૪.૦૦
૩૫૭ આધુનિક ગુજરાતના સંતો, ભાગ ૨ - ડૉ. કેશવલાલ ઠક્કર (૧૯૭૯)	૪૫.૦૦
૩૫૮ સૂર્યશક્તિ-શ્રી પદ્મકાન્ત ર. શાહ (૧૯૮૧)	૫૨.૦૦
૩૫૯ કવિ ગિરધર : જીવન અને કવન - ડૉ. દેવદત્ત જોશી	૫૧.૦૦
૩૬૦ વનૌષધિકોશ - પ્રો. કે. કા. શાસ્ત્રી	૩૫.૭૫
૩૬૧ સહસ્ત્રલિંગ અને રુદ્રમહાલય - (સ્વ.) શ્રી કનૈયાલાલ ભા. દવે	૭૯.૦૦
૩૬૨ વૈષ્ણવતીર્થ ડાકોર - (સ્વ.) ડૉ. મંજુલાલ ર. મજમુંદાર	૪૮.૦૦
૩૬૧ વુદ્ધત્રયી અને લઘુત્રયી - (સ્વ.) ડૉ. બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય	૩૩.૦૦
૩૬૩ વડોદરા એક અધ્યયન - ડૉ. આર. એન. મહેતા	૪૪.૦૦
૩૬૪ મહારાજા સયાજીરાવ ત્રીજા - (સ્વ.) પ્રો. હસિત બૂચ	૪૯.૦૦
૩૬૫ નાભાજીકૃત ભક્તમાલના ઐતિહાસિક ભક્તો-એક અધ્યયન-શ્રી મૂળશંકર હિ. કેવલીયા	૪૪.૦૦
૩૬૬ લેસર-શ્રી પદ્મકાન્ત ર. શાહ	૪૮.૦૦
૩૬૮ અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ-(અનુ.) એ. જે. રાવલ અને વી. એસ. લેલે	૧૮૮.૦૦
૩૬૯ મંજૂલ વિમર્શ-શ્રી જે. પી. ઠાકર	૨૩૬.૦૦
૩૭૦ પ્રાણવહ્યોત્તોના રોગો : શ્વાસ-દમ-વૈદ્ય મણિભાઈ બ્રહ્મભટ્ટ	૧૭૬.૦૦
૩૭૧ વડોદરાનાં મંદિરો-કુ. મંજૂલા એમ. સોની	૬૮.૦૦
૩૭૭ આહાર વિજ્ઞાન-(પુનઃ મુદ્રણ) ડૉ. જયશંકર ધ. પાઠક અને (સ્વ.) અનંતરાય મ. રાવળ (૧૯૮૧)	૬૦.૦૦
૩૭૨ ભવાઈ : સ્વરૂપ અને લક્ષણો - કુષ્ણકાંત ઓ. કડકીયા	૧૯૩.૦૦
૩૭૩ શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્રાચાર્યજી - લવકુમાર દેસાઈ	૧૯૫.૦૦
૩૭૪ નાભાજીકૃત ભક્તમાલના ઐતિહાસિક ભક્તો ભાગ ૨-મૂલશંકર હી. કેવલીયા	૧૦૬.૦૦

પ્રાપ્તિસ્થાન : યુનિવર્સિટી પુસ્તક વેચાણ વિભાગ,  
જનરલ એજ્યુકેશન સેન્ટર, પ્રતાપગંજ, વડોદરા - ૩૯૦ ૦૦૨.

# હેમચંદ્રાચાર્યનો વાચ્યવ્યક્ત્ય-સ્વરૂપભેદ વિચાર

એ. એમ. પ્રજાપતિ\*

ભારતીય સાહિત્યશાસ્ત્રમાં વાચ્યવ્યક્ત્ય સ્વરૂપભેદનો સૌપ્રથમ વિચાર કરનારા આનંદવર્ધન હતા. પરંતુ આનંદવર્ધન અને તેમના અનુગામી આચાર્યો મમ્મટ, વિશ્વનાથ વગેરેની તુલનામાં હેમચંદ્રાચાર્યનું વાચ્યવ્યક્ત્યસ્વરૂપભેદનિરૂપણ વિશેષ નોંધપાત્ર છે.

આનંદવર્ધને ધ્વન્યાલોકમાં (૧) વસ્તુધ્વનિ (૨) અલંકારધ્વનિ અને (૩) રસધ્વનિ એવા ધ્વનિના ત્રણ ભેદ આપેલા છે.<sup>૧</sup> તેમાં ધ્વનિના પ્રથમ ભેદ વસ્તુધ્વનિના નિરૂપણમાં વાચ્યવ્યક્ત્યસ્વરૂપભેદ દર્શાવતાં માત્ર પાંચ જ ઉદાહરણો આપ્યાં છે.<sup>૨</sup> (૧) ‘અમ ધાર્મિક’ એ પદમાં વાચ્યાર્થ વિધિપરક છે જ્યારે વ્યૂહ્યાર્થ નિષેધપરક છે. (૨) ‘શ્વશૂરત્ર’ એ પદમાં વાચ્યાર્થ નિષેધપરક છે જ્યારે વ્યૂહ્યાર્થ વિધિપરક છે. (૩) ‘વ્રજ’ એ પદમાં વાચ્યાર્થ વિધિપરક છે જ્યારે વ્યૂહ્યાર્થ અનુભવપરક છે. (૪) ‘પ્રાર્થવે’ એ પદમાં વાચ્યાર્થ નિષેધપરક છે જ્યારે વ્યૂહ્યાર્થ અનુભવપરક છે. (૫) ‘કસ્ય વા’ એ પદમાં વાચ્યથી વ્યૂહ્યનો વિષય ભિન્ન છે.<sup>૩</sup>

આનંદવર્ધનના અનુગામી અને ધ્વનિના પ્રબળ સમર્થક મમ્મટાચાર્યે કાવ્યપ્રકાશમાં વાચ્યાર્થથી વ્યૂહ્યાર્થના સ્વરૂપભેદનાં માત્ર ત્રણ જ ઉદાહરણ પ્રસ્તુત કર્યાં છે.<sup>૪</sup> ‘નિઃશેષચ્યુતચન્દન’ એ પદમાં વાચ્યાર્થ નિષેધરૂપ છે જ્યારે વ્યૂહ્યાર્થ વિધિરૂપ છે (૨) ‘માત્સર્ય’ એ પદમાં વાચ્યાર્થ સંશયરૂપ છે જ્યારે વ્યૂહ્યાર્થ નિશ્ચયરૂપ છે. (૩) ‘કથમ્’ એ પદમાં વાચ્યાર્થ નિન્દારૂપ છે જ્યારે વ્યૂહ્યાર્થ સ્તુતિરૂપ છે. વિશ્વનાથ કવિરાજ સાહિત્યદર્પણમાં આનંદવર્ધન અને મમ્મટે આપેલાં બે જ ઉદાહરણોનો ઉલ્લેખ કરીને સંતોષ માને છે.<sup>૫</sup> હેમચંદ્રાચાર્યના અનુયાયી અને અનુગામી નરેન્દ્રપ્રભસૂરિના નિરૂપણમાં કંઈક પ્રકર્ષ સધાયેલો જોવા મળે છે. તેઓ વાચ્યાર્થ-વ્યૂહ્યાર્થસ્વરૂપભેદના નવ જેટલા પ્રકારો આપે છે.<sup>૬</sup> ઉદાહરણ સાથે આપેલા આ પ્રકારોમાં વિધિથી નિષેધ, નિષેધથી વિધિ, વિધિથી વિધ્યન્તર, નિષેધથી નિષેધાન્તર, વિધિથી અનુભવ, નિષેધથી અનુભવ, સંશયથી નિશ્ચય, નિન્દાથી સ્તુતિ અને વાચ્યથી વ્યૂહ્યના વિષયભેદનો સમાવેશ થાય છે. જો કે એ નોંધવું જોઈએ કે આમાંથી મોટા ભાગનાં ઉદાહરણો હેમચંદ્રાચાર્યને અનુસરે છે.

‘સ્વાધ્યાય’, પૃ. ૩૫, અંક ૧-૨, વસંતપંચમી-અક્ષયતૃતીયા અંક, ફેબ્રુઆરી-મે ૧૯૮૮, પૃ. ૩૫-૪૦.

★ સંસ્કૃત અને ભારતીયવિદ્યા, ઉત્તર ગુજરાત યુનિ., પાટણ.

૧. આનંદવર્ધન, ધ્વન્યાલોક: - વ્યા. આચાર્ય વિશ્વેશ્વર, પ્રકા. ગૌતમ બુક ડીપો, નई सड़क, दिल्ली, प्रथम संस्करण, अगस्त १९५२, पृ. २०
૨. તત્રૈવ પૃ. ૨૦-૨૫.
૩. તત્રૈવ પૃ. ૨૦-૨૫.
૪. મમ્મટ, કાવ્યપ્રકાશ, વ્યા. ફાલકીકર વામનભટ્ટ, પ્રકા. નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુમ્બઈ, દ્વિતીય સંસ્કરણ, ૧૯૦૧, પૃ. ૨૪૩-૨૪૪.
૫. વિશ્વનાથ, સાહિત્યદર્પણ : વ્યા. ડૉ. સત્યવ્રતસિંહ, પ્રકા. ચૌલખંબા વિદ્યાભવન, વારાણસી, તૃતીય સંસ્કરણ, વિ. સં. ૨૦૨૬, પૃ. ૩૪૫.
૬. નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ, અલંકારમહોદધિ: સંપા. લાલચન્દ્ર ભગવાનદાસ ગાંધી જૈનપંડિત, પ્રકા. ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ સીરીઝ, બંડૌદા, ૧૯૪૨, પૃ. ૧૧૬-૧૧૮

હવે આપણે હેમચંદ્રાચાર્યે કાવ્યાનુશાસનમાં નિરૂપેલા વાચ્યાર્થવ્યક્ત્યાર્થસ્વરૂપભેદનો વિગતે વિચાર કરીએ.

હેમચંદ્રાચાર્યે ધ્વનિના પ્રથમ ભેદ વસ્તુધ્વનિના જુદા જુદા ૧૩ પ્રકારો સોદાહરણ પ્રસ્તુત કર્યા છે. તેમના મતે ક્યારેક વાચ્યાર્થ વિધિરૂપ હોય છે તો પ્રતીયમાન અર્થ નિષેધરૂપ હોય છે. જેમકે -

મમ ધમ્મિય વીસત્થો સો સુણઓ અજ્જ મારિઓ તેણ ।

ગોલાણઈ કચ્છકુડઙ્ગવાસિણા દરિયસીહેણ ॥<sup>૭</sup>

‘હે બાવાજી, હવે નિઃશંક થઈને ફરો, કારણ ગોદાવરીના કિનારાની કુંજમાં રહેનારા સિંહે તે કૂતરાને મારી નાખ્યો છે.’ અહીં ‘તમે નિઃશંક થઈને ફરો’ એવો વાચ્યાર્થ વિધિરૂપ છે જ્યારે ‘તમે કૂતરાથી પણ ડરો છો અને હવે તો સિંહ છે તેથી તમારે ત્યાં જવું ન જોઈએ’ એવો પ્રતીયમાન અર્થ નિષેધરૂપ છે.

ક્યારેક વાચ્યાર્થ નિષેધરૂપ હોય છે તો પ્રતીયમાન અર્થ વિધિરૂપ હોય છે. જેમ કે -

અથ્થા एत्थ तु मज्जइ एत्थ अहं दियसयं पुलोएसु ।<sup>૮</sup>

મા પહિય રતિઅંધય સેજ્જાએ મહં નુ મજ્જિહસિ ॥<sup>૯</sup>

‘હે રતાંધળા પથિક ! તું દિવસે જ બરાબર જોઈ લે. અહીં સાસુ સૂએ છે અને અહીં હું. રાત્રે અમારી બંનેની પથારીમાં આવી પડતો નહિ’. અહીં ‘અમારી બંનેની પથારીમાં આવી પડતો નહિ’ એવો વાચ્યાર્થ નિષેધાત્મક છે જ્યારે ‘આ સાસુની પથારી છે અને આ મારી, તો દિવસે બરાબર જોઈ લે અને રાત્રે મારી પાસે આવજે’ એવો પ્રતીયમાન અર્થ વિધિપરક છે.

ક્યારેક વાચ્યાર્થ વિધિરૂપ હોય છે તો પ્રતીયમાન અર્થ વિધ્યન્તરરૂપ હોય છે.

જેમકે -

बहलतमा हय राइं अज्ज पउत्थो पई घरं सुन्नं ।

તહ જગિગજ્જ સયજ્જાય ન જહા અમ્હે મુસિજ્જામો ॥<sup>૧૦</sup>

‘આ રાત્રિ ઘણી જ દુઃખદાયક અને અંધકારપૂર્ણ છે, પતિદેવ પરદેશ ગયા છે અને ઘર સૂનું છે, એટલા માટે હે પાડોશી ! તું જાગતો રહેજે, જેથી આપણી ચોરી થાય નહિ’. અહીં ‘આપણી ચોરી ન થાય માટે તું જાગતો રહેજે’ એ વાચ્યાર્થ વિધિરૂપ છે, જ્યારે ‘રાત્રિ અંધકારયુક્ત છે, પતિદેવ પરદેશ ગયા છે, ઘર સૂનું છે, તેથી તું નિર્ભય થઈને મારી પાસે આવી જા’ એ વ્યક્ત્યાર્થ વિધ્યન્તરરૂપ છે.

ક્યારેક વાચ્યાર્થ નિષેધરૂપ હોય તો પ્રતીયમાન અર્થ નિષેધાન્તરરૂપ હોય છે.

૭. હેમચન્દ્ર, કાવ્યાનુશાસન : સં. મહામહોપાધ્યાય પં. શિવદત્ત શર્મા, કાશીનાથ પાંડુરંગ પરબ, પ્રકા. નિર્ણયસાગર પ્રેસ દ્વિતીય સંસ્કરણ સન્ ૧૯૩૪, પૃ. ૪૭

૮. તત્રૈવ પૃ. ૫૩.

૯. તત્રૈવ પૃ. ૫૩

## હેમચંદ્રાચાર્યનો વાચ્યવ્યાજ્ઞ્ય સ્વરૂપભેદવિચાર

૩૭

જેમકે -

આસાદયં અણાણ જેત્તિયં તેત્તિયણ બંધદિહિ ।

ઓરમસુ વસહ ઇપિહ રક્ખિજ્જહ ગહવઈ ચ્છિત્તં ॥<sup>૧૦</sup>

‘હે વૃષભ ! અન્યાયથી જેટલું પ્રાપ્ત કરી લીધું છે તેટલાથી ધૈર્ય ધારણ કર અને નિવૃત્ત થઈ જા. અત્યારે ગૃહપતિ ખેતરની રક્ષા કરી રહ્યો છે’. અહીં ગૃહપતિના ક્ષેત્રમાં દુષ્ટ વૃષભના નિવારણ એટલે કે નિષેધરૂપ વાચ્યાર્થ છે. તેથી ઉપપતિના નિવારણરૂપ નિષેધાન્તરની પ્રતીતિ થાય છે.

ક્યારેક વાચ્યાર્થ વિધિરૂપ કે નિષેધરૂપ ન હોય ત્યારે પણ વિધિરૂપ વ્યંગ્યાર્થની પ્રતીતિ થાય છે.

જેમકે -

મહુણ્હિ કિંવ પંથિય જહ્ હરસિ નિયંસણં નિયંબાઓ ।

સાહેમિ કસ્સ રને ગામો દૂરે અહં એક્કા ॥<sup>૧૧</sup>

‘હે મધુક ! અથવા હે પંથિક ! જો તું મારા નિતંબ પરથી વસ્ત્રને સંપૂર્ણપણે દૂર કરે, તો હું આ જંગલમાં કોને કહું ? ગામ દૂર છે અને હું એકલી છું’ અહીં વાચ્યાર્થ વિધિ કે નિષેધરૂપ નથી પણ ‘હું એકલી છું, ગામ દૂર છે, આ નિર્જન પ્રદેશમાં મારું નિતંબ પરનું વસ્ત્ર હટાવી લે’, એવો વ્યંગ્યાર્થ વિધિપરક છે.

ક્યારેક વાચ્યાર્થ વિધિ કે નિષેધરૂપ ન હોય છતાં નિષેધરૂપ વ્યંગ્યાર્થની પ્રતીતિ થાય છે.

જેમકે -

જીવિતાશા બલવતી ધનાશા દુર્બલા મમ ।

ગચ્છ વા તિષ્ઠ વા કાન્ત સ્વાવસ્થા તુ નિવેદિતા ॥<sup>૧૨</sup>

‘જીવવાની ઈચ્છા પ્રબળ છે, ધનપ્રાપ્તિની ઈચ્છા દુર્બલ છે. હે પ્રિય - હવે તું ચાલ્યો જાય કે રોકાઈ જાય, મેં મારી વાત કહી દીધી છે’. અહીં ‘ચાલ્યા જાઓ કે રોકાઈ જાઓ’ એ રીતે વાચ્યાર્થ વિધિ કે નિષેધરૂપ નથી પરંતુ ‘જીવવાની આશા પ્રબળ છે, ધન પ્રાપ્તિની ઈચ્છા વિશેષ નથી’ તેના દ્વારા ‘તમારા વિના હું જીવતી રહી શકીશ નહિ’ તેથી ગમનરૂપ નિષેધની પ્રતીતિ થાય છે, એટલે વ્યંગ્યાર્થ નિષેધ રૂપ છે.

ક્યારેક વાચ્યાર્થ વિધિ અને નિષેધરૂપ હોય ત્યારે પ્રતીયમાન અર્થ વિધ્યન્તર રૂપ હોય છે.

જેમકે -

નિયદઇયદંસણુક્ખિત્ત પહિય અન્નેણ વચ્ચસુ પહેણ ।

ગહવહ્ધૂઆ દુલ્લંઘવાઝરા ઇહ હયગામે ॥<sup>૧૩</sup>

૧૦. તત્રૈવ પૃ. ૫૪

૧૧. તત્રૈવ પૃ. ૫૪

૧૨. તત્રૈવ પૃ. ૫૪

૧૩. તત્રૈવ પૃ. ૫૫

‘પોતાની પત્નીને જોવામાં તત્પર હે પથિક ! બીજા માર્ગથી જા. આ ગામમાં સ્વામીની પુત્રીની જાળથી બચવું મુશ્કેલ છે.’ અહીં ‘બીજા માર્ગથી જા’માં વાચ્યાર્થ વિધિ અને નિષેધરૂપ છે જ્યારે પ્રતીયમાન અર્થ ‘આ ગામમાં સ્વામીની પુત્રીના રૂપને પણ જોવું જોઈએ’ વિધ્યન્તરરૂપ છે.

ક્યારેક વિધિ અને નિષેધ દ્વારા નિષેધાન્તરની પ્રતીતિ થાય છે.

જેમકે -

उच्चिणसु पडियकुसुमं मा धुण सेहालियं इलियसुणहे ।

एस अवसाणविरसो ससुएण सुओ वलयसहो ॥<sup>૧૪</sup>

‘હે કૃષકની પુત્રવધૂ ! નીચે પડેલાં ફૂલોને જ વીણ, શેફાલિકાના વૃક્ષને હલાવીશ નહિ. અંતે તારા અપ્રિય કંકણનો અવાજ શ્વશુરજીએ સાંભળી લીધો છે.’ અહીં ‘નીચે પડેલાં ફૂલોને જ વીણ, શેફાલિકાના વૃક્ષને હલાવીશ નહિ’ એ પ્રમાણે વાચ્યાર્થ વિધિ અને નિષેધકપરક છે તેથી ‘હે સખિ ! ચૌર્યરતમાં આસક્ત તારે કંકણનો અવાજ ન કરવો જોઈએ’ એવા નિષેધપરક વ્યંગ્યાર્થની પ્રતીતિ થાય છે.

ક્યારેક વાચ્યાર્થ વિધિરૂપ હોય ત્યારે વ્યંગ્યાર્થ અનુભયરૂપ હોય છે.

જેમકે -

सणियं वच्च किसोयरि पए पयत्तेण ठवसु महिवट्ठे ।

भज्जिहिसि वत्थयत्थणि विहिणा दुक्खेण निम्मविया ॥<sup>૧૫</sup>

‘હે કૃશોદરી ! ધીરેથી ચાલ, આનંદપૂર્વક સંસારમાં સુખથી રહે, પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે અભિષ્ટનું સેવન કર, વિધાતાએ તને દુઃખથી મુક્ત કરી દીધી છે.’ અહીં ‘ધીરેથી ચાલ’ એ પ્રમાણે વિધિરૂપ વાચ્યાર્થનું કથન કર્યું હોવા છતાં વ્યંગ્યાર્થ વિધિ કે નિષેધરૂપ નથી, માત્ર વર્ણનરૂપ છે.

ક્યારેક વાચ્યાર્થ નિષેધરૂપ હોય ત્યારે વ્યંગ્યાર્થ અનુભયરૂપ હોય છે.

જેમકે -

दे आ पसिअ निअत्तसु मुहससिजोणहाविलुत्ततमोनिवहे ।

अहिसारिआण विडघं करेसि अण्णाण वि हयासे ॥<sup>૧૬</sup>

‘હે સુંદરી ! પ્રસન્ન થા, પાછી જા, મુખરૂપી ચંદ્રમાની ચાંદનીથી અંધકારના સમૂહો નાશ કરનારી હતાશે ! તું અન્ય અભિસારિકાઓના કાર્યમાં પણ વિદ્ન ઉપસ્થિત કરી રહી છે.’ અહીં ‘પાછી જા’ એવો વાચ્યાર્થ નિષેધપરક છે પરંતુ વ્યંગ્યાર્થ વિધિ કે નિષેધપરક નથી, માત્ર નાયિકાના મુખસૌંદર્યના વર્ણનરૂપ છે.

૧૪. તત્ત્રેવ પૃ. ૫૫

૧૫. તત્ત્રેવ પૃ. ૫૫

૧૬. તત્ત્રેવ પૃ. ૫૫

## હેમચંદ્રાચાર્યનો વાચ્યવ્યક્ત્ય સ્વરૂપભેદવિચાર

૩૯

ક્યારેક વાચ્યાર્થ વિધિ કે નિષેધરૂપ હોય ત્યારે વ્યંગ્યાર્થ અનુભયરૂપ હોય છે.

જેમકે -

वच्च महं चिअ एक्काए होंतु नीसासरोइअव्वाइ ।

मा तुज्झ वि तीए विणा दक्खिण्हयस्स जायंतु ॥<sup>૧૭</sup>

‘જાઓ, હું એકલી જ નિશ્વાસ અને રુદન સહન કરી લઈશ, દાક્ષિણ્યથી ધવાયેલા તમારે તેના વિના આ બધું સહન ન કરવું પડે.’ અહીં ‘હું નિશ્વાસ અને રુદનને સહન કરી લઈશ, તેના વિના તારે પણ આ બધું સહન કરવું ન પડે’ એ વાચ્યાર્થ વિધિ અને નિષેધપરક હોવા છતાં વ્યંગ્યાર્થ વિધિ કે નિષેધરૂપ નથી પરંતુ અનુચિત આચરણ કરનાર પ્રિયતમ પ્રત્યે ઉપાલંભરૂપ છે.

ક્યારેક વાચ્યાર્થ વિધિરૂપ કે નિષેધરૂપ ન હોવા છતાં વ્યંગ્યાર્થ અનુભયરૂપ હોય છે.

જેમકે -

णहमुहपसाहिअंगो निद्वाघुम्मंतलोअणो न तहा ।

जह निव्वणाहरो सामलंग दूमेसि मह हिअयं ॥<sup>૧૮</sup>

‘હે શ્યામલાંગ ! નખાગ્રથી પ્રસાધિત (ચિહ્નિત) અંગ તથા નિદ્રાથી અડધાં ખુલ્લાં નેત્રોની સ્થિતિથી મારું હૃદય એટલું દુઃખી થતું નથી, જેટલું તમારા વ્રણરહિત અધરને જોઈને.’ અહીં નાયક અને પ્રતિનાયિકા વચ્ચેના ઘનિષ્ઠ પ્રેમની સૂચના આપનારી નાયિકાનો નાયક પ્રત્યેનો નિરાશાજનક પ્રેમ વ્યંગ્ય છે.

ક્યારેક વાચ્યાર્થથી વ્યંગ્યાર્થ ભિન્ન વિષયવાળો પણ હોઈ શકે છે.

જેમકે -

कस्स व न होइ रोसो दट्ठूण पिआइ सव्वणं अहरं ।

सभमरपउमग्धाइरि वारिअवामे सहसु इण्हं ॥<sup>૧૯</sup>

‘અથવા પ્રિયતમના સવ્રણ અધરને જોઈને કોને કોધ નહિ આવે ? ના પાડવા છતાં ભ્રમરાવાળા ફૂલને સૂંઘનારી, હવે સહન કર.’ અહીં વાચ્યાર્થનો વિષય સખી છે જ્યારે વ્યંગ્યાર્થનો વિષય તેના પતિ અને ઉપપતિ છે.

પ્રસ્તુત લેખમાં આપણે ઉપર જોયું તેમ આનંદવર્ધન વાચ્યાર્થવ્યંગ્યાર્થસ્વરૂપભેદના માત્ર પાંચ પ્રકારો આપે છે. મમ્મટાચાર્ય ત્રણ જ પ્રકારો આપે છે. વિશ્વનાથ તો માત્ર બે પ્રકારોનો ઉલ્લેખ કરીને જ સંતોષ માને છે. નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ આઠ પ્રકારો આપ્યા છે. આ રીતે આચાર્ય હેમચંદ્રે વાચ્યાર્થવ્યંગ્યાર્થસ્વરૂપ ભેદના ૧૩ જેટલા પ્રકારો આપી પોતાના પુરોગામી અને અનુગામી આચાર્યોની સરખામણીમાં પ્રસ્તુત વિષયના નિરૂપણમાં પોતાની સૂક્ષ્મ દષ્ટિનો પરિચય આપ્યો છે, જે ભારતીય સાહિત્યશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં ઉલ્લેખનીય છે.

૧૭. તત્ત્વેવ પૃ. ૫૬

૧૮. તત્ત્વેવ પૃ. ૫૬

૧૯. તત્ત્વેવ પૃ. ૫૭

## संदर्भग्रंथ सूचि :

१. काव्यानुशासन : हेमचन्द्र, सं. महामहोपाध्याय पं. शिवदत्त शर्मा, काशीनाथ पाण्डुरंग परब, प्रका. निर्णयसागर प्रेस, द्वितीय संस्करण, सन् १९३४ ।
२. ध्वन्यालोक : आनंदवर्धन, व्या० आचार्य विश्वेश्वर प्रका० गौतम बुक डीपो, नई सडक, दिल्ली, प्रथम संस्करण, अगस्त १९५२ ।
३. काव्यप्रकाश : मम्मट, व्या० झलकीकर वामनभट्ट, प्रका० निर्णयसागर प्रेस, बम्बई, द्वितीय संस्करण, १९०१ ।
४. साहित्यदर्पण : विश्वनाथ, व्या० डॉ० सत्यव्रतसिंह, प्रका० चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, तृतीय संस्करण, वि०सं० २०२६ ।
५. अलंकारमहोदधि : नरेन्द्रप्रभसूरि, संपा० लालचन्द्रभगवानदास गान्धी जैन पंडित, प्रका० गायकवाड ओरियण्टल सीरीज बडौदा, १९४२ ।



# કવિ અમરુ અને અનુહરણ

યોગિની પંડ્યા\*

અનુહરણ એ “વાક્યૌર્ય” નથી પરંતુ કાવ્યજગતમાં ઉપજીવ્ય-ઉપજીવક અથવા ઉપકાર્ય-ઉપસ્કારકના સ્વાભાવિક સંબંધની એક વ્યવસ્થા છે. આ વ્યવસ્થાના અનુસરણમાં જે કુશળ હોય છે તે “કવિ” બની જાય છે અને જે કુશળ હોતા નથી તેમને “કાવ્યચોર”ની નિંદાને પાત્ર બનવું પડે છે. આવા જ અકુશળ અથવા મન્દમતિ કાવ્યાપકારોના ઉપલક્ષમાં રાજશેખરે કહ્યું છે -

“પુંસઃ કાલાતિપાતેન ચૌર્યમન્યદ્ વિશીર્યતિ ।

અપિ પુત્રેષુ પૌત્રેષુ વાક્ચૌર્યં ચ ન શીર્યતિ ॥”

અર્થાત્, કોઈ વસ્તુની ચોરીને તો લોકો સમયના વ્યવધાનથી ભૂલી પણ જાય છે, પરંતુ કવિતાની ચોરીને તો પેઢીની પેઢીઓ પસાર થવા છતાં પણ લોકો ભૂલી શકતા નથી. કાવ્યમાં બે પ્રકારની અપહરણની પ્રવૃત્તિઓ છે. તેમાં નિંદનીય અપહરણ ત્યાજ્ય છે. જ્યારે પ્રશંસનીય કાવ્યાપહાર ઈચ્છનીય છે, ઉપાદેય છે. માટે તો શ્રી રાજશેખરે કાવ્યમીમાંસામાં કહ્યું છે કે “અનુહરણ”ની કલા વગર કોઈ જ કવિ બની શકતો નથી. જેને કાવ્યસર્જન કરવાની ઈચ્છા જાગે છે તેને માટે “અનુહરણ” એક અત્યંત આવશ્યક કાવ્યકૌશલ છે. આ અનુહરણ આ પ્રમાણેના રૂપોમાં જોવા મળે છે - “છાયાનુહરણ, પદાનુહરણ પાદાનુહરણ, સકલાનુહરણ.

એ સત્ય છે કે પ્રાકૃત-સાહિત્ય પર સંસ્કૃત સાહિત્યની પરંપરાઓનો ખૂબ મોટો પ્રભાવ છે અને એ કહેવું અનુચિત નથી જ કે તે પ્રાયઃ સંસ્કૃતસાહિત્યના પંથે ચાલ્યો છે છતાં પણ “પ્રાકૃત-સાહિત્ય” સ્વયં પોતાનામાં અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ છે અને સંસ્કૃત કાવ્યધારાને નવી દિશા આપવામાં તેનો પણ થોડોક યોગ છે.

“ઉન્મુક્ત પ્રેમ”ના ચિત્રણની પરિપાટી સંસ્કૃતમાં પ્રાકૃતમાંથી જ આવી છે. સંસ્કૃતના શૃંગારિક પ્રગીત મુક્તકોને પ્રભાવિત કરવાને માટે, માત્ર એકલી “ગાથાસમશતી”નો જ ફાળો ઘણો છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રસપરિપાકની દૃષ્ટિથી પ્રબન્ધશતાયમાન પદ્યોના પ્રણેતા અમરુએ પણ આ ગાથાકારોમાંથી કંઈક અનુહરણ કર્યું છે અર્થાત્ તેટલા તેઓ ગાથાકારોના ઋણી છે, પરંતુ તેમણે અનેક ગાથાઓના માત્ર ભાવનું છાયારૂપથી અનુહરણ - અનુકરણ કર્યું છે અને પોતાની મૌલિક પ્રતિભાથી અધિક પલ્લવિત કરીને સહૃદયોના હૃદયને આકર્ષિત કરેલ છે. તેમનાં કેટલાંક મુક્તક તો ધ્વનિપ્રધાન અને ચમત્કૃત છે.

આપણે કેટલીક “ગાથાસમશતી”માંથી ગાથા જોઈએ જેની માત્ર ભાવછાયા લઈને અમરુએ કેટલું ભવ્ય ભાવચિત્ર ચિત્રિત કર્યું છે.

“ગાથાસમશતી” (૧-૨૦)માંના ભાવને જોતાં

‘સ્વાધ્યાય’, પુ. ૩૫, અંક ૧-૨, વસંતપંચમી-અક્ષયતૃતીયા અંક, ફેબ્રુઆરી-મે ૧૯૮૮, પૃ. ૪૧-૫૨.

★ ૮, ફતેહબાગ પૅલેસ, વેરીહનુમાન રોડ, લુણાવાડા, જિ. પંચમહાલ, ૩૮૮૨૩૦

૧. રાજશેખર, કાવ્યમીમાંસા, ૧૧મો અધ્યાય, ગાયકવાડ ઑરિએન્ટલ સીરીઝ, પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, મ.સ. વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા, ૧૯૧૬.

“અલિઅપસુત્તઅવિણિમીલિઅચ્છ દે સુહઅ મજ્ઞા ઓઆસમ્ ।

ગણ્ડપરિઉમ્બળાપુલહઅઙ્ગણ પુણો ચિરાહસ્સમ્ ॥”

“સૂઈ ગયાના બહાને આંખો બંધ કરીને પડેલા એવા અને કપોલ ચુંબનથી પુલકિત-અંગ પ્રિયતમ ! મને પણ (શય્યાપર) અવકાશ-જગ્યા આપો. પછી વિલંબ કરીશ નહીં.

આજ ભાવને અમરુએ ખૂબ સુંદર રીતે આ પદ્યમાં દર્શાવ્યો છે -

“શૂન્યં વાસગૃહં વિલોક્ય શયનાદુત્થાય કિચ્ચિચ્છનૈ -

નિદ્રાવ્યાજમુપાગતસ્ય સુચિરં નિર્વર્ણ્ય પત્યુર્મુખમ્ ॥

વિસંબ્ધં પરિચુમ્બ્ય જાતપુલકામાલોક્ય ગણ્ડસ્થલીમ્

લજ્જાનમ્રમુખી પ્રિયેણ હસતા બાલા ચિરં ચુમ્બિતા ॥”

આમાં અમરુકે “મુગ્ધા નવોઢા નાયિકા”નું અતિસુંદર ભાવવાહી ચિત્ર આપીને ચિરસ્થાયી દ્રશ્ય - (મંગલસંભોગ પ્રેમ) ઊભું કરી દીધું છે - “ઘરને સૂનું જોઈને અને પથારીમાંથી ઊઠીને (પોતાના) પ્રિયતમને સૂવાનું બહાનું કરીને (જાગતા) પડી રહેલાને (તેના) મુખને આરામથી ચિંતા વગર લાંબા સમય સુધી ચુંબન કરી લીધું, જેનાથી તેનો (પ્રિયતમનો) કપોલ પુલકિત (સાત્વિકભાવથી) થઈ ઊઠ્યો. આ જોઈને નાયિકા લજ્જિત થઈ ગઈ અને પ્રિયતમે હસતાં હસતાં તેણીને (મુગ્ધાને) લાંબા સમય સુધી ચુંબન કર્યું.” એના અનુસંધાનમાં બીજો શ્લોક આ પ્રમાણે છે.<sup>૨</sup>

“સખીઓ એવું કહીને કે - “આ (નાયક) તો સૂઈ ગયા; તું પણ સૂઈ જા” પોતાના ઘેર ચાલી ગઈ હું (નાયિકા) સરલ સ્વભાવથી પ્રેમાવેશમાં પ્રિયના મુખ પર પોતાનું મુખ રાખી દીધું પરંતુ તે કપટીએ (સાત્વિકભાવથી) રોમાંચથી તેની ખોટી આંખો બંધ હોવાનો ભેદ બહાર આવ્યો તો મને શરમ-લજ્જા આવી ગઈ. તેને (નાયકે) સમયોચિત વ્યાપારથી તે લજ્જાના ભાવને પણ દૂર કરી દીધા.”

ગાથાસપ્તશતીની એક ગાથા છે જેમાં કોપવશ પ્રિયા નાયકને કહે છે મને અડકશો નહીં - તેનું ચિત્ર આ પ્રમાણે છે

“આમ્વન્તકવોલં ચલિઅક્ષરજમ્પિરિ ફુરન્તોઢિમ્ ।

મા છિવસુ ત્તિ સરોસં સમોસરન્તિં પિઅં ભરિમો ॥૫॥”

તમતમતા કપોલ અને ફફડતા એવા હોઠથી તૂટ્યા-ફૂટ્યા શબ્દોમાં કોપવશ એવું કહીને કે - “મને

૨. ગાથાસપ્તશતી, ૧/૨૦ પ્રકાશન - પ્રતિષ્ઠાન, આનન્દપુરી, મેરઠ (ઉંપ્ર૦) પ્રથમ સંસ્કરણ, સં. ૧૯૬૫.

૩. સુપ્તોડયં સરિચ સુપ્પતામિતિ ગતાઃ સઃખ્યસ્તોડનન્તરમ્

પ્રેમાવેશિયતા મયા સરલયા ન્યસ્તં મુખં તન્મુખે ।

જાતેડલીકનિમીલને નયનયોર્ધૂર્તસ્ય રોમાઙ્ગતો

લજ્જાસીન્મમ તેન સાપ્પ્યપહતા તત્કાલયોગ્યૈઃ ક્રમૈઃ ॥૩૦॥ અમરુશતક-૩૭ રસિકસંજીવની, હિન્દીટીકાકાર પ્રદ્યુમ્ન પાંડેય, ચૌખંબા સીરીઝ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૬૬.

૪. ગાથાસપ્તશતી-૨/૧૨

## કવિ અમરુ અને અનુદરણ

૪૩

અડકશો નહીં” જતી એવી પ્રિયાની સ્મૃતિ આજે પણ આવે છે. આ જ ભાવને કવિ અમરુએ આ પ્રમાણે અભિવ્યક્ત કર્યો છે -

“સ્વં દ્રષ્ટ્વા કરજક્ષતં મધુમદક્ષીભા વિચાર્યેષ્યા  
ગચ્છન્તી ક્વ નુ ગચ્છસીતિ વિધૃતા બાલા પટાન્તે મયા ।  
પ્રત્યાવૃત્તમુખી સન્નાષ્પનયના માં મુચ્ચ મુચ્ચેતિ સા  
કોપાત્પસ્ફુરિતાધરા વદ વદત્તત્ કેન વિસ્માર્યતે ॥૨૬॥”

“પોતાના દ્વારા જ (નાયકના પર) કરેલા નખચિહ્નને જોઈને મધુમત્ત પ્રિયા જ્યારે ઈર્ષ્યાવશ કંઈક વિચાર કરવા લાગી અને જવા લાગી તો મેં તેણીને એમ કહ્યું કે “ક્યાં જઈ રહી છો ?” તેનો છોડો પકડી લીધો. તેણીએ પાછા વળીને સજલ નયનોથી અને દ્રૂજતા અધરોથી જે કંઈક કહ્યું તેને કોણ ભૂલાવી શકે છે ?

ખરેખર અમરુએ ખૂબ જ સુંદર રીતે ઈર્ષ્યાવશ “કોપયુક્તા મુગ્ધા નાયિકા”નું ચિત્ર રજૂ કર્યું છે. એક વિરહી નાયકના સંબંધમાં ગાથાસપ્તશતીમાં આ એક સુંદર ગાથા છે.

अज्ज सहि केण गोसे कं पि मणे वल्लहं भरन्तेण ।  
अहं मअणसराहअहिअअव्वण फोडनं गीअम् ॥<sup>૫</sup>

“હે સખી ! જાણવા મળે છે કે આજે પ્રાતઃ જ કોઈકે પોતાની પ્રિયતમાનું સ્મરણ કરતાં એવું ગીત ગાયું કે જેણે અમારા કામના બાણોથી આહત હૃદયના ઘા પર ચોટ-ઘા કર્યો.” આ જ ભાવને કવિ અમરુએ વર્ણવ્યો છે -

“રાતમાં જલભરેલા મેઘની ધ્વનિ સાંભળીને બેચેન સજલ-નયન પથિકે પોતાના વિયોગનું સૂચક ગીત એવા વિરહથી ગાયું કે લોકોને પ્રવાસની વાત તો દૂર રહી, માનને પણ છોડી દીધું.”<sup>૬</sup>

“रात्रौ वारिभरालसाम्बुदरबोद्धिगेने जाताश्रुणा  
पान्थेनात्मवियोगदुःखपिशुनं गीतं तथोत्कण्ठया ।  
आस्तां जीवितहारिणः प्रवसनालापस्य संकीर्तनम्,  
मानस्यापि जलाञ्जलीः सरभसं लोकैर्न दत्तो यथा ॥

આ ભાવ સદૃશ બીજો શ્લોક પણ અમરુશતકમાં છે જેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે “અડધી રાત્રે મેઘધ્વનિ સાંભળીને નિસાસો અને આંસુભરીને પથિકે પોતાની વિરહિણી પ્રિયાને યાદ કરતાં એવું રુદન કર્યું કે ત્યારથી લોકોએ કોઈપણ મુસાફરને - પથિકને ગામમાં આશરો આપવાનું બંધ કરી દીધું.” આ શ્લોકમાં કવિએ પ્રાણના બલિદાનથી રસના જ ચમત્કારથી શ્રેષ્ઠ કોટિ પર આરોહણ કર્યું છે.

૫. અમરુક - ૫૫ - એજન

૬. ગાથા સપ્તશતી. ૪/૮૧

૭. અમરુશતક - ૫૪ - રસિકસંજીવની ટીકા - સંપાદક - રામનારાયણ આચાર્ય - નિર્ણયસાગરપ્રેસ, મુંબઈ-૨. તુલ્સીયા ૧૯૫૪.

૮. અમરુશતક - ૧૩ - એજન ધીરં વારિધરસ્ય વારિ કિરતઃ શ્રુત્યા નિશીથે ધ્વનિ, --- વસતિગ્રામે નિષિદ્ધા યથા ॥૧૩॥

નાયક-નાયિકાનો વાર્તાલાપ આ ગાથામાં વર્ણવ્યો છે -

पसिश्च पिए का कविश्चा सुश्रणु तुमं परभ्रणम्मि को कोवो ।

को हुं परो नाथ तुमं कीस श्रपुज्जाणं मे सत्ती ॥४॥<sup>९</sup>

“હે પ્રિયા માની જાઓ !”

ગુસ્સે જ કોણ છે ?

સુંદરિ ! તું !

પારકા માણસ પર શો રોષ ?

પારકો કોણ છે ?

તમે

કેવી રીતે ?

મારા ખરાબ નસીબના કારણે -

આજ વાર્તાલાપનો આપણે “અમરુશતક”ના આ મુક્તક સાથે તુલના કરીએ તો જણાય છે કે “ભાવના અનુહરણમાં પણ ઉત્તમ પ્રતિભા” અમરુકના મુક્તકમાં છે -<sup>૧૦</sup>

“बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रुषं रोषान्मया किं कृतम् ।

खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।

तत्किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो रुद्यते

नन्वेतन्मम का तवास्मि दयिता नास्मीत्यतो रुद्यते ॥

આ પદ્યમાં ધીરાધીરા મધ્યા નાયિકા છે અને તેનું ધૈર્ય “ન મેઽપરાધ્યતિ ભવાન્સર્વેઽપરાધા મયિ ।” હત્યનેન ધૈર્યમ્ । ચંચળતારહિતનું ધૈર્ય છે.

અમરુકે આ પદ્યમાં આકર્ષક કથોપકથન રજૂ કર્યું છે -

“હે બાલા -”

નાથ.

માનિનિ ! રોષ ન કરો

રોષથી મેં શું કર્યું ?

“મને દુઃખ”.

આપે તો મારો કોઈ અપરાધ કર્યો નથી. બધા અપરાધ તો મારામાં છે.”

૯. ગાથાસપ્તશતી. ૪/૮૪

૧૦. અમરુશતક - એજન - નિર્ણયસાગરપ્રેમ

## કવિ અમરુ અને અનુહરણ

૪૫

તો પછી ગદ્ગદ્વાણીથી કેમ રડી રહી છું ?

કોની આગળ રડી રહી છું ?

નિશ્ચય જ મારી આગળ.

“આપની હું કોણ છું ?”

“પ્રિયા.”

(હું) નથી માટે તો રડી રહી છું.

આનાથી પણ ગંભીરતર ચિત્રણ થઈ શકે છે. ખરેખર આ પદ્યથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અમરુકનું આ પદ્ય અધિક માર્મિક છે. ભલે, ગાથાકારનું ઋણ લીધું પરંતુ ભાવનો અત્યંત સુંદર ઉપયોગ કર્યો છે. એ જ તેમની સ્વયં પ્રતિભા છે. અને તેથી જ પદ્યની શ્રીવૃદ્ધિ કરી દીધી છે. માટે તો ધ્વનિકારે “મુક્તકકાર અમરુ”ની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી છે.

ગાથાની આ માનુનીનો કોધ તો જુઓ જેનું હૃદય પ્રિયદર્શનના માટે વ્યાકુળ બનતા પોતાના હૃદયની ભર્ત્સના આ શબ્દોમાં કરે છે.<sup>૧૧</sup>

“डङ्गसि डङ्गसु कट्टसि कट्टसु अह फुडसि हिअअ ता फुडसु ।

तह वि परिसेसिओ झिअ सो हुं मए गलिअसब्बावो ॥

“હૃદય ! જો તું બળતું હોય તો બળ, વ્યાકુળ હોય તો વ્યાકુળ રહો, અને વિદીર્ષા થતું હોય તો થયા કરો, હું તો તેના કમનસીબ પ્રેમને ત્યાગી ચૂકી છું.”

રસસિદ્ધ કવિશ્રી અમરુએ આ ભાવને આ પ્રમાણે મૌલિકતાથી અભિવ્યક્ત કર્યો છે -

“रससिद्ध हृदयं कामः कामं करोतु तनुं तनुम्,

न सखि ! चपल प्रेम्णा कार्यं पुनर्दयितेन मे ।

इति सरभसं मानावेशादुदीर्य वचस्तया •

रमण-पदवी सारङ्गाक्ष्या निरन्तरमीक्षिता ॥<sup>૧૨</sup>

“હૃદય ફાટી પડે છે તો ફાટી જવા દો. કામ શરીરને ક્ષીણ કરે છે તો કરવા દો. પરંતુ સખી ! અસ્થિર પ્રેમ પ્રિયથી હવે મારે કોઈ સંબંધ નથી. મૃગનયની માનના આવેશમાં આવીને એકદમ આવું કહીને નિરન્તર તે તરફ જોઈ રહી જ્યાં તેનો પ્રિય ચાલ્યો ગયો હતો.”

કેટલું સુંદર, ભાવવાહી અને વાસ્તવિક ચિત્ર ચિત્રિત કર્યું છે.

આ બીજી ગાથામાં એક સખી નાયિકાને શીખવવા છતાં પણ માન ધારણ કરવામાં અસમર્થ બને છે તે

૧૧. ગાથા.સપ્તશતી ૫/૧

૧૨. અમરુશતક-૭૨

નાયિકાને આ પ્રમાણે કહે છે -

“પાઅપહજાળં મુદ્ધે રહસબલામોહિચુમ્બિઅબ્બાણમ્ ।

દંસણમેત્તપસણે ચુક્કાસિ સુહાળં બહુઆણમ્ ॥<sup>૧૩</sup>

“પ્રિયના દર્શનમાત્રથી પરસેવો થવાવાળી મુઘ્ધા ! પ્રિયતમનો તારા ચરણોમાં પડવું તથા બળપૂર્વક ચુંબન કરવું વગેરે ઘણાં બધાં સુખોથી (તું) વંચિત છો !

અમરુકે આ ગાથામાંની સખીના ઉપાલંબનો ઉત્તર નાયિકાના મુખેથી ખૂબ સુંદર રીતે દર્શાવ્યો છે કે “ગાથાસપ્તશતી”ની આ ગાથાનો સમાવેશ સ્વતઃ જ થઈ ગયો છે -

“ચરણપતનં સામ્રાલાપા મનોહરચાટકઃ ,

કૃશતરતનોર્ગાઢાશ્લેષો હઠાત્પરિચુમ્બનમ્ ।

ઈતિ હિ ચપલો માનારમ્ભસ્તથાપિ હિ નોત્સહે,

હૃદયદયિતઃ કાન્તઃ કામં કિમત્ર કરોમ્યહમ્ ॥<sup>૧૪</sup>

“પ્રિયતમનું ચરણોમાં પડવું, સખીઓનો આલાપ, મનોહર ચાટૂકિતઓ, ક્ષીણતર શરીરનું ગાઢ આલિંગન અને બળપૂર્વક ચુંબન વગેરે માનના આકર્ષણ છે છતાં પણ મને માન કેળવવા માટેનો ઉત્સાહ જ થતો નથી શું કરું ? મારા હૃદયને પ્રિયતમ વ્હાલો જ લાગે છે.”

કેટલું વેધક છતાં સાચું નિદર્શન છે.

ભવભૂતિએ પણ સીતાના મુખેથી કહેવડાવ્યું છે કે “જો મારા મન ઉપર કાબૂ હશે તો હું રામ ઉપર ગુસ્સે થઈશ.”<sup>૧૫</sup>

ગાથાસપ્તશતીની નાયિકા સારિકા દ્વારા પોતાની સુરતકેલિનો ભેદ તેના વડીલો સમક્ષ ખોલી દે છે ત્યારે શરમાઈ જાય છે - તે ગાથા જોઈએ -

જિણશ્રણસિપ્પ્યં તહ સારિઆઈં ઉલ્લાવિક્ષં મ્હ ગુરુપુરઓ ।

જહ તં વેલં માણ શ્રાણિમો કત્થ વચ્ચામો ॥<sup>૧૬</sup>

“સારિકા (મેના)એ ગુરુજનોની સમક્ષ સુરતકલાનું વર્ણન એવું પ્રગટ કર્યું કે તે સમયે (નાયિકાને) મનમાં એવું થયું કે જાણે ક્યાં ચાલી જાઉં ?”

૧૩. ગાથાસપ્તશતી ૫/૬૫ (૫-૬૫)

૧૪. અમરુશતક - ૯૫

૧૫. ભવતુ ! “તસ્મે કોપિષ્યામિ યદિ તં પ્રેક્ષમાણાત્મનઃ પ્રભવિષ્યામિ ।” ઉત્તરરામચરિત-૧ અંક પૃ. ૬૨ (સંપાદક-ઉમાશંકર જોષી)

૧૬. ગાથાસપ્તશતી ૧/૮૨

## કવિ અમરુ અને અનુહરણ

૪૭

જ્યારે અમરુકે આ પરિસ્થિતિમાં નાયિકાની પ્રત્યુત્પન્નમતિ બતાવીને પરિસ્થિતિ કેવી ઝડપથી સંભાળી લે છે તે વર્ણવ્યું છે - જે જોઈએ -<sup>૧૭</sup>

“દમ્પત્યોર્નિશિ જલ્પતોર્ગૃહશુકેનાકર્ણિતં યદ્વચઃ,  
તત્પ્રાતર્ગુરુસન્નિધૌ નિગદતઃ શ્રુત્વૈવ તારં વધૂઃ ।  
કર્ણાલમ્બિતપદ્મરાગશકલં વિન્યસ્ય ચઞ્ચ્વોઃ પુરાં  
ત્રીઢા તાં પ્રકરોતિ દાહિમફલવ્યાજેન વાગ્બન્ધનમ્ ॥

“રાત્રિમાં વાતચીત કરતાં એવાં દંપતીના જે વચનો ગૃહ શુકે સાંભળ્યાં હતાં તે સવારના સમયમાં ગુરુજનો સમક્ષ મોટા અવાજથી કહેવા લાગ્યો. આથી કાનમાં લટકતા એવા પદ્મરાગમણિના ટૂકડાને દાહમના ફળના બહાના હેઠળ તેની ચોંચમાં રાખીને-મૂકીને શરમાઈ ગયેલી વધૂ તેનું વાગ્બંધન કરે છે, અર્થાત્ બોલવાનું બંધ કરી દે છે.” આ પદ્ય પર્યામરૂપથી અમરુની શૈલીનું સૌંદર્ય તથા યથાર્થતા તથા તેમની કવિતાની મનોહરતા અને પ્રભાવોત્પાદકતાને પ્રદર્શિત કરે છે.

ગાથાસમશીતીમાં નાયક-નાયિકાની માનલીલાનું વર્ણન આ બેગાથામાં આ પ્રમાણે થયું છે.<sup>૧૮</sup>

“પણઅકુવિઆળં દોહ વિ અલિઅપસુત્તાળં માણહલ્લાણમ્ ।  
નિચ્છલણિરુદ્ધણીસાસદિણ્ણકણ્ણાળં કો મલ્લો ॥  
અણ્ણોણ્ણકહ્વન્તર પેસિઅમેલીણદિહ્પિસરાણમ્ ।  
દો ચ્ચિઅ મણ્ણે કઅમ્મણ્ણાઈં સમઅં પહસિઆઈં ॥

“પરસ્પર રિસાઈને સૂવાનું બહાનું કરીને બન્ને શ્વાસ રોકીને નિશ્ચલ પડેલા હતા કે એક બીજાને નીચે જ નીચે તીરછી દષ્ટિથી જોવામાં (અયાનક) બન્નેની નજર મળી ગઈ અને બન્ને એક સાથે હસી પડ્યા.”

અમરુકે આ બન્ને ગાથાઓના ભાવનું નિરૂપણ આ એક શ્લોકમાં ખૂબ મનોરમભાવથી આપ્યો છે.

“एकस्मिन् शयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं भ्राम्यतो, -  
रन्योन्यस्य हृदि स्थितेऽप्यनुनये संरक्षतो गौरवम् ।  
दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवलनान्मिश्रीभवच्चक्षुषो-  
र्भग्नो मानकलिः सहासरभसव्यासक्तकण्ठग्रहः ॥

“નાયક-નાયિકા માન ધારણ કરીને એક જ પથારી ઉપર એકબીજાની તરફ મુખ ફેરવીને પડી રહ્યાં હતાં. અનુનયની ઈચ્છા બન્નેના મનમાં હતી પરંતુ બન્ને જ પોતાના ગૌરવમાનની રક્ષા કરી રહ્યાં હતાં. (અર્થાત્ કોઈપણ પહેલાં બોલવાની ઈચ્છા રાખતું નહોતું.) કે બન્ને એ ધીરેથી એકબીજાની તરફ આંખ ફેરવી કે આંખો એકબીજા સાથે મળી ગઈ પછી તો પૂછવું જ શું ! (બન્નેનું) માન તૂટી ગયું અને તે હસતાં હસતાં

૧૭. અમરુશતક - ૧૭

૧૮. ગાથા ૧/૨૭ તથા ૭/૧૧

આલિંગનપાશમાં બંધાઈ ગયા.”<sup>૧૯</sup>

આ બીજી ગાથામાં અન્યમાં આસક્ત નાયકે હસતાં પોતાની કૃશતર સ્વકીયા નાયિકાને કૃશતાનું કારણ પૂછ્યું તો તેણી આવું કહીને રોઈ પડી કે ગ્રીષ્મમાં ક્ષીણ થઈ જવાની મારી પ્રકૃતિ જ છે. -

जं तणुआअइ सा तुह कण्ण किं जेण - पुच्छसि हसन्तो ।

अह गिम्हे मह पअई एव्वं भणिरुण ओरुण्णा ॥१९॥<sup>૨૦</sup>

આ ભાવને લઈને અમરુકે આ પ્રમાણે પ્રશ્નયન કર્યું છે.

“अङ्गानामतितानवं कुत इदं कम्पश्च कस्मात् कुतो,

मुग्धे ! पाण्डुकपोलमाननमिति प्राणेश्वरे पृच्छति ।

तन्व्या सर्वमिदं स्वभावत इति व्याहृत्य पक्ष्मान्तर -

व्यापौ बाष्पभरस्तया बलितया निःश्वस्य मुक्तोऽन्यतः ॥<sup>૨૧</sup>

“મુગ્ધા ! તમારા અંગોની કૃશતા અને કંપનું કારણ શું છે અને તમારા મુખ પાંડુકપોલ કેમ છે ? પ્રાણનાથના આવું પૂછવા પર કૃશાંગી નાયિકાએ એવું કહીને કે “આ બધું પ્રકૃતિ જન્ય છે.” દીર્ઘ શ્વાસની સાથે પાંપણોમાં ભરાયેલા આંસુઓને એક તરફ ફરીને છોડી દીધા.”

પ્રવાસી પ્રિયતમની ફરિયાદના રૂપમાં ગાથાની નાયિકા કહે છે -

दिष्टा चुआ अग्धाइआ सुरा दक्खिणाणिलो सहिओ ।

कज्जाइं व्विअ गरुआइं मामि को वल्लहो कस्स ॥

કોણ કોને વ્હાલું છે ? થી નાયિકાનો પોતાના પ્રતિ નિર્વેદ સ્પષ્ટ છે. “આંબાને મ્હોરતો એવો જોયો. સુરા-મદિરાની ગંધ પણ લીધી. અને દક્ષિણ પવનને પણ સહી લીધો. (છતાં પ્રિયતમ હજુ પણ આવ્યા નહીં) મામી ! કોણ કોને પ્યારું છે ? લોકો કામને જ મહત્ત્વ આપે છે.”<sup>૨૨</sup>

અમરુકની નાયિકા પણ કંઈક આવો જ ભાવ આ પદ્યમાં પ્રગટ કરે છે -

“मलय मरुतां व्राता वाता विकसित मल्लिका,

परिमलभरो भग्नो ग्रीष्मस्त्वमुत्सहसे यदि ।

धन घटयितुं तं निःस्नेहं य एव निवर्तने

प्रभवति गवां किं नश्छिन्नं स एव धनञ्जयः ॥<sup>૨૩</sup>

૧૯. અમરુક ૭૭

૨૦. ગાથાસપ્તશતી ૭/૧૧

૨૧. અમરુશતક - ૪૫ (અન્યસંસ્કરણે - ૫૦)

૨૨. ગાથાસપ્તશતી ૧/૧૭

૨૩. અમરુક ૦ ૩૩



## કવિ અમરુ અને અનુકરણ

૪૮

“દક્ષિણ પવન પણ ચાલ્યો અને ચમેલીને વિકસિત કરીને સૌરભથી સંપન્ન ગ્રીષ્મ પણ સમાપ્ત થઈ ગયો હે ધન ! (વાદળ) કદાચ તમે તે સ્નેહ વગરનાને (મારાથી) મેળવવા માટે ઉત્સુક છો. અમારું શું જાય છે ? અમારા માટે તો જે હોય (તે) પણ ગાયોને પાછી વાળીને લાવે તે જ ધનંજય.

ગાથાકારે શ્રેષ્ઠ મહિલાઓનાં માનનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કહ્યું છે -

“હસિર્ણિ ઉવાલમ્બા અશ્વંચારેર્હિ રિવજ્જિઅવ્વાઈ ।

અસૂર્હિ મળ્ડળાઈ एसो मग्गो सुमहिलाणं ॥<sup>૨૪</sup>

“હાસ્ય દ્વારા ઉપાલંબ (ઠપકો), અત્યંત આદર દ્વારા રોષ, તથા આંસુઓ દ્વારા કલહ, શ્રેષ્ઠ મહિલાઓની પદ્ધતિ આ છે. કવિ અમરુકે આ લક્ષણને ચરિતાર્થ કરતાં આ પદ્યમાં પ્રસ્તુત કર્યું છે -

“કૃતો દૂરાદેવ સ્મિતમધુરમમ્યુદગમવિધિઃ ।

શિરસ્યાજ્ઞા ન્યસ્તા પ્રતિવચનમત્યાનતિમતિ ।

ન દૃષ્ટેઃ શૈથિલ્યં મિલન ઇતિ ચેતો વહતિ મે,

નિગૂઢાન્તઃ કોપા કઠિનહૃદયે સંવૃત્તિરિયં ॥<sup>૨૫</sup>

“દૂરથી જ હાસ્યની સાથે મધુર અભ્યુત્થાન આપી દીધું. અત્યંત વિનયની સાથે માથું ઝુંકાવીને આજ્ઞા સ્વીકાર કરી લીધી. દૃષ્ટિ મળવા છતાં પણ દૃષ્ટિમાં કોઈ શિથિલતા આવી નહીં. આ બધાએ મારા હૃદયને સંતપ્ત કરી દીધું છે. હે કઠિન હૃદય ! તારા આ (અત્યાદરના) આવરણમાં કોપ અન્તર્નિહિત છે.” પ્રિયાના અધરરસની સમક્ષ અમૃતને તુચ્છ સ્વીકાર કરતા ગાથાકાર કહે છે<sup>૨૬</sup> -

“મળ્ળે આસાઓ ચ્ચિઅ ણ પાવિઓ પિઅઅમાહરરસસ્સ ।

તિઅસેર્હિં જેણ રઅણાઅરાહિ અમઅં સમૂદ્ધરિઅં ॥

“માનિનિ પ્રિયતમાને ચાટૂકિતઓથી મનાવતાં અધરરસપિપાસુ નાયક કહે છે.” માલૂમ પડે છે દેવતાઓએ (પોતાની) પ્રિયતમાના અધરરસનો આસ્વાદ જ નથી ચાખ્યો. ત્યારે તો તેમણે રત્નાકર (સાગર)થી અમૃત કાઢ્યું. ભાવ એ છે કે પ્રિયાના અધરરસનું પાન અમૃતથી પણ અધિક મધુર હોય છે.”

આ જ ભાવને અમરુકે પ્રકારાન્તરથી અભિવ્યક્ત કર્યો છે -

“સંદષ્ટેઽધરપલ્લવે સચકિતં હસ્તાગ્રમાધુન્વતી,

મા મા મુચ્ચ શઠેતિ કોપવચનૈરાનર્તિતભ્રૂલતા ।

સીત્કારાશ્ચિતલોચના સરભસં ચૈશ્ચુમ્બિતા માનિની

પ્રાપ્તં તૈરમૃતં શ્રમાય મથિતો મૂઠેઃ સુરૈઃ સાગરઃ ॥

૨૪. ગાથાસપ્તશતી / ૬/૧૩

૨૫. અમરુક - ૧૫.

૨૬. ગાથાસપ્તશતી ૬/૧૩

“અધર-પલ્લવના દંશન કરવા પર હાથ હલાવીને કોધની સાથે આમ કહેતી એવી કે -” શઠ મને છોડો” તથા બ્રુકુટિ ચઢાવીને સીત્કાર કરતી એવી માનિનિનું ચુંબન જેણે કર્યું, અમૃત તેમને મળ્યું. મૂઢ સૂરગણને તો વૃથા જ પરિશ્રમ માટે સાગરનું મંથન કર્યું.”<sup>૨૭</sup>

ગાથાકારનો એક નાયક કહે છે કે પ્રિયતમાના મનોહર તથા અમૂલ્ય મુખદર્શનની વાત તો જવા દો તેના ગામની સીમા પણ આનંદ પ્રદાન કરે છે.<sup>૨૮</sup>

“અચ્છઽ દાવ મળહરં પિઆઈ મુહદંસણં અહમહઘં ।

તગ્ગામહેત્તસીમા વિ જ્ઞતિ દિઢા સુહાવેઙ્ગ ॥

“પ્રિયતમાના અત્યધિક મૂલ્યવાન (જે હૃદયરુપી મૂલ્ય આપવાથી જ ખરીદી શકાય છે) મુખદર્શનની તો વાત જ શી ? તેના ગામના ક્ષેત્રની સીમાનું દર્શન પણ તત્કાળ સુખપ્રદાન કરે છે.” જ્યારે અમરુકનો નાયક પોતાની પ્રેયસી (નાયિકા)ની ગલીમાં ચક્રર મારવામાં પરમ નિર્વૃત્તિનો અનુભવ કરે છે. -

“આસ્તાં દૂરેણ તાવત્સરમ્સચિતાલિઙ્ગનાનઙ્ગલાભ ॥<sup>૨૯</sup>

સ્તદગેહોપાન્તરધ્યામ્રમણમપિ પરાં નિર્વૃત્તિ સંતનોતિ ॥

“પ્રિયાના બલપૂર્વક આલિંગનથી સ્ફૂર્જિત અનંગરંગ તો દૂર રહ્યો તેના ઘરની પાસેની ગલીમાં ફરવામાં પણ અત્યંત આનંદ મળે છે. સખીથી પોતાના સૌભાગ્યનું વર્ણન કરતી આ ગાથામાં નાયિકા કહે છે -<sup>૩૦</sup>

“एकं पहरुव्विण्णं हत्थं मुहमारुण वीअन्तो ।

સો વિ હસન્તીર્ણ મર્ણ ગહિઓ બીર્ણ કણ્ઠમ્મિ ॥

“કોઈ સ્વાધીનપતિકા નાયિકા સખીઓને પોતાના સૌભાગ્યનું પ્રખ્યાપન આ શબ્દોની સાથે કરે છે -” (પ્રિયતમા) પર પ્રહાર કરવાથી દુઃખતા એવા મારા એક હાથને જ્યારે તે (તમારા કોમળ હાથમાં ઘા લાગી ગયો હશે એવું કહેતા તે) પોતાના મુખની વાયુથી પંખાળવા લાગ્યો તો મેં પણ તેને બીજા હાથથી પકડીને ગળે લગાડી દીધો.” જ્યારે અમરુશતકમાં નાયક-નાયિકાનું આચરણ કવિએ આ પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે -

“कोपात् कोमललोलबाहुलस्तिकापाशेन बद्धवाट्टं,

નીત્વા કેલિનિકેતનં દયિતયા સાયં સખીનાં પુરઃ ।

ભૂયોઽપ્યેવમિતિ સ્વલન્મૃદ્ગિરા સંસૂચ્ય દુશ્ચેષ્ટિતં

ઘન્યો હન્યત એવ નિહ્વૃતિપરઃ પ્રેયાન્ હસન્ત્યા રુદન ॥

“તે પ્રેમી ધન્ય છે જેને કોધથી તેની પ્રિયતમા પોતાના કોમલ બાહુલતાપાશમાં દબતાથી બાંધીને ધીરેથી કામભવનમાં સખીઓની સમક્ષ લઈ જઈને કંપતી એવી ધીમા અવાજથી “ફરી આવું કર્યું” એવું કહીને તેના દુષ્ટકર્મને સૂચિત કરે છે જ્યારે તે પોતાના અપરાધોને દૂષપાવતો એવો હસે છે અને પ્રિયતમા રોતી એવી તેને

૨૭. અમરુક૦ ૩૭

૨૮. ગાથાસપ્તશતી ૨/૬૮

૨૯. અમરુક - ૧૦૦

૩૦. ગાથાસપ્તશતી ૧/૮૬

## કવિ અમર અને અનુહરણ

૫૧

ઠપકારે છે.<sup>૩૧</sup>

આમ કવિએ ભલે ભાવનું અનુહરણ કર્યું, પરંતુ તેમની મૌલિક પ્રતિભાથી એમનાં મુક્તકોમાં રસનો મધુર પરિપાક જોવા મળે છે. ભાવની દ્રાવક આદ્રતા જોવા મળે છે.

ગાથાની વિરહિણી નાયિકા સર્વત્ર પ્રિયતમની જ મૂર્તિનાં દર્શન કરે છે. આ પ્રસંગનું અનુહરણ અમરુ ખૂબ સુંદર રીતે કરે છે -

जं जं पुलण्मि दिसं पुरओ लिहिअ व्व दीससे तत्तो ।

तुह पडिमापडिवाडि वहइ व सअलं दिसाअक्कम् ॥<sup>૩૨</sup>

અમરુક આ પ્રસંગની ચમત્કારી નવીનતાને માટે શૈલીની મનોહર પ્રસાદને માટે વાણીની સાદાઈથી નાયક ધ્વારા “અદ્ભૂત અદ્વૈતવાદ”ની સૃષ્ટિ સર્જે છે.

“પ્રાસાદે સા દિશિ ચ સા પૃષ્ઠતઃ સા પુરઃ સા,

પર્યંકે સા પથિ પથિ ચ સાં તદ્વિયોગાતુરસ્ય ।

હંહો ચેતઃ પ્રકૃતિરપરા નાસ્તિ મે કાપિ સા સા

સા સા સા સા જગતિ સકલે કોડયમદ્વૈતવાદઃ ॥

નાયક “નાયિકા”ના વિયોગમાં આતુર હોવાને કારણે કહે છે કે મને મહેલ અને દિશાઓમાં આગળ, પાછળ પલંગ અથવા માર્ગ પર તે જ જોવા મળે છે. મારું ચિત્ત અને કોઈ સ્વભાવ રહેતો જ નથી. સમસ્ત જગતમાં બસ તે તે તેજ છે. આ કેવો અદ્વૈતવાદ છે.<sup>૩૩</sup>

આમ મુક્તકકાર અમરુએ ગાથાસપ્તશતીમાંથી કંઈક થોડુંક અનુહરણ સ્વીકાર્યું છે. પરંતુ પોતાની પ્રાતિસ્વિક પ્રતિભાથી એવું સર્જન કર્યું છે કે તેમનાં મુક્તક શુદ્ધ ચિત્ર અને સંવિધાનાત્મક મુક્તકનાં ઉદાહરણ બની રહે છે અને પ્રબંધની કીર્તિ મેળવવાને પાત્ર પામ્યા છે. એ જ અમરુની શ્રેષ્ઠ કવિત્વશક્તિ છે.

ભાવ્યના અર્થમાં વામને “અમરુશતક” ના “શૂન્યં વાસગૃહં વિલોક્ય -----

----- હસતા બાલા ચિરં ચુમ્બિતા ॥<sup>૩૪</sup>

આ પદ્યની સૂક્તિની ભાવનામાં સુંદર કાવ્યસૂક્તિ ઉદ્ભૂત કરી છે -

“અન્યોડન્યસંવલિતમાસલદન્તકાન્તિ

સોલ્લાસમાવિરલસંવલિતાર્થતારમ્ ।

લીલાગૃહે પ્રતિકલં કિકિચ્છિતેષુ

વ્યાવર્તમાનનયનં મિથુનં ચકાસ્તિ ॥

૩૧. અમરુક-૧

૩૨. ગાથાસપ્તશતી-૬-૩૦

૩૩. અમરુક-૧૦૧

૩૪. અમરુક-૮૨(૬૦) વામન, કાવ્યાલંકારસૂત્રવૃત્તિ - ૩.૨.૧૦ સં.સી. કેપલકર, ૧૯૫૭

આમાં જે અર્થ ઉપનિબદ્ધ છે તે શૃંગારરૂપ કાવ્યાર્થ છે આ સંભોગશૃંગારરૂપ કાવ્યાર્થની ઘટનામાં નિમ્નલિખિત વિભાવાદિ રૂપ અર્થોપકરણોના હાથ કાવ્યરસિકોની ભાવનાથી સ્પષ્ટ પરિલક્ષિત થાય છે -

૧. પ્રેમી યુગલનો આલંબન વિભાવરૂપ અર્થ
૨. રતિમંદિર (લીલાગૃહ)નો ઉદ્દીપન વિભાવરૂપ અર્થ
૩. સ્મિત, વિહસિત, અધરાસ્વાદન, નયન, વ્યાવર્તન, અંગકલાન્તિ વગેરે અનુભાવરૂપ અર્થ
૪. હર્ષ, ઔત્સુક્ય, ભય, આનંદ રોષાદિનું સંબલિત રૂપ સંચારી અથવા વ્યભિચારી ભાવ.

સંભોગ શૃંગારરૂપ “ભાવ્ય” કાવ્યાર્થના બન્ધમાં કોઈપણ સંસ્કૃતકાવ્ય “અમરુશતક”ની મૌલિકતાનું પ્રતિસ્પર્ધી છે જ નહીં તેથી આચાર્ય વામને “અન્યોઽન્યસંવલિત” સૂક્તિનો જ ભાવ્ય કાવ્યાર્થના દષ્ટાંતરૂપમાં ઉપસ્થિત કર્યો છે. વામને આવું એટલા માટે કર્યું કે “શૂન્ય --- અમરુશતક”ના પદ્યની ભાવનામાં પોતાના મન:સમાધાન કર્યું અને પોતાના સમાહિતચિત્તમાં આ પદ્યની રૂપરેખા ઉતારી જેને તેમણે પોતાના નિષ્કંપ અથવા મધુર અને “ઉદાર પદ્યોજના”માં પ્રકાશિત કર્યો.

જ્યારે આ જ શ્લોકને ધ્વન્યાલોકમાં પણ ધ્વનિકારે “અસંલક્ષ્યક્રમવ્યંગ્યધ્વનિ”ની યોજનાથી પોતાના પદ્ય રચીને તેમાં કેવી રીતે નવીનતા ઉત્પન્ન કરી શકાય છે એનું નિદર્શન જોઈએ.

“નિદ્રાકૈતવિનઃ પ્રિયસ્ય વદને વિન્યસ્ય વક્ત્રં વધૂ -

બોધત્રાસનિરુદ્ધચુમ્બનરસાપ્યાભોગલોલં સ્થિતા ।

વૈલક્ષ્યાદિમુખી ભવેદિતિ પુનસ્તસ્યાપ્યનારમ્ભિણઃ

સાકાંક્ષપ્રતિપત્તિનામ હૃદયં યાતં તુ પારં રતેઃ ॥<sup>૩૫</sup>

આ બન્ને સૂક્તિઓ રસરાજશૃંગારની અભિવ્યંજનામાં કૃતાર્થ થાય છે. “અમરુશતક”નો શૃંગારનાયક અને નાયિકાની પારસ્પરિકરતિની જે વિશેષ પરિસ્થિતિમાં અભિવ્યક્ત થઈ રહી છે તેની અપેક્ષાએ “નિદ્રાકૈતવિનઃ” - સૂક્તિના શૃંગારની પરિસ્થિતિ વિલક્ષણ છે.

આ સૂક્તિના કવિના પ્રેમી અને પ્રેમિકાની પ્રેમાર્દ ચિત્તવૃત્તિની એકરસતાની ભાવનાની છે. જેમાં રતિના પરિતોષ ઉભયગતરૂપથી પરાકાષ્ઠા પર પહોંચી જાય છે. કેમ કે અહીં પરસ્પર પ્રણયકામનાના પ્રસાર અને નિરોધની પરંપરા બન્નેના હૃદયમાં સમાનરૂપથી નિરંતર પ્રવાહિત જોવા મળે છે. આ અભિપ્રાય “અમરુશતક”ના શૃંગારપદ્યમાં નથી. અમરુશતકની સૂક્તિમાં નાયિકા અને નાયકની પરસ્પર પ્રણયકામનાની ચરિતાર્થતાનું ચિત્રણ છે. બંનેમાં સંભોગશૃંગારની અભિવ્યંજના હોવા છતાં પણ એક સૂક્તિનો શૃંગાર બીજી સૂક્તિનો શૃંગાર નવા-નવીન જેવો જણાઈ રહ્યો છે. આ છે અનુકરણ કૌશલથી સિદ્ધિ.

આમ કવિ અમરુએ ગાથાસપ્તશતીમાંથી અનુહરણ કર્યું છે પણ પોતાની મૌલિકતાથી નિત્યનૂતના મુક્તકોનું સર્જન કર્યું છે તે જ પ્રમાણે ધ્વનિકારે પણ એક મુક્તકના ભાવનું અનુહરણ કરીને કેટલું સુંદર ચિત્ર ચિત્રિત કર્યું છે જે પ્રશંસનીય કાવ્યહરણ છે.

૩૫. આનંદવર્ધન, ધ્વન્યાલોક, ૪-૨ની વૃત્તિ, તેની ઉપર લોચન - અભિનવગુપ્તની ટીકા નિર્ણયસાગરપ્રેસ, દ્વિતીય, મુંબઈ-૧૯૧૧

# ‘મહાદેવી દુર્ગાનો આવિર્ભાવ - એક આધ્યાત્મિક અર્થઘટન’\*

માધવી એ. પંડ્યા\*

મહાદેવી દુર્ગાના અપરિમિત સામર્થ્યનો પરિચાયક ગ્રંથ ‘દુર્ગાસપ્તશતી’ હિંદુ જનમાનસમાં શ્રદ્ધેય સ્થાન ધરાવે છે. માર્કણ્ડેય પુરાણના અંગરૂપ આ ગ્રંથને ત્રણ ચરિતરૂપે વિભાજીત કરવામાં આવ્યો છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથના મધ્યમ ચરિતરૂપે ૨ થી ૩ એ ૩ અધ્યાયો માનવામાં આવે છે. આ ચરિતના દેવતા મહાલક્ષ્મી છે. અને તેમના જ સ્વરૂપ એવા મહાદેવી દુર્ગાનો અહીં આવિર્ભાવ છે. દ્વિતીય અધ્યાયના આરંભ પછી (૮ થી ૩૩ એમ) કુલ ૨૫ શ્લોકોમાં મહાદેવી દુર્ગાનો આવિર્ભાવ નિરૂપિત થયો છે. આ વર્ણનને આધારે પ્રસ્તુત શોધપત્ર તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે.

આ ગ્રંથની શરૂઆતમાં જ મેઘસુ ઋષિ કહે છે તેમ આ મહાદેવી નિત્યા છે.<sup>૧</sup> દેવોના કાર્યોની સિદ્ધિ અર્થે નિત્યા હોવા છતાં મહાદેવીનો આ પ્રસંગે સાવચવ ભવ્ય આવિર્ભાવ નિરૂપાયો છે. આમ તો નિત્યા ચિત્તિશક્તિ જ તેમનું યથાર્થ સ્વરૂપ છે. છતાં માનવ તેના હૃદયની ઊર્મિઓના આવિર્ભાવોનું પ્રકટીકરણ મૂર્ત સ્વરૂપ પાસે વધારે આંતરિક તીવ્રતાપૂર્વક કરી શકે છે. સામીપ્યના આનંદની જે અનુભૂતિ સામાન્ય માનવ મૂર્ત સ્વરૂપની પરિકલ્પનામાં પામે છે, તે નિરાકાર પરબ્રહ્મની પરિકલ્પનામાં પણ પામી શકતો નથી અને અહીં નિરાકાર ચિત્તિશક્તિ જ દુર્ગાદેવી રૂપે પ્રગટ થાય છે.

તેથી જ કહી શકાય કે આ આવિર્ભાવ અદ્ભુતપણે મૂર્ત અને અમૂર્ત સ્વરૂપ વચ્ચે સામંજસ્યની પ્રસ્થાપના કરે છે. માત્ર એટલું જ નહીં પ્રસ્તુત ચરિતમાં મહાદેવી દુર્ગાના આલેખનમાં વિભિન્ન દેવતાઓની વાસ્તવિક મૌલિક એકતાના સિદ્ધાંતનું જે પ્રતિપાદન છે તેટલું હૃદયંગમ આલેખન અન્યત્ર ક્યાંય જોવા નથી મળતું. વાસ્તવમાં વૈદિક મન્ત્રોને ગંભીરતાપૂર્વક મૂલવવામાં આવે તો ત્યાં પણ આવો જ અનેક સ્વરૂપયુક્ત બહુદેવતાવાદ અંતતઃ એકત્વમાં પરિપૂર્ણ થતો જોવા મળે છે. ઋગ્વેદના ‘દેવીસૂક્ત’નું હાર્દ પણ આ જ છે.<sup>૨</sup>

‘સ્વાધ્યાય’, પુ. ૩૫, અંક ૧-૨, વસંતપંચમી-અક્ષયતૂતીયા અંક, કેશુઆરી-મે ૧૯૮૮, પૃ. ૫૩-૬૧.

+ ગુજરાત રાજ્ય યુનિ. અને કૉલેજ સંસ્કૃત અધ્યાપક મંડળના ૨૨મા અધિવેશન અંતર્ગત નારેશ્વર ખાતે યોજાયેલ શોધપત્ર સ્પર્ધામાં ‘વેદ-પુરાણ’ વિભાગમાં ઉત્તમ લેખનું પારિતોષિક મેળવનાર સંશોધન પત્ર, (માર્ચ-૧૯૮૭).

★ ૫૩૮/૧, ‘કમલા’, મહાવીર સોસાયટી, સે.-૨૧, ગાંધીનગર.

૧. નિત્યૈવ સા જગન્મૂર્તિ: । - દુર્ગાસપ્તશતી. ૧/૪૭

પં બ્યંકટરામાત્મજહરિકૃષ્ણશર્મણા સંગૃહીતા સપ્તટીકા સંવલિતા ‘દુર્ગાસપ્તશતી’ બુટાલા એન્ડ કંપની ૧૮ યુ. બી. જવાહરનગર, દિલ્હી - ૧૧૦ ૦૦૭, ૧૯૮૪, પૃષ્ઠ - ૬૪.

(નોંધ - આ ઉપરાંત પ્રસ્તુત શોધપત્રમાં પ્રયુક્ત ‘દુર્ગાસપ્તશતી’, ‘પ્રાધાનિક રહસ્ય’ તથા ‘વૈકૃતિક રહસ્ય’ના તમામ સંદર્ભો ઉપર્યુક્ત પુસ્તકમાંથી લેવામાં આવ્યાં છે. આ જ રીતે ‘ઋગ્વેદ’ તથા ‘કેન ઉપનિષદ’ના સંદર્ભો પણ પાદટીપમાં પ્રથમ વાર દર્શાવેલ પુસ્તકમાંથી જ ત્યારબાદના સંદર્ભો માટે લીધાં છે.)

૨. ઋગ્વેદ ૧૦/૧૨૫. સાસ્ત્રબલેન કુલજેન દામોદરમહાસૂનના શ્રીપાદશર્મણા સંપાદિતા ‘ઋગ્વેદસંહિતા’ ઔચ્છરાજધાન્યાં ભારતમુદ્રણાલયે મુદ્રયિત્વા સ્વાધ્યાયમણ્ડલદ્વારા પ્રકાશિતા પ્રથમા આવૃત્તિ, વિક્રમીય સંવત, ૧૯૯૪, પૃષ્ઠ - ૩૪૮.

આટલી પૂર્વભૂમિકાના અંતે કહી શકાય કે મહાદેવી દુર્ગાનો પ્રસ્તુત આવિર્ભાવ કોઈ પુરાણ સાહિત્યનું સામાન્ય કથાનક નથી પરંતુ ગંભીર આધ્યાત્મિક રહસ્યોનું વહન કરનાર અદ્ભૂત પ્રસંગરત્ન છે અને તેથી જ તેનું વિશદ વિશ્લેષણ અસ્થાને નથી.

પ્રસંગનો પ્રારંભ કંઈક આ રીતે છે. પૂર્વકાલમાં દેવતાઓ અને અસુરો વચ્ચે શતાબ્દિ પર્યન્ત યુધ્ધ થયું જેમાં અસુરોનો સેનાનાયક મહિષાસુર વિજયી થયો જ્યારે સેનાનાયક ઈન્દ્ર સહિત પરાજિત દેવતાઓ બ્રહ્મા સાથે ભગવાન શિવ અને વિષ્ણુના શરણે ગયા. આ દેવગણની દૈત્યવધ માટેની પ્રાર્થનાને કારણે ભગવાન શિવ અને વિષ્ણુને દૈત્યો પર ક્રોધ થયો ત્યારે ક્રોધિત વિષ્ણુ અને ઈન્દ્ર આદિ અન્ય દેવતાઓમાંથી મહાન તેજ નિકળ્યું અને એકીભૂત થયું. ('દેવીભાગવત'માં પણ આ પ્રસંગની કથા જોવા મળે છે.<sup>૩</sup>)

અહીં વિષ્ણુને ક્રોધિત થતા અને ત્યારબાદ તેમનામાંથી મહાન તેજનો ઉદ્ભવ થતો દર્શાવાયો છે. તેમના આ ક્રોધનું કારણ શું છે ? તે વિચારીએ. વિષ્ણુ ભગવાન ધારણ અને પાલનનું કર્તવ્ય ભજાવે છે. તેથી જ તેઓ 'નાગોજી ભટ્ટી' ટીકાના મતે સત્ત્વગુણ પ્રધાન છે.<sup>૪</sup> આમ સત્ત્વગુણ પ્રધાન આ દેવનો ક્રોધ નિરર્થક તો ન જ હોય. સામાન્યતઃ આપણે માનતા આવ્યા છીએ કે અક્રોધ વડે ક્રોધ પર, અહિંસા વડે હિંસા પર વિજય મેળવવો જોઈએ. પરંતુ આ તો 'ચંડીપાઠ' છે. 'ગુમવતી' અનુસાર 'ચંડિ' એવા ક્રોધદર્શક ધાતુ પરથી વ્યુત્પન્ન શબ્દ 'ચંડિકા' સ્વયં ભયજનક ક્રોધનો પરિચાયક છે.<sup>૫</sup> તેથી જ ક્યારેય હિંસાનો વિરોધ અહિંસાથી કરવાની સલાહ આ ગ્રંથ નથી આપતો, આ તો વીરકથા છે. અને તેથી જ હિંસા અને હિંસકના નાશ અર્થે ભગવાન વિષ્ણુનો ક્રોધ યથાર્થ છે.

ભગવાન વિષ્ણુના આ તેજ સાથે બ્રહ્મા, શિવ તેમજ ઈન્દ્ર આદિ દેવોનું તેજ એકત્વ પામ્યું. અત્રે એ વાત નોંધપાત્ર છે કે આ તેજમાંથી ભવિષ્યમાં જે મહાદેવીના દેહનો આવિર્ભાવ થવાનો છે તે 'નાગોજી ભટ્ટી' ટીકા અનુસાર ત્રિગુણાત્મિકા હશે. કારણ કે બ્રહ્માનો રજસ્ પ્રધાન ક્રોધ, શિવનો તમસ્ પ્રધાન ક્રોધ અને વિષ્ણુનો સત્ત્વપ્રધાન ક્રોધ સાથે મળીને આ મહાદેવીનું પૂર્વરૂપ તેજ બને છે.

ઈન્દ્ર આદિ સમસ્ત દેવતાઓમાંથી નિષ્પન્ન આ તેજસમૂહ જાજવલ્યમાન પર્વત સમાન ભાસતો હતો. અતુલ્ય તેવા તે તેજપુંજની જ્વાલાઓથી સંપૂર્ણ દિશાઓ વ્યાપ્ત થતી હતી. અહીં આ જે અતુલ્ય તેજપુંજનો મહિમા ગવાયો છે તેની સાથે ગીતાના વિશ્વરૂપ દર્શનનું વર્ણન દર્શનીય છે.<sup>૬</sup>

૩. 'શ્રીમદ્ ભગવતી ભાગવત (દેવી ભાગવત)', સ્કંધ-૫, અધ્યાય-૮, ૯.
- 'શ્રીમદ્ ભગવતી ભાગવત', સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, ભદ્ર પાસે, અમદાવાદ, તેરમી આવૃત્તિ, ૧૯૮૬, પૃષ્ઠ - ૨૪૦-૨૪૩.
૪. દુર્ગાસપ્તશતી - ૨/૮, નાગોજી ભટ્ટી ટીકા, પૃષ્ઠ-૮૪.
૫. 'દુર્ગાસપ્તશતી', 'ગુમવતી ટીકા' ની પ્રારંભિક ચર્ચા, પ્રથમ અધ્યાય, પૃષ્ઠ-૩૧.
૬. દિવિ સૂર્યસહસ્રસ્ય મહેશ્વરપદુત્થિતા ।
- યદિ માઃ સદૃશી સા સ્પાદ્ ભાસસ્તસ્ય મહાત્મનઃ ॥ - 'મગવદ્ગીતા' ૧/૧૩.
- શાસ્ત્રી જી. કા. (સંશોધક) 'શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા' (ભોજપત્રી ૭૪૫ શ્લોક સમાવેતા ગીતા ગુર્જરી), શ્રી ભુવનેશ્વરી પ્રકાશન, ગોંડલ, (ગુજરાત) ભારત, ૧૬મી આવૃત્તિ, ૧૯૯૬, પૃષ્ઠ - ૨૨૨.

## મહાદેવી દુર્ગાનો આવિર્ભાવ-એક આધ્યાત્મિક અર્થઘટન

૫૫

આ તેજપુંજ એક નારી રૂપે પરિણત થયું. આ નારી પણ ત્રણે લોકને પ્રકાશિત કરે તેવી તેજસ્વિની હતી. આમ તેજપુંજમાંથી મૂર્તસ્વરૂપે પરિણમતા આ નારીરૂપના આધારે કહી શકાય કે ગ્રંથકારના મતે નારી જ પરમાસત્તા છે. આમ આ આવિર્ભાવનો સૌથી હૃદયસ્પર્શી સંદેશ એ છે કે નારી ‘અબળા’ નથી. ‘શક્તિ’ છે. એવી શક્તિ કે દેવો પણ જેનું શરણ સ્વીકારે અને બળવાન દૈત્યોનો પણ જે અનાયાસ લીલાપૂર્વક જ નાશ કરી શકે.

પુરુષપ્રધાન સમાજમાં નારીનું માત્ર દેવી નહીં પણ સર્વેશ્વરેશ્વરી મહાદેવી તરીકેનું આલેખન ભારતીય જન માનસને ઘડવાનું કાર્ય કરે છે. આ ગ્રંથમાં જ અન્યત્ર સમસ્ત વિશ્વમાં જેટલી સ્ત્રીઓ છે તે આ મહાદેવીના જ સ્વરૂપો હોવાની ઉદાત્ત ભાવના છે.<sup>૭</sup> અને તેથી જ મહાદેવી દુર્ગા પરત્વે શ્રદ્ધા ધરાવનાર પરિવારોમાં નારીપૂજા અને નારી સન્માન અંગે હકારાત્મક અભિગમ હોય તેમાં સંશય હોવો ન ઘટે.

અહીં એક ઉપનિષદ સંદર્ભ પણ તુલના યોગ્ય છે. ‘કેન ઉપનિષદ’ ના તૃતીય પાંડમાં ઉમાહૈમવતીની સુવિખ્યાત કથા છે. જેમાં બ્રહ્મના અનંત સામર્થ્યને દર્શાવાયા પછી જ્યારે ઈન્દ્ર તે બ્રહ્મ પાસે જાય છે ત્યારે તે જ આકાશમાં કે જ્યાં યક્ષ (રૂપી બ્રહ્મ) અંતર્ધાન થાય છે ત્યાં એક અત્યંત શોભાયમાન અને સુવર્ણભૂષણભૂષિતા ઉમા (નારીરૂપ બ્રહ્મવિદ્યા) ઉપસ્થિત થઈ અને ઈન્દ્ર તેની પાસે ગયા. અહીં તુલના યોગ્ય મુદ્દાઓ ક્રમશઃ જોઈએ.

### કેનઉપનિષદ

### પ્રસ્તુત આવિર્ભાવ

૧. આ ઉપનિષદ પ્રસંગમાં ઉમા આકાશમાં પ્રગટ થઈ હોવાનું સ્પષ્ટ કહેવાયું છે.<sup>૮</sup> શંકરાચાર્ય પણ તેમના ભાષ્યમાં આ વાતનું સમર્થન કરે છે.<sup>૯</sup>

૧. પ્રસ્તુત આવિર્ભાવમાં પણ મહાદેવીના પૂર્વરૂપ એવા તેજસમૂહની જવાલાઓને સંપૂર્ણ દિશાઓમાં વ્યાપ દર્શાવવામાં આવી છે.<sup>૧૦</sup> જે તેમનું અસીમત્વ પ્રગટ કરે છે. અને અસીમત્વ, તેજ અર્થાત્ પ્રકાશ ગતિ તેમજ દિશાઓનું અસ્તિત્વ અવકાશ કે આકાશમાં જ સંભવિત છે. આમ આ બંન્ને પ્રસંગોમાં આવિર્ભાવના સ્થાનમાં સામ્ય છે.

૭. સ્ત્રિય: સમસ્તા: સકલા જગત્સુ । દુર્ગાસપ્તશતી, ૧૧/૫, બ. પૃષ્ઠ-૨૩૬.

૮. સ તસ્મિન્નેવાકાશે સ્ત્રિયમાજગામ બહુશોભમાનામુમાં હૈમવતી તાં હોવાચ કિમેતદ્યક્ષમિતિ - કેનઉપનિષત્ , ૩/૧૨. ‘કેનોપનિષત્’ (સાનુવાદ શાઙ્કરભાષ્યસહિત) ગોવિન્દભવન કાર્યાલય, ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર, સત્રહર્વા સંસ્કરણ, સં. ૨૦૫૦. પૃષ્ઠ-૧૧૫.

૯. તદ્યક્ષં યસ્મિન્નાકાશે આકાશપ્રદેશે આત્માનં દર્શયિત્વા ..... - ‘કેનોપનિષદ’ ૩/૧૨. શાંકરભાષ્ય (પદભાષ્ય), પૃષ્ઠ-૧૧૫.

૧૦. અતીવ તેજસઃ કૂટં જ્વલન્તમિવ પર્વતમ્ । દદૃશુસ્તે સુરાસ્ત્ર જ્વાલાવ્યાપ્તદિગન્તરમ્ ॥ - ‘દુર્ગાસપ્તશતી’ ૨/૧૧, પૃષ્ઠ-૮૫.

૨. ઉમાને અહીં ‘હૈમવતી’ અર્થાત્ ‘સુવર્ણ-ભૂષણભૂષિતા’ અને શોભાયમાન દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

૨. અત્રે પણ મહાદેવીના આવિર્ભાવ પછી ક્ષીરસાગર, વિશ્વકર્મા, જલધિ, હિમાલય, કુબેર, શેષનાગ આદિ દેવતાઓ મહાદેવીને ઉજ્જવલ હાર, દિવ્ય ચૂડામણિ, કુંડલો, કટક, કેયૂર, નૂપુર, ગ્રૈવેયક, વીંટીઓ, પંકજમાલા, દિવ્ય વસ્ત્રો આદિ અનેકવિધ વસ્ત્રાભૂષણો પ્રદાન કરે છે.<sup>૧૧</sup> આમ તેઓ પણ હૈમવતી સમાન સુશોભિતા છે.

૩. ઉમા હૈમવતી બ્રહ્મવિદ્યા કે બ્રહ્મની શક્તિ છે.

૩. પ્રસ્તુત આવિર્ભાવમાં સ્વયં મહાદેવીને જ બ્રહ્મવિદ્યારૂપે અને પરમતત્ત્વરૂપે અર્થાત્ બ્રહ્મ રૂપે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યા છે.

૪. ઉપનિષદ્ પ્રસંગમાં દેવતાઓની શક્તિ અપૂર્ણ તેમજ બ્રહ્મની શક્તિ પર અવલંબિત નિરૂપવામાં આવી છે.

૪. જ્યારે પ્રસ્તુત આવિર્ભાવમાં પરાજિત દેવતાઓનું શરણ પણ આ જ વાત સ્પષ્ટ કરે છે.

આમ આ બંને કથાઓમાં અદ્ભૂત સૂક્ષ્મ સામ્ય છે. શક્ય છે કે આ બંને રૂપકો એક જ તત્ત્વજ્ઞાનને સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ કરતા હોય. આમ પણ વેદના દર્શનો અને ઉપનિષદોના તત્ત્વચિંતનરૂપ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનને સામાન્ય જનમાનસ સરળતાપૂર્વક સમજી શકે તે માટે જ પુરાણો રૂપકરૂપે પ્રસ્તુત કરાયા હોવાનું પરંપરાનું પણ સમર્થન છે.<sup>૧૨</sup>

અતુલ્ય તેવા તે તેજ પુંજનું નારીરૂપે પરિણમન થયા પછી ગ્રંથકાર દ્વારા તેના વિવિધ અવયવો, આયુધો અને વસ્ત્રાભૂષણોના આવિર્ભાવિક દેવતા તેજની વિસ્તૃત યાદી આપવામાં આવી છે. જે આ પ્રમાણે છે.

૧. આવિર્ભાવિક	આવિર્ભૂત અંગ
શિવનું તેજ	- મુખ
યમનું તેજ	- કેશરાશિ,
વિષ્ણુનું તેજ	- ભુજાઓ
ચન્દ્રમાનું તેજ	- સ્તનયુગ્મ
ઈન્દ્રનું તેજ	- કટિપ્રદેશ
વરુણનું તેજ	- જંઘા અને પિંડલી

૧. આવિર્ભાવિક	આવિર્ભૂત અંગ
પૃથ્વીનું તેજ	- નિતંબ પ્રદેશ
બ્રહ્માનું તેજ	- ચરણયુગ્મ
સૂર્યનું તેજ	- ચરણાંગુલિઓ,
	રોમકૂંપોમાં સમાયું
વસુઓનું તેજ	- હસ્તાંગુલિઓ
કુબેરનું તેજ	- નાસિકા

૧૧. ‘દુર્ગાસપ્તશતી’ ૨/૨૪...૩૦, પુષ્ટ- ૮૯...૯૨.

૧૨. ઇતિહાસપુરાણાભ્યાં વેદં સમુપબૃહ્ણેત । વિખેત્યત્પશ્રુતાદ્વેદો મામયં પ્રહરિષ્યતિ ॥ - ‘મહાભારત’ ૧/૧/૨૦૪. ‘મહાભારત’ ભાણ્ડારકર ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, પૂના, ૧૯૭૧, વો. ૧.



## મહાદેવી દુર્ગાનો આવિર્ભાવ-એક આધ્યાત્મિક અર્થઘટન

૫૭

<b>૧. આવિર્ભાવક</b>	<b>આવિર્ભૂત અંગ</b>
પ્રજાપતિનું તેજ -	દાંત
અગ્નિનું તેજ -	નેત્રત્રય
સંઘ્યાનું તેજ -	બ્રમરો
વાયુનું તેજ -	કણ્ઠો
<b>૨. આવિર્ભાવક</b>	<b>આવિર્ભૂત આયુધ</b>
શિવ -	શૂલ
વિષ્ણુ -	ચક્ર
વરુણ -	પાશ, શંખ
અગ્નિ -	શક્તિ
વાયુ -	ધનુષ, બાણના બે ભાથાઓ
ઈન્દ્ર -	વજ્ર, ઘંટા
યમ -	દંડ
પ્રજાપતિ -	સ્ફટિકમાલા
બ્રહ્માજી -	કમંડલુ
કાલ -	ઢાલ, તલવાર
વિશ્વકર્મા -	પરશુ, અનેકવિધ અસ્ત્રો, અભેદ્ય કવચ

<b>૩. આવિર્ભાવક</b>	<b>આવિર્ભૂત વસ્ત્રાભૂષણ</b>
ક્ષીરસાગર -	ઉજ્જવલ હાર, બે અજર વસ્ત્રો, દિવ્ય ચૂડામણી, કુંડલો, કડાંઓ, ઉજ્જવલ અર્ધચંદ્ર, સર્વબાહુઓ માટે કેયૂર, સર્વ ચરણો માટે નૂપુર, ગ્રૈવેયક, રત્નજડિત વીંટીઓ.
વિશ્વકર્મા -	મસ્તક તથા વક્ષઃસ્થલ માટે અમ્લાન પંકજા માલાઓ
જલધિ -	સુંદર કમલપુષ્પ
હિમાલય -	વાહન સિંહ, વિવિધ રત્નો
કુબેર -	પાનપાત્ર
શેષનાગ -	રત્નોયુક્ત નાગહાર

આમ મહાદેવી દુર્ગાનો આવિર્ભાવ અનેક દેવતાઓના તેજના નિષ્કર્ષરૂપ છે. અને તેથી જ આપણને પ્રશ્ન થાય કે ‘રહસ્યત્રય’ અનુસાર તો સર્વનું આદિ કારણ પરમેશ્વરી છે.<sup>૧૩</sup> ગ્રંથમાં અન્યત્ર પણ આ વાતનું સમર્થન મળી રહે છે.<sup>૧૪</sup> આમ જો મહાદેવી જ સર્વની સર્જિકા હોય તો તેમના જ સર્જન એવા દેવો વડે તેમનું સર્જન કઈ રીતે શક્ય છે ? આ પ્રશ્નનું સમાધાન ‘દંશોદ્ધાર’ ટીકામાં મળે છે. તે અનુસાર અહીં મહાદેવીની નહીં તેમના અવયવોની ઉત્પત્તિ છે. જો મહાદેવીની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે તો અહીં અનિત્યત્વની આપત્તિ થશે.<sup>૧૫</sup> જ્યારે મહાદેવીને પૂર્વે જ નિત્યા કહેવામાં આવ્યા છે.

મહાદેવી દુર્ગાનું મૂર્ત સ્વરૂપ સમસ્ત દેવોના તેજમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે. તેમનું મુખ શિવના તેજમાંથી, કેશ યમના તેજમાંથી કે પછી બાહુઓ વિષ્ણુના તેજમાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે. મહાદેવી દુર્ગાનો દેહ સમસ્ત દેવશક્તિના અદ્વૈતનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. અહીં જે જે દેવતામાંથી જે જે અંગ આવિર્ભાવ પામ્યા છે તેમાં પણ સૂક્ષ્મ રહસ્ય છે. જેમકે મહાદેવી દુર્ગાનું મુખ શિવના તેજમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે. શિવ એ જ્ઞાનના પ્રતિનિધિ છે

૧૩. સર્વસ્યાદ્યા મહાલક્ષ્મીસ્ત્રીગુણા પરમેશ્વરી - પ્રાધાનિકરહસ્યમ્ ૪, અ-બ. પુષ્ટ-૨૮૦.

૧૪. હેતુઃ સમસ્તજગતાં ત્રિગુણાપિ દોષૈર્નજાયસે હરિહરાદિભિરપ્યપારા ।

સર્વાશ્રયાશ્ચિલમિદં જગદંશભૂતમવ્યાકૃતાં હિ પરમા પ્રકૃતિસ્ત્વમાદ્યા ॥ -‘દુર્ગાસપ્તશતી’ ૪/૬, પુષ્ટ-૧૨૨.

૧૫. તેજોરાશિસમુદ્ભવામ્ ઇત્યસ્યાવયવોત્પત્તિમાત્રે તાત્પર્યં ન તુ દેવ્યા બ્રહ્માદીનાં દેવ્યધીનત્વેન પૂર્વોક્તેન સહ વિરોધાત । અનિત્યત્વાપતેશ્ચ । - ‘દુર્ગાસપ્તશતી’ ૨/૧૮, દંશોદ્ધાર ટીકા પૃષ્ટ-૮૭.

અને મુખ (મસ્તક)માં જ ઈન્દ્રિયોના જ્ઞાનકેન્દ્રો વિદ્યમાન છે. તેથી જ શિવના તેજથી તેમનું મુખ નિર્મિત થયું. ‘વૈકૃતિક રહસ્ય’ અનુસાર તેમના મુખનો વર્ણ શ્વેત છે જે તેમની જ્ઞાનપૂર્ણ ગરિમાનું સમર્થન કરે છે.<sup>૧૬</sup> યમ સંયમન કર્તા છે તેને શ્યામવર્ણી માનવામાં આવે છે. ધન અંધકાર તે બહુત્વનો વિલય અને અનિર્વચનીયતા વ્યક્ત કરે છે. ‘નાસદીય સૂક્ત’ પણ “અંધકારથી આવૃત્ત અંધકાર”ની પરિસ્થિતિનું વર્ણન કરે છે.<sup>૧૭</sup> વિષ્ણુ સત્ત્વગુણયુક્ત છે અને ધારણ તથા પાલન તેમના કર્તવ્યો છે. ધારક શક્તિ શરીરમાં બાહ્યોની છે તેથી જ મહાદેવી દુર્ગાના બાહ્ય જગદ્ધારક વિષ્ણુના તેજમાંથી ઉત્પન્ન થયા. ‘વૈકૃતિક રહસ્ય’ સ્પષ્ટ જણાવે છે કે મહાદેવી સહસ્રભુજા હોવા છતાં તેને અષ્ટાદશભુજા માનવામાં આવે છે. અને આ જ રીતે મહાદેવીના પ્રત્યેક અંગ-ઉપાંગો વિવિધ દેવતાના શ્રેષ્ઠ ગુણો વડે નિર્માણ પામ્યા.

મહાદેવીનું શ્રીવિગ્રહ અનેક દેવતેજના ઐક્યનું પરિણામ હોવાને કારણે તે વિવિધ વર્ણો ધરાવે છે. પ્રસ્તુત આવિર્ભાવના વર્ણન અંગે આ ગ્રંથના ‘વૈકૃતિક રહસ્ય’ અંતર્ગત નિરૂપિત મહાદેવીના મૂર્તસ્વરૂપનું વર્ણ સંબંધિત નિરાકરણ મળી રહે છે. જેમ કે, શિવના મુખ અનુસાર દેવીનું મુખ શ્વેત, યમના વર્ણ અનુસાર તેમના કેશનો વર્ણ કૃષ્ણ, વિષ્ણુના વર્ણ અનુસાર તેમની ભુજાઓનો વર્ણ શ્યામ, ઈન્દ્રના તેજ અનુસાર તેમજ બ્રહ્માના તેજ અનુસાર તેમનો કટિભાગ અને ચરણોનો વર્ણ લાલ અને વરુણના તેજ અનુસાર તેમના જંઘા તથા પિંડલી નીલા વર્ણના છે.<sup>૧૮</sup> મહાદેવીના આ વિવિધ વર્ણો સ્વરૂપ વડે જ અહીં તેમનું ત્રિગુણત્વ સૂચિત થયું હોવાનું ‘નાગોજી ભટ્ટી’ ટીકામાં નોંધે છે.<sup>૧૯</sup>

કોઈપણ મૂર્ત સ્વરૂપ તેના અવયવોના વર્ણન માત્રથી સમાપ્ત થતું નથી. તેના વૈશિષ્ટ્યનું ફલક તેમના વસ્ત્રો, આભૂષણો, આયુધો, વાહન અને ચહેરા પર પ્રતિબિંબિત મનોભાવોના સૂક્ષ્મ નિરૂપણો સુધી વિસ્તૃત છે. ભગવતી દુર્ગાના પૂર્ણ સ્વરૂપનો પરિચય મેળવવા માટે આ વિગતોની નોંધ લેવી પણ આવશ્યક છે.

પ્રસ્તુત આવિર્ભાવ અનુસાર જે દેવતાનું જે આયુધ હોય તેમાંથી તેના સમાન આયુધ ઉત્પન્ન કરીને મહાદેવીને અર્પણ કરવામાં આવે છે. જેમ કે, ભગવાન વિષ્ણુએ પોતાના ચક્રમાંથી ચક્ર ઉત્પન્ન કરીને દેવીને આપ્યું, અહીં તાત્પર્યાર્થ એ છે કે દેવતાઓમાં સ્થિત તેજરાશિ તેમજ તેમના આયુધરૂપ શક્તિઓનો સાક્ષાત આકાર આ મહાદેવીનું પ્રસ્તુત મૂર્ત સ્વરૂપ છે. સમસ્ત વિશ્વનું સંચાલક બળ અને સામ્રાજીપદ ચિત્તિશક્તિનું જ છે. તે નિઃતાંત સત્યને સમજ્યા વિના મહાદેવીના આ આવિર્ભાવનું સત્ય સમજવું શક્ય નથી. સમસ્ત બ્રહ્માંડ, સચરાચર વિશ્વના સર્જિકા સ્વયં મહાદેવી જ છે તેમ સ્પષ્ટરૂપે ‘પ્રાધાનિક રહસ્ય’માં નોંધાયું છે.<sup>૨૦</sup> અને તેથી જ આ પ્રસંગે દેવતાગણ તેમને જે આયુધો અર્પણ કરે છે તેની શક્તિ તો મૂલતઃ મહાદેવીએ જ તેમને આપી હતી તેમ કહી શકાય. અને આ કથનનું સમર્થન ‘દુર્ગાસપ્તશતી’ તો કરે જ છે.<sup>૨૧</sup>

૧૬. શ્વેતાનના નીલભુજા । - વૈકૃતિકરહસ્યમ્ ૮, અ પૃષ્ઠ-૨૮૨.

૧૭. ઋગ્વેદ ૧૦/૧૨૯, પૃષ્ઠ-૩૫૨.

૧૮. રક્તમધ્યા રક્તપાદા નીલજઙ્ઘોરુન્મદા । - ‘વૈકૃતિકરહસ્યમ્’ ૮ ક, ડ.

૧૯. एवं च रूपेणापि त्रिगुणत्वं सूचितम् । - ‘દુર્ગાસપ્તશતી’ ૨/૧૫, ‘નાગોજી ભટ્ટી’ ટીકા પૃષ્ઠ-૮૬.

૨૦. लक्ष्मालक्ष्यस्वरूपा सा व्याप्त कृत्स्नं व्यवस्थिता । - ‘પ્રાધાનિકરહસ્યમ્’ ૪ ક, ડક પૃષ્ઠ-૨૮૦.

૨૧. अहविभूत्या बहुभिरिह रूपैर्यदास्थिता ।

तत्संहृत्य मयैकैव तिष्ठाम्याजौ स्थिरो भव ॥ - ‘દુર્ગાસપ્તશતી’ ૧૦/૫, પૃષ્ઠ-૨૨૫.

## મહાદેવી દુર્ગાનો આવિર્ભાવ-એક આધ્યાત્મિક અંધાદંડ

૫૯

પણ ઋગ્વેદના ‘વાગંભૂષી સૂક્ત’ નંચનુભૂતિઓ પણ આ જ વાતનું સમર્થન કરતાં કહે છે કે “બ્રાહ્મણોના દેવી અસુરોને હણવા માટે હું જાનું ધનુષ્ય ચડાવું છું. અને ભક્તો માટે હું જ (શત્રુઓ સાથે) સંગ્રામ કરું છું.”<sup>૨૨</sup>

તેમના મુખ પર પ્રતિબિંબિત ભાવો બે વિચારીએ તો મહાદેવી દુર્ગાના મુખ મંડલને આગળ મધુર સ્મિત વડે સુશોભિત, નિર્મલ પૂર્ણચન્દ્રબિંબ રૂપ અને સુવર્ણ કાન્તિ સમાન કમનીય ગણાવાયું છે.<sup>૨૩</sup> જ્યારે તેમના ક્રોધના મનોભાવોનું મુખ મંડળ પર પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે ઉદયકાળના ચંદ્ર સમાન લાલ અને તંગ ભ્રમરોને કારણે વિકરાળ મુખવાળા ગણાવાયાં.<sup>૨૪</sup>

આમ, વિવિધ દેવતાઓના તેજસ્વી અર્ચિત મહાદેવીએ યુધ્ધના આહવાન અર્થે ભયંકર સિંહનાદ કર્યો, જેના ધ્વનિ સામે આકાશ લઘુ પ્રતિત, ૧૬૦ હં. તેના મહાન પ્રતિધ્વનિ વડે સમસ્ત વિશ્વ કાંપવા લાગ્યું. ત્યારે તેમના જયની કામના વડે મહર્ષિઓએ તેમને સત્ત્વન કર્યું. આ સમયે મહાદેવીના ચરણોના ભાર વડે પૃથ્વી દબાતી હતી, મસ્તકના મુકુટ વડે આકાશમાં પેંચાતી હતી, ધનુષ ટંકાર વડે પાતાળો પણ કુબ્ધ થતાં હતાં, યુધ્ધમાં તેમણે ચામર, મદાહનુ અસિમા બાણકલ, બિડાલાક્ષ અને મહિષાસુરની સેનાઓનો તૃણના ઢગને અગ્નિ જેમ ક્ષણવારમાં ભસ્મ કરે તેમાશ ધ્યો.

મહાદેવીના આવિર્ભાવ અને અહીં પ્રબિંબિત ભવ્ય વ્યક્તિત્વ આલેખનનું આ સુંદર ચિત્ર અત્યંત હૃદયસ્પર્શી છે. પ્રસ્તુત આવિર્ભાવના આધારે આ અનુ નામ ‘દુર્ગા સપ્તશતી’ અપાયું છે. તે વાત જ આ આવિર્ભાવના માહાત્મ્યને સિધ્ધ કરે છે. આમ પ્રસ્તુત આવિર્ભાવ કોઈ પુરાણ સાહિત્યનું સામાન્ય કથાનક નહીં પણ ગંભીર આધ્યાત્મિક રહસ્યોનું વહન કરના અદ્ભૂત સંગરત્ન છે એમ જે પૂર્વે કહેવાયું તે સિધ્ધ થાય છે.

આ આવિર્ભાવના તાત્પર્ય અંગે વિચાર કરીએ તો પૂ જેની ચર્ચા કરેલી છે તે પ્રમાણે પરમાસત્તારૂપે નારીનું અહીં પ્રતિપાદન છે. આ ઉપરાંત અહીં મહાદેવી પ્રત્યેની પુનઃ શરણાગતિ અને સંઘર્ષકિતના વિજયનું પણ સૂચન છે. જ્યાં સુધી દેવતાગણ પોતાના વ્યક્તિત્વને અહંકારિ સ્વ અલગ રાખે છે ત્યાં સુધી તેઓ પરાભવ પામે છે. પરંતુ જ્યારે તેઓમાંથી ‘નિઃશેષદેવગણક્તિસમૂહમૂલ્યો’ એવા મહાદેવી દુર્ગાનો આવિર્ભાવ થાય છે. ત્યારે તેઓ વિજયશ્રી પ્રાપ્ત કરે છે. આ ઉપર એમ પણ કહી શકાય કે મહાદેવીનું સંપૂર્ણ શરણ સ્વીકાર્યા વિના માત્ર પોતાના બળના આધારે વિજય પ્રાપ્ત થવો શક્ય નથી તેથી જ દેવતાઓ જે દૈત્યોનો સંહાર ન કરી શક્યા તેમનો સંહાર મહાદેવી દેવો પણ કરા લાવી લીલા માત્રથી કરે છે.

પ્રસ્તુત આવિર્ભાવનો સૌથી અર્થપૂર્ણ પંદેશ હોય તો તે છે અદ્વૈતનો, આ ગ્રંથમાં એક પણ સ્વયં

૨૨. અહં રુદ્રાય ધનુરા તનોમિ બ્રહ્મદિષે રવિ હનુવા ઉ ।

અહં જનોય સમદ કૃણોમ્યહં દ્યૌર્ધિવિ અ વિવેશ ॥ - ‘ઋગ્વેદ’ ૧૦/૧૨૫/૬, પૃષ્ઠ-૩૪૮.

૨૩. ઈષત્સહાસમમલં પરિપૂર્ણચન્દ્રબિમ્બતુકારિ કનકોત્તમકાન્તિમ્ ।

અત્યદ્ભૂતં પ્રહતમાત્તરૂષા તથાપિવક્રં વિલોક્ય સહસા મહિષાસુરે ॥ - ‘દુર્ગાસપ્તશતી’ ૪/૧૧, પૃષ્ઠ-૧૨૬.

૨૪. દૃષ્ટવા તુ દેવિ કુપિતં ધ્રુકુટીરાલમુદ્યચ્છષાઙ્કરદૃશચ્છવિ યન્ન ઘ્નિ ।

પ્રાણાન્મુમોચ મહિષસ્તદતીવઃ ચેત્રં કેર્જીવ્યતે હિ કુપિતાન્તક દર્શન ॥ - ‘દુર્ગાસપ્તશતી’ ૪/૧૨, પૃષ્ઠ-૧૨૭.

મહાદેવી પોતે અદ્વિતીયા હોવાનું જણાવે છે.<sup>૨૫</sup> વૈદિક-‘દેવી :મથર્વશીર્ષ’ પણ આમ જ નિરૂપે છે.<sup>૨૬</sup> બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઈશાન, ઈન્દ્ર આદિ અનેક દેવતાઓનું મહાદેવીના આ :સ્વરૂપમાં સંપૂર્ણ અદ્વૈત છે. અને છતાં આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, આપણે હંમેશાં અદ્વૈત તત્ત્વને નિરાકાર ૧૨બ્રહ્મરૂપે કલ્પતા આવ્યા છીએ. જ્યારે અહીં અદ્વૈત હોવા છતાં તેનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ સાકાર છે.

આવિર્ભાવની આ ઘટનાનું સામાજિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણથી અર્થઘટન કરીએ તો ભારતીય ધર્મના શૈવ, વૈષ્ણવ, શાક્ત, આદિ વિવિધ સંપ્રદાયોના વિસ્વાદને દૂર કરવા માટે મહામુનિ માર્કણ્ડેય દ્વારા આલેખિત આ સમાયોજન સર્વસ્વીકાર્ય તેમજ સર્વ શ્રેષ્ઠ છે અને તેમાં જ મહાદેવીના આ આવિર્ભાવનું માહાત્મ્ય છે.

આમ, પ્રસ્તુત પરિશીલનના અંતે કહી શકાય કે મહાદેવીનો દુર્ગા સ્વરૂપે આવિર્ભાવ સમસ્ત વિશ્વના દેવપ્રાકટ્યના વર્ણનોમાં અનન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ છે. હિંદુ બહુદેવતાવાદનો આ સંતોષપ્રદ અદ્વૈતયુક્ત પ્રત્યુત્તર છે. નારીરૂપનું પરમાસત્તારૂપે પ્રતિપાદન, સંઘશક્તિનું મહિમાગાન, અને ઔપનૈષદિક તત્ત્વજ્ઞાનનું રૂપકમય કથન વગેરે આ આવિર્ભાવની વિશિષ્ટતાઓને કારણે તેની અદ્વિતીયતા સ્પષ્ટ છે. અને તેથી જ મહાદેવીનું આ આવિર્ભાવિત દુર્ગા સ્વરૂપ સંપૂર્ણ ભારતવર્ષમાં અને વિશેષતઃ બંગા આદિ પૌર્વાત્ય પ્રદેશોમાં પૂજનીય બન્યું છે.

૨૫. एकैवाहं जगत्पत्र द्वितीया का ममापरा । - ‘दुर्गासप्तशती’ ૧૦/૩. પૃષ્ઠ - ૨૨૪.

૨૬. ભટ્ટ (ડૉ) કૃષ્ણ (સંકલનકાર), ‘દેવ્યથર્વશીર્ષમ્’, ‘નારાયણ નમોઽસ્તુતે’ અધ્યાત્મ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૮૦, પૃષ્ઠ-૨૩.

## સંદર્ભ ગ્રંથસૂચિ

1. 'The Worle as Power' (અંગ્રેજી) by - Sir Woodroffe John, published by - Ganesh & company Mac'ras, 5th Edition-1994.
2. 'શ્રી દુર્ગાકલ્પતરુ' (હિન્દી) સંપાદક - શર્મા ઋતુશીલ, પ્રકાશક - શાક્તસાધનાપીઠ આલોપીબાગ માર્ગ, પ્રયાગ - ૬, પ્રથમ સંસ્કરણ, ૨૬-૯-૧૯૮૪.
3. 'શ્રી દુર્ગાસપ્તશતી' (હિન્દી), (હિન્દી અનુવાદ તથા પાઠવિધિ સહિત), અનુવાદિક શ્રી શાસ્ત્રી રામનારાયણદત્તજી, પ્રકાશક-ગોવિન્દભવન બગ્યાલય, ગીતાપ્રેસ ગોરખપૂર, તિહરવાં સંસ્કરણ, સંવત ૨૦૫૧.
4. 'માર્કણ્ડેય પુરાણ' એક અધ્યયન (હિન્દી), આચાર્ય શુક્લ બદરીનાથ, પ્રકાશક ચૌખમ્મા વિદ્યાભવન, વારાણસી મુદ્રક વિદ્યાવિલાસ પ્રેસ, વારાણસ, સંસ્કરણ પ્રથમ, સંવત ૨૦૧૮.
5. અગ્રવાલ (ડૉ) વાસુદેવશરણ, 'માર્કણ્ડેય પુરાણ' એક સાંસ્કૃતિક - અધ્યયન (હિન્દી) પ્રકાશક-હિન્દુસ્તાની એકેડેમી, ફલાહાબાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૬૧.
6. 'એકાદશોપનિષદ' પ્રકીર્ણ સહિત (ગુજરાતી), (શ્રી શંકર ભગવાનની ટીકા અનુસાર શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર) સંપાદક-શાસ્ત્રી છોટાલાલ ચંદ્રશંકર.
7. મહેતા નર્મદાશંકર દેવશંકર, 'હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ' (ગુજરાતી), સંપાદક-ટીપ્પણ-પ્રા. ડૉ. કુ. સોલોમન એસ્ટર એ., પ્રકાશક-ગુજરાત વિદ્યાસભા, ભદ્ર, અમદાવાદ, બીજી આવૃત્તિ, ૧૯૬૨.

**JOURNAL OF THE  
M. S. UNIVERSITY OF BARODA**

The Journal is published every year in three parts.  
These parts are devoted respectively to  
topics relating to

**(i) Humanities, (ii) Social Sciences and (iii) Science.**

Advertisement tariff will be sent on request.

Communications pertaining to the Journal should be  
addressed to

**THE EDITOR**

(Humanities/Social Science/Science)  
Journal of the M. S. University of Baroda  
Faculty of Arts Compound  
Baroda - 390 002 (India)

## તાપીમાહાત્મ્ય - એક પરિચય\*

મુકુંદ લાલજી વાડેકર\*

### પ્રાસ્તાવિક :

સંસ્કૃત વાઙ્મયના ઇતિહાસમાં પુરાણોનું ખૂબ મોટું અને મહત્વનું સ્થાન છે. સૌથી વિશાળ, લોકપ્રિય અને લોકભોગ્ય બનેલું આ વાઙ્મય છે. પ્રાચીનકાળથી અસ્તિત્વ ધરાવતું આ વાઙ્મય ક્રમશઃ વિકાસ પામતું આવ્યું છે. એમાં અનેક પ્રકેષો અને પરિવર્તનો પણ કાલક્રમે થતાં ગયાં છે. વૈદિકકાળમાં મૂળ પુરાણરૂપે અવતરેલું અને પછીથી અનેક પુરાણોમાં પરિણત થયેલું આ સાહિત્ય વિશાળ છે. ૧૮ મહાપુરાણો સાથે કેટલાંક ઉપપુરાણોનો પણ પછીથી પ્રાદુર્ભાવ થવા માંડ્યો. ઉપ એટલે ખરેખર તો પૂરક (supplementary) એવું એમનું સ્વરૂપ છે. વિશિષ્ટ જ્ઞાતિ, ધર્મસંપ્રદાય તથા વિશિષ્ટ સ્થળનું માહાત્મ્ય વર્ણવતાં ઉપપુરાણો કે જેમને જ્ઞાતિપુરાણો કે સ્થળમાહાત્મ્ય અથવા સ્થળપુરાણો પણ કહેવાય છે, એમનો વિસ્તાર થવા માંડ્યો. સ્થળ માહાત્મ્યમાં કોઈ વિશિષ્ટ સ્થાન, નદી, પર્વત, તીર્થ વગેરેનું વર્ણન અને એની સાથે સંકળાયેલી પૌરાણિક કથાઓનું નિરૂપણ કરી તે તે પ્રદેશનું અને ત્યાંના તીર્થસ્થાનોનું મહત્વ બતાવવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે રેવામાહાત્મ્ય, નર્મદામાહાત્મ્ય, અર્બુદમાહાત્મ્ય, વિશ્વામિત્રીમાહાત્મ્ય, સાત્રમતી માહાત્મ્ય વગેરે. આવા માહાત્મ્ય ગ્રંથોમાં ગણનાપાત્ર તાપીનદીના મહત્વનું વર્ણન કરતું, એના કાંકાના પવિત્રસ્થાનોનો ઉલ્લેખ કરી, પૌરાણિક કથાઓનું નિરૂપણ કરતું તાપીમાહાત્મ્ય એ એક મહત્વનું સ્થળપુરાણ છે, જેનો કેવળ પરિચય પ્રસ્તુત લેખમાં આપવાનો નમ્ર પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

તાપીમાહાત્મ્ય એ એક સ્કંદપુરાણનો ભાગ હોવાનું માનવામાં આવે છે. તાપીમાહાત્મ્યની પુષ્પિકામાં ‘इतिश्रीस्कन्दपुराणे तापीखंडे’ એવો ઉલ્લેખ મળે છે. પ્રો. આર. સી. હાજરા એમના ગ્રંથમાં નોંધે છે કે તાપીમાહાત્મ્ય સ્કંદપુરાણનો ભાગ હોવાનું કહેવાય છે, પણ ઉપલબ્ધ પ્રકાશિત સ્કંદપુરાણમાં તે મળતું નથી New Catalogus catalogorum માં તાપીમાહાત્મ્યની એકવીસ જેટલી હસ્તપત્રોનો ઉલ્લેખ છે, જેમાંથી કલકત્તા સંસ્કૃત કૉલેજ લાયબ્રેરીની અને વડોદરાની પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરની હસ્તપ્રત ઉપલબ્ધ થઈ છે.

તાપી નદીને આ માહાત્મ્યગ્રંથમાં ‘દિવાટસ્ય પુત્રી’, ‘માનુજા’, ‘તપતી’ તેમજ તાપી એવા નામોથી વર્ણવામાં આવી છે. એટલે જ એ સૂર્યની પુત્રી છે, તે સ્પષ્ટ છે. સુરતનું પ્રાચીન નામ સૂર્યપુર તરીકે જે છે, તે આ સંદર્ભમાં નોંધપાત્ર છે. ગ્રંથનો પ્રારંભ નીચેના શ્લોકથી થાય છે -

पूर्वापरौ पावयन्ती पयोध्री तीर्थैरशेषैः परिमण्डिता च ।

अनेकजन्मान्तरपापहर्त्री पुत्री दिवाटस्य पुनाति लोकान् ॥

આ ભાનુજા - ઉદ્ભવ માહાત્મ્ય પ્રથમ શંકરભગવાને કેલાસપર્વત ઉપર બધા દેવોની હાજરીમાં યજ્ઞાનન એટલે સ્કંદ-કાર્તિકેયને કહ્યું. એની પાસેથી રોમશે સાંભળ્યું. રોમશે ગોકર્ણને કહ્યું પછી પૃથ્વીપરના મુનિઓએ

‘સ્વાધ્યાય’, પુ. ૩૫, અંક ૧-૨, વસંતપંચમી-અક્ષયતૃતીયા અંક, કેબ્રુઆરી-મે ૧૯૮૮, પૃ. ૬૩-૬૬.

+ સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર અને મહિલા આર્ટ્સ અને કોમર્સ કૉલેજ, નવસારીના સંયુક્ત ઉપક્રમે તારીખ ૭-૮ માર્ચ, ૧૯૮૮ના દિવસોમાં નવસારી ખાતે યોજાયેલ “સંસ્કૃત સાહિત્યમાં દક્ષિણ ગુજરાતનું પ્રદાન” પરિસંવાદમાં રજૂ કરેલ શોધપત્ર.

★ પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા.

દ્વાપરયુગના અંતમાં ગોકર્ણ પાસેથી શ્રવણ કર્યું. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં મુનિઓ ગોકર્ણને તાપીના તીર્થોનું વર્ણન કરવા જણાવે છે, આવી રીતે પ્રસ્તુત ગ્રંથનો પ્રારંભ થાય છે.

આख्याતં શંકરેણેન્માહાત્મ્યં भानुजोद्भवम् ।

शृण्वतां सर्वदेवानां कैलासे षण्मुखस्य हि ॥

तीर्थानि वद संक्षेपात्तापीतीरद्वयस्य च ॥

ત્યાર પછી પ્રથમ અધ્યાયમાં તાપીનદીના બન્ને કાંઠા ઉપર આવેલાં ૧૦૮ મહાલિંગોનો - અર્થાત્ ૧૦૮ શિવલિંગોનો-તીર્થસ્થાનોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. પ્રથમ અધ્યાયમાં ૬૧ શ્લોકો છે. તાપીમાહાત્મ્યમાં કુલ ૭૬ અધ્યાય અને લગભગ ૪૬૦૦ શ્લોકો છે. વિસ્તારભયથી અહીં કેવળ દરેક અધ્યાયમાં નિરૂપિત વિષય અને શ્લોક સંખ્યા આપી છે.

અધ્યાય ૨ - તાપીસ્તોત્ર, તાપીના અનેક નામો-કુલે શ્લોક ૧૪

અધ્યાય ૩ - પડાનન શંકરભગવાનને રામેશ્વર ક્ષેત્રનો મહિમા પૂછે છે. આ અધ્યાયમાં સાબ્રમતી એટલે જ સાબરમતી નદીનો ઉલ્લેખ છે. સ્કંદપુરાણમાં સાબ્રમતીમાહાત્મ્ય છે, તે બધાને વિદિત છે જ. ૧૦૪ શ્લોક.

અધ્યાય ૪ - આપાદસ્નાનનું માહાત્મ્ય, ૧૮ શ્લોક

અધ્યાય ૫ - ૫૬ શ્લોકોમાં શરભંગ અને ગોલા નદી સાથેના સંગમનું વર્ણન છે.

અધ્યાય ૬ - ૨૪ શ્લોકોમાં નંદતીર્થનો પ્રભાવ વર્ણવ્યો છે.

અધ્યાય ૭ - ૩૩ શ્લોકોમાં ઉચ્ચૈશ્રવસેશ્વરનું મહત્ત્વવર્ણન

અધ્યાય ૮ - ૨૩ શ્લોકોમાં સ્થલેશ્વરતીર્થમાં દાનનું મહત્ત્વ.

અધ્યાય ૯ - ૭૬ શ્લોકોમાં પ્રકાશકતીર્થનું મહત્ત્વ.

અધ્યાય ૧૦ - પ્રકાશકતીર્થમાં ગૌતમેશ્વર નજીક અક્ષરમાલાતીર્થનું વર્ણન- ૬ શ્લોકો.

અધ્યાય ૧૧ - ૨૦ શ્લોકોમાં કરંકેશ્વરતીર્થનો પ્રભાવ.

અધ્યાય ૧૨ - ૬૦ શ્લોકોમાં ખંજનેશ્વરતીર્થપ્રભાવ.

અધ્યાય ૧૩ - ૪૯ શ્લોકોમાં બ્રહ્મેશ્વરતીર્થના પ્રભાવનું વર્ણન

અધ્યાય ૧૪ અને ૧૫ - ભીમેશ્વરતીર્થના પ્રભાવનું વર્ણન શ્લોક સંખ્યા ૧૮ અને ૫૫.

અધ્યાય ૧૬ શિવતીર્થપ્રભાવ ૮૦, અધ્યાય ૧૭ ચક્રતીર્થપ્રભાવ ૨૪, અધ્યાય ૧૮ કાશ્યપીયસંગમપ્રભાવ ૧૧, અધ્યાય ૧૯ અક્ષરેશ્વરપ્રભાવ ૩, અધ્યાય ૨૦ કાશ્યપીયસંગમપ્રભાવ ૭, ૨૧ શામ્બાદિત્યપ્રભાવ ૧૮, ૨૨ ધર્મશિલામાહાત્મ - ૩૧, ૨૩ ગંગેશ્વરપ્રભાવ ૩૦, ૨૪ અર્જુનેશ્વરપ્રભાવ ૪૭, ૨૫ વાસવેશ્વરપ્રભાવ



## તાપીમાહાત્મ્ય-એક પરિચય

૬૫

૧૨૦, ૨૬ મહિપેશ્વર પ્રભાવ ૩૦, ૨૭ ધારેશ્વર પ્રભાવ ૨૭, ૨૮ અંબિકેશ્વરપ્રભાવ ૩૩, ૨૯ આમદેકેશ્વર પ્રભાવ ૪૫, ૩૦ રામેશ્વરપ્રભાવ ૩૩, ૩૨ રામેશ્વર ઉત્પત્તનપ્રભાવ ૫૮, ૩૨ કપિલેશ્વરપ્રભાવ ૧૬, ૩૩ બધિરેશ્વરપ્રભાવ ૨૮, ૩૪ વ્યાઘ્રેશ્વરપ્રભાવ ૩૩, ૩૫ રામેશ્વર પ્રભાવ ૪૨, ૩૬ વિરહાનદીસંગમપ્રભાવ ૩૮, ૩૭ વૈદ્યાનાથપ્રભાવ ૪૫, ૩૮ ગૌતમેશ્વરપ્રભાવ ૪૬, ૩૯ ગલિતેશ્વર નારદેશ્વર પ્રભાવ ૮૮, ૪૦ ગલિતેશ્વર પ્રભાવ ૫૦, ૪૧ શ્રીસોમેશ્વરપ્રભાવ ૧૨, ૪૨ શ્રીરત્નેશ્વરપ્રભાવ ૪૭, ૪૩ ઉલ્કેશ્વરપ્રભાવ ૧૧૫, ૪૪ વરુણેશ્વરપ્રભાવ ૩૩, ૪૫ ભીમેશ્વરપ્રભાવ ૨૦, ૪૬ શંખેશ્વરતીર્થપ્રભાવ ૪૪, ૪૭ કશ્યપેશ્વરપ્રભાવ ૩૦, ૪૮ શાંભાર્કપ્રભાવ ૧૮, ૪૭ મોકેશ્વરપ્રભાવ ૩૬, ૫૦ ભૈરવીચર્યાપ્રભાવ ૩૨, ૫૧ ભૈરવીપ્રભાવ ૧૬૫, ૫૨ ધૂતપાપપ્રભાવ ૬, ૫૩ ઋણમોચનપાપમોચનપ્રભાવ ૧૩૦, ૫૪ કપાલેશ્વરપ્રભાવ ૧૩, ૫૫ ચંદ્રેશ્વરપ્રભાવ ૪૬, ૫૬ ગૌરીતીર્થપ્રભાવ ૧૨, ૫૭ ચંદ્રેશ્વરપ્રભાવ ૩૪, ૫૮ કોટીશ્વરપ્રભાવ ૬૭, ૫૯ એકવીરાપ્રભાવ ૭, ૬૦ ભવમોચનપ્રભાવ ૨૮, ૬૧ હરિહરકૈતરુદ્રપ્રભાવ ૬૩, ૬૨ સુભદ્રાહરણખોલચપ્રભાવ ૧૩, ૬૩ જન્મસમ્પ્રીપ્રભાવ ૮૦, ૬૪ અંબરીપેશ્વરપ્રભાવ ૨૮૬, ૬૫ અશ્વતીર્થપ્રભાવ ૪૫, ૬૬ રતેશ્વરપ્રભાવ ૧૫, ૬૭ ગુપ્તેશ્વરપ્રભાવ ૮૪, ૬૮ સંવરણતપઃપ્રારંભ ૬૬, ૬૯ વારિતાપ્યપ્રભાવ ૭૩, ૭૦ કુરુક્ષેત્રપ્રભાવ ૩૮, ૭૧ સોમેશ્વરપ્રભાવ ૧૨૪, ૭૨ અટવ્યેશ્વરપ્રભાવ ૪૫, ૭૩ રામેશ્વરપ્રભાવ ૨૨, ૭૪ સિદ્ધેશ્વરપ્રભાવ ૧૬૮, ૭૫ શીતનેશ્વરપ્રભાવ ૬૮, ૭૬ શ્રીસાગરસંગમે નાગેશ્વર, જરત્કારેશ્વર, શ્રીતાલબિલશ્રીતાપીસાગરસંગમપ્રભાવ ૫૮.

પ્રસ્તુતગ્રંથમાં નોંધવામાં આવ્યું છે કે આષાઢ સુદ ૭ રવિવારના રોજ તાપી નદીનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે, તેથી તે દિવસ ખૂબ જ મહત્વનો માનવામાં આવે છે. આષાઢમાસે સુશુક્લપક્ષે જાતાર્કજા પચકપર્વણીતિ -

પચકપર્વનું વિશ્લેષણ આપવામાં આવે છે કે -

અમા વૈ સોમવારેણ રવિવારેણ સપ્તમી ।

ચતુર્થી ભૌમવારેણ પિતૃણાં દત્તમક્ષયમ્ ॥

કન્યાનો સૂર્ય હોય ત્યારે ગ્રહણ થાય તો એ સમય પણ તાપી નદીમાં સ્નાન-દાન વગેરે માટે મહત્વનો કલ્પો છે. આમ તાપીનદીનું સ્મરણ, દર્શન, એમાં સ્નાન, વિશિષ્ટ પર્વોમાં વિશેષતો સ્નાન, દાન, શ્રાદ્ધવિધિ, પિતૃઓને પિંડદાન, એના ઉપરનાં તીર્થો-શિવાલયોનું દર્શન, શિવનું પૂજન વગેરેનું મહત્વ બતાવવામાં આવ્યું છે. એ સાથે અનેક પ્રકારની પૌરાણિક કથાઓને જોડીને સ્થાનનું માહાત્મ્ય વધારવાનો સવિશેષ પ્રયત્ન થયો છે. ઉ. દા. તરીકે રામભગવાને પણ તાપીનદીનું તીરે પિતરોને પિંડદાન કર્યાનો ઉલ્લેખ તેમ જ વિરાટનગર તરફ પ્રયાણ કરતાં અર્જુનને બાણ ધોવાના નિમિત્તે તાપી નદીનું સેવન કર્યું વગેરે. એક શ્લોકમાં નોંધ્યું છે. ગંગાનદીમાં સ્નાન કરવાથી, નર્મદાના નિરીક્ષણથી, સરસ્વતીના સંગમના જલપાનથી પવિત્ર થવાય છે, પણ તાપીને માટે તો કેવળ એનું સ્મરણ જ પૂરતું છે. તાપી સ્મરણમાત્રથી પાવન કરે છે.

સરસ્વતીસંગમતોયપાનાત્ પુનાતિ નૂનં સ્મરણેન તાપી ।

તાપીનદી વિન્ધ્યપર્વતમાંથી મધ્યપ્રદેશમાં બૈતુલનજીક મુલતાઈ (મૂલતાપી)થી ઉગમ પામી ૧૫૦મૈલ પર્વતશ્રેણી ભાગમાં વહી, બજાણપુરનજીક ખાનદેશમાં પ્રવેશે છે, પછી નંદુરબારથી આગળ ગુજરાતમાં પ્રવેશ કરી સુરતપાસે સાગરને મળે છે. ગ્રંથમાં વર્ણવેલાં ઘણાં તીર્થો આજે પણ મળે છે. ધુલિયા નજીક ૨૫ મૈલ ઉપર પ્રકાશા એ સ્થાન જે ગામના પૂર્વમાં ગૌતમેશ્વરનું મંદિર છે, ધારોલીમાં અક્ષરેશ્વર, મોરા ગામમાં મુક્તેશ્વર, બલુધાનગામમાં ગોમતેશ્વર, કમરેજમાં કોટેશ્વર, ખોલવનમાં ક્ષિપ્રવટ, અબ્રમાગામમાં અંબરીપેશ્વર, સુરતનજીક કતરગામમાં કાંતારેશ્વર, ફુલપાડાગામમાં ગુપ્તેશ્વર, રામનાથઘલામાં રામેશ્વર, તાપી-સાગર સંગમ નજીક

મોરાગામમાં જરતકારેશ્વર અને હજીરા ગામની નજીક તાપીસાગરસંગમ- આવાં અનેક પવિત્રસ્થાનો તાપીના કાઠાં ઉપર આવેલાં છે. આ સિવાય જે અન્ય તીર્થોનો ઉલ્લેખ છે, તેમાંથી પણ ઘણાં આજે મળી આવે છે.

### ઉપસંહાર :

પ્રસ્તુત માહાત્મ્યગ્રંથમાં તાપીનદીના અનેક તીર્થસ્થાનોનો ઉલ્લેખ છે. એ બધાંનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરી અત્યારે નદી કાંઠા ઉપર આવેલાં સ્થાનો સાથે મેળ બેસાડવાનું કામ ખૂબ જ અગત્યનું પણ થોડું અઘરું પણ છે. ભૌગોલિક પરિવર્તનોના કારણે બધાજ તીર્થસ્થાનોનું સંગતીકરણ શક્ય બને કે કેમ એ પણ વિચારણીય છે. પણ એમાં આવતાં કેટલાંક સ્થાનો આજે પણ એજ નામથી ઓળખાય છે. પ્રકાશકક્ષેત્ર એ પ્રકાશાતરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ગ્રંથમાં એકવીરામાતાના પ્રભાવનું વર્ણન મળે છે. ધુલિયામાં એકવીરામાતાનું મંદિર છે. ઘણા લોકોની એકવીરા એ કુલદેવી છે. ગોલા નદીમાં ગરમપાણી હોવાનું ગ્રંથમાં નોંધવામાં આવ્યું છે. અંતિમ અધ્યાયમાં તાપીના સાગરસંગમની વાત છે. તાપીના ઉગમસ્થાનથી સાગરસાથેના એના સંગમસુધીના બધા પ્રદેશનો ભૌગોલિક તુલનાત્મક અભ્યાસ કર્યા પછી શૈવતીર્થો અને અન્ય પવિત્રસ્થાનોનું સંગતીકરણ કરી શકાશે. આમ ભૌગોલિક, પુરાતત્ત્વદષ્ટિથી, સાંસ્કૃતિક અને ગુજરાતની અસ્મિતાની દષ્ટિથી આ ગ્રંથનું ખૂબ જ મહત્ત્વ છે. આ ગ્રંથ દક્ષિણ ગુજરાતમાં આશરે ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં લખાયેલો હોય, તેનું માની શકાય. પુરાણ વાઙ્મયની જેમ આમાં વ્યાકરણ, છંદ વગેરેના દોષો શ્લોકોમાં મળે છે. ક્યાંક ગુજરાતી ભાષાનો આદ્રશ પડછાયો દેખાય છે. એક જગ્યાએ ‘સંબંધ ચકાર’ એવો શબ્દ સંબંધ કર્યો અર્થાત્ તેની સાથે ‘રતિકીડા કરી’ એ અર્થમાં વપરાયેલો છે. અહીં કેવળ દક્ષિણ ગુજરાત પ્રદેશમાં આવતી તાપીનદીને સંબંધિત ગ્રંથ હોવાથી (અને એ ખૂબ જ દુર્લભિત અને અજ્ઞાત હોવાથી) આ શોધપત્રમાં એનો પરિચય આપવાનો જ મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. તાપીનદીનો ઉલ્લેખ મહાભારત (આદિપર્વ ૧૭૧-૧૭૩) તેમજ દેવલધર્મસૂત્રમાં આવે છે, જેથી એ નદી લગભગ બે હજાર વર્ષથી પણ પ્રાચીન છે, એ વાત નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે.

વિન્ધ્યપર્વતમાંથી નિકળતી અને સુરતનજીક અરેબિયન સાગરમાં વિલીન થતી તાપી નદીને જ તપતી એમ કહેવાય છે. આ નદીનો ઉલ્લેખ મત્સ્યપુરાણ (૨૨.૩૨-૩૩) (૧૧૪.૨૭), ભાગવતપુરાણ (૫.૧૮.૧૬), (૧૦.૭૮.૨૦), વિષ્ણુ (૨.૩.૧૧), બ્રહ્મપુરાણ (૨૭.૩૩), વાયુપુરાણ (૪૫.૧૦૨), અગ્નિપુરાણ (૧૦૮.૨૨), માર્કણ્ડેયપુરાણ (૧૦૫.૨૬) વગેરે પુરાણોમાં આવે છે. મહાભારત (આદિપર્વ ૧૭૧-૧૭૩)માં સૂર્યની પુત્રી તપતીનો વિવાહ સંવરણ રાજા સાથે થયો અને એમને કુરુનામનો પુત્ર થયો એવો વૃતાન્ત છે. માર્કણ્ડેયપુરાણમાં (૧૦૫.૨૬) સૂર્યની નાની (younger daughter) પુત્રી નદી તરીકે અવતરી છે, એવો નિર્દેશ છે. ઉસવદાતના નાસિક શિલાલેખમાં (inscription) (ક્રમાંક ૧૦) (બોમ્બે ગેઝેટિયર વૉલ્યૂમ ૧૬ પૃષ્ઠ ૫૬૮)માં તાપીનો ઉલ્લેખ છે. વીરમિત્રોદયનો ભાગ તીર્થપ્રકાશ (પૃષ્ઠ ૫૪૪-૫૪૭)માં તાપીમાહાત્મ્યના શ્લોકો ઉદ્ધૃત કરેલા છે, જેના લેખક મિત્રમિશ્રનો સમય ઈ.સ. ૧૬૧૬ થી ૧૬૪૦ માનવામાં આવે છે. આ બધા વર્ણનો પરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે તાપી નદી એ લગભગ ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં પણ પ્રસિદ્ધ હતી, પણ એનો માહાત્મ્યગ્રંથ (જેનો પ્રસ્તુત શોધપત્રમાં વિચાર કર્યો છે) મિત્રમિશ્ર પહેલાં એટલે કે લગભગ આજથી ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં અસ્તિત્વમાં આવ્યો હશે. આ ગ્રંથની ઈ.સ. ૧૬૦૩માં લખાયેલી સમયનિર્દેશ સાથેની હસ્તપ્રત નાસિકમાંથી મળી છે. (આ મહત્ત્વની માહિતી આપવા માટે હું ડૉ. સિદ્ધાર્થ વાકણકરનો ઋણી છું.) અંતે તાપીમાહાત્મ્યના એક શ્લોકથી વિરમું છું.

તપનાત્ત્વં સમુત્પન્ને તપને પાપનાશિનિ ।

ગૃહાણાર્ધ્યમિદં દેવિ આષઢે જન્મસંભવે ॥

# ગુજરાતમાં જૈનધર્મનો પ્રસાર : એક વિહંગાવલોકન

આર. ટી. સાવલિયા\*

ભારતીય સંસ્કૃતિ એટલે ધર્મની સંસ્કૃતિ. ધર્મ એ ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રાણ છે. ભારતીય પરંપરામાં ધર્મ અને સંસ્કૃતિ એકબીજાનાં પર્યાય બની ગયા છે. પ્રાચીનકાલથી ભારતમાં ધર્મક્ષેત્રે બે પરંપરાઓ ચાલુ રહેલી જોવા મળે છે. એક બ્રાહ્મણ પરંપરા અને બીજી શ્રમણ પરંપરા. બ્રાહ્મણ પરંપરામાંથી હિંદુધર્મનો અને એની શાખાઓનો વિકાસ થયો. જ્યારે શ્રમણ પરંપરામાંથી જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મનો વિકાસ થયો. જૈન ધર્મના કોઈ એક સ્થાપક નથી. પરંતુ તે ચાલી આવતી પરંપરા છે. અને એને વિકસાવવામાં ૨૪ તીર્થંકરોએ મહત્વનું પ્રદાન કર્યું છે. આજે આપણે જેને જૈન ધર્મ તરીકે ઓળખીએ છીએ તે ચોવીસમા તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર સ્વામીના સમયમાં ‘નિગ્ગંથ સંપ્રદાય’ તરીકે પ્રચલિત હતો.

ભારતની ભૂમિ એ અનેક ધર્મ-સંપ્રદાયોનું ઉદ્ભવ સ્થાન છે. આ દરેક ધર્મ-સંપ્રદાયોએ પોતપોતાની રીતે ભારતીય સંસ્કૃતિના ઘડતરમાં પોતાનું યોગદાન આપ્યું છે. આ રીતે જૈનધર્મે પણ ભારતીય સંસ્કૃતિના ઘડતરમાં પોતાનું વિશિષ્ટ યોગદાન આપ્યું છે. લગભગ ૨૫૦૦ વર્ષોથી જૈનધર્મ ભારતની ભૂમિમાં પળાતો આવ્યો છે. આટલા લાંબા સમયપટ દરમિયાન જૈનધર્મે ભારતીય સાહિત્યકારો, દાર્શનિકો અને કલાકારોને પ્રેરકબળ પૂરું પાડ્યું છે.

ભારતવર્ષમાં ઉદ્ભવેલાં બ્રાહ્મણધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મ પછી જૈનધર્મ એક નોંધપાત્ર ધર્મસંપ્રદાય ગણાય છે. પાર્શ્વનાથ અને મહાવીર સ્વામી જેવી ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ દ્વારા આ ધર્મનો ઉદ્ભવ થયેલો છે. શરૂઆતમાં આ ધર્મનો પ્રચાર મર્યાદિત રહ્યો હશે. પરંતુ સમય જતાં એ ભારતવ્યાપી બન્યો છે.

જૈન ધર્મના ઉપલબ્ધ વર્તમાન આગમો ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી લગભગ ૧ હજાર વર્ષ પછી લખાયેલ છે. એક મત મુજબ જૈનધર્મના મુખ્ય આગમ ગ્રંથોની એક વાચના ઈ.સ.ની પાંચમી સદીમાં વલભીમાં થયેલી છે. આ ઉપરથી એવું માની શકાય કે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં જૈનધર્મનો પ્રવેશ દોઢેક હજાર વર્ષથી થયો હશે. આમ છતાં ગુજરાતમાં જૈનધર્મનો પ્રવેશ કઈ સદીમાં થયો તે વિશે મતભેદો પ્રવર્તે છે. પરંતુ ઈ.સ.ની છઠી-સાતમી સદીથી પ્રાપ્ત થતાં જૈન પુરાવશોષો એક નક્કર ભૂમિકા પૂરી પાડે છે. આ સમયથી લાગલગાટ સંખ્યાબંધ જૈન પુરાવશોષો ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

મૌર્ય સમ્રાટ અશોકે કોતરાવેલ ગિરનાર ઉપરના ધર્મશાસનમાંથી નિગ્ગંથોનો ઉલ્લેખ મળે છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે એણે નીમેલા ચૌદ ધર્મમહામાત્યોએ સંઘ, આજીવકો અને નિગ્ગંથોની દેખરેખ રાખવી. આ નિગ્ગંથો એ જ જૈન સાધુઓ. આથી ઈ. પૂર્વે ગુજરાતમાં જૈન સંપ્રદાય પ્રચલિત હોવાની ઐતિહાસિકતા સૂચવે છે. મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામા ૧ લાના શિલાલેખમાંથી જૈન સંપ્રદાયનું અસ્તિત્વ સૂચિત થાય છે. આ લેખ કચ્છના ઔઘ ગામમાંથી મળ્યો છે. જેમાં ‘ઋષભદેવ’ નામનો નિર્દેશ છે. જ્યારે ક્ષત્રપ રાજા જયદામનના પૌત્રના સમયનો જૂનાગઢ પાસેના શિલાલેખમાં જૈન પારિભાષિક ‘કેવલિજ્ઞાન’ શબ્દ આવે છે. વળી કાલકાર્ય્ય કથામાં ગર્દભિલ્લ રાજાના પંજામાંથી કાલકાર્ય્યની દીક્ષિત બહેન સાધ્વી સરસ્વતીને મુક્ત કરાવ્યાની વાત આવે છે. આ કથન અનુસાર એ કાળે ગુજરાતમાં જૈનધર્મનો પ્રવાહ વહેતો હોવાનું સાબિત થાય છે. ક્ષત્રપકાલમાં જૈનધર્મ ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં ફેલાયો હોવાનું, ઢાંકનગરની ક્ષત્રપકાલીન (ઈ.સ. ૧૦૦-૪૦૦) ગુફાની અંદર મૂકેલી

‘સ્વાધ્યાય’, પુ. ૩૫, અંક ૧-૨, વસંતપંચમી-અક્ષયતુતીયા અંક, ફેબ્રુઆરી-મે ૧૯૮૮, પૃ. ૬૭-૭૨.

★ ભો. જે. વિદ્યાભવન, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ

તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ નીચેના લેખો ઉપરથી માલૂમ પડે છે. આ પરથી ઈ. પૂર્વે કાઠિયાવાડમાં જૈન સંપ્રદાય પ્રચલિત હોવાની માન્યતાને પુષ્ટિ મળે છે.

ઈ. પૂર્વે ૩૦૦માં જ્યારે ભદ્રબાહુ સ્વામી ઉત્તરમાંથી દક્ષિણમાં ગયા ત્યારે પણ કાઠિયાવાડમાં જૈનધર્મ અવિરત પણે ફેલાયો હોવાનું વિદ્વાનો માને છે. અશોકના પૌત્ર શાલિશૂકે ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર સુધી જૈનધર્મનો પહેલો પ્રચાર કર્યો હોવાનું યુગ પુરાણના આધારે જણાય છે.

મૌર્યકાલથી ગુપ્તકાલ (લગભગ ઈ. પૂ. ૩૨૨ થી લગભગ ઈ.સ. ૪૭૦) દરમિયાન ગુજરાતમાં જૈનધર્મની લોકપ્રિયતા ચાલુ રહી હતી. ઈ.સ. ચોથા સૈકાના આરંભમાં તથા પાંચમાં સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં આગમ સાહિત્યની સંકલના માટેની અગત્યની પરિપદો ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં વલભીપુરમાં મળી હતી. એ બતાવે છે કે પૂર્વ ભારતમાં ઉદ્ભવેલા જૈનધર્મનું કેન્દ્ર સ્થાન એ કાળે પશ્ચિમ ભારત અને એમાંય ગુજરાત હતું.

ક્ષત્રપકાલમાં ગુજરાતમાં આર્ય ખપુટાચાર્ય, કાલકાચાર્ય, પાદલિપ્તસૂરિ, વજ્રભૂતિ, નાગાર્જુન વગેરે પ્રભાવશાળી જૈન આચાર્યો થઈ ગયા. આર્ય ખપુટાચાર્ય ઈ. પૂર્વે પહેલી સદીમાં વિદ્યમાન હતા. એમનું પ્રવૃત્તિક્ષેત્ર ભરૂચની આસપાસનો પ્રદેશ હતું. પ્રસિદ્ધ જૈન તાર્કિક અને સ્તુતિકાર સિદ્ધસેન દિવાકરે પોતાની ઉત્તરાવસ્થામાં ભરૂચની આસપાસના પ્રદેશમાં વિહાર કર્યો હતો. ભરૂચના રાજા નભોવાહન ઉત્તરાવસ્થામાં જૈન સાધુ થયા હતા એવી એક અનુશ્રુતિ છે. જૈન આગમની વલભીવાચના આર્ય નાગાર્જુને સંકલિત કરાવી હતી. અને એ સર્વ આગમો દેવર્દિગણિના અધ્યક્ષ સ્થાનમાં પ્રથમવાર વલભીમાં લિપિબદ્ધ થયાં હતાં. ઢંકપુરી (ઢાંક)માં યાત્રા-પ્રસંગે ગયેલા પાદલિપ્તસૂરિનો સિદ્ધ નાગાર્જુન સાથે સમાગમ થયો હતો. નાગાર્જુને શેઢી નદીના કિનારે પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરી, સ્તંભન તીર્થ સ્થાપ્યું. પાર્શ્વનાથ ભગવાનની આ પ્રતિમા સમક્ષ નાગાર્જુનની રસસિદ્ધિના પારાનું સ્તંભન થયેલું હોવાથી તેઓ સ્તંભન પાર્શ્વનાથના નામે જાણીતા થયા. આ પ્રતિમાજીને ફરી સ્તંભતીર્થ-ખંભાત લાવવામાં આવી, જે આજે ખારવાડાના સ્તંભન પાર્શ્વનાથના સુપ્રસિદ્ધ જિનાલયમાં બિરાજમાન છે. ગુજરાતમાં બનાસકાંઠા જિલ્લાના રાધનપુર પાસે આવેલું શંખેશ્વર એ સમયનું નોંધપાત્ર પ્રાચીન જૈન તીર્થ હતું. એની રચાપના શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં થયાનું મનાય છે.

સૌરાષ્ટ્રના ડુંગરોમાં જૈન સાધુઓ માટે અનેક વિહારો આ સમયમાં કોતરાયેલા જોવા મળે છે. જૂનાગઢમાં બાવા પ્યારાનો મઠ, ઢાંક ગામ પાસેના ડુંગરની કેટલીક ગુફાઓ, સાણાની ગુફાઓ પણ જૈન તીર્થની હોવાનું મનાય છે. આ બધા પરથી આ સમયે ગુજરાતમાં જૈનધર્મની લોકપ્રિયતા જાણી શકાય છે.

મૈત્રક અને અનુ-મૈત્રકકાલ (લગભગ ઈ.સ. ૪૭૦ થી ૯૪૨) દરમિયાન પણ ગુજરાતમાં જૈનધર્મ સારી રીતે પ્રસિદ્ધ હતો, એમ જૈન આગમોની બીજી વાચનાના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો પરથી માલૂમ પડે છે. મૈત્રક રાજવી ધ્રુવસેન ૧લાએ પોતાના પુત્રના મરણનો વિષાદ દૂર કરવા આનંદપુર (વડનગર)માં કલ્પસૂત્રનો પાઠ કરાવ્યો હતો એવા ઉલ્લેખ કલ્પસૂત્રની ટીકાઓમાં આવે છે. કેટલાક મૈત્રક રાજવીઓએ જૈન વિહારોને રાજ્યાશ્રય આપ્યો હતો. જે વલભીપુરમાં સમગ્ર જૈન આગમની સંકલના થાય તથા એ લિપિબદ્ધ થાય ત્યાં અનેક જિનમંદિરો અને ઉપાશ્રયો હોય એ સ્વાભાવિક છે. એ સંકલના પછી આશરે દોઢ સૈકા પછી ઈ.સ. ૬૦૯ આસપાસ આચાર્ય જિનભદ્રાગણિ ક્ષમાશ્રમણનો મહાગ્રંથ “વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય” વલભીમાં એક જિનભવનમાં રચાયો હતો. એ અત્યંત નોંધપાત્ર ઘટના છે. વલભી ભંગની આગાહી થતાં જૈન સંઘ સલામતી શોધતો મોઢેરા, પ્રભાસપાટણ, શ્રીમાલ, કસિંદ્રા અને હારીજ જઈ વસ્યો. આ ઉલ્લેખો બતાવે છે કે મૈત્રકકાલમાં ગુજરાતમાં અનેક જૈન કેન્દ્ર સ્થપાયાં, અનેક પ્રભાવક જૈન આચાર્યો આ કાલમાં થઈ ગયા, અનેક ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં રચાયાં.

## ગુજરાતમાં જૈનધર્મનો પ્રસાર : એક વિહંગાવલોકન

૬૯

આમ, મૈત્રક અને અનુ-મૈત્રકકાલ ગુજરાતમાં જૈનધર્મનો ઉત્કર્ષનો કાલ હતો. સાતમા-આઠમા સૈકામાં થયેલા નાંદોપુરી (નાંદોદ)ના ગુર્જર રાજાઓ 'વીતરાગ' અને 'પ્રશાંતરાગ' બિરુદો ધરાવતા હતા. આ પરથી તેઓ જૈનધર્મના અનુરાગી-અનુયાયીઓ હોવાનું મનાય છે. નવમા સૈકામાં નવસારી દિગંબર સંપ્રદાયનું મુખ્ય મથક હતું. એમ રાષ્ટ્રકૂટોના તામ્રપત્રોના આધારે માલુમ પડે છે. વલ્લભી પદ્ધી પાટણની સ્થાપના થયા બાદ જૈનધર્મ ગુજરાતમાં વ્યાપક પ્રસાર પામ્યો હોવાના પુરાવા પ્રાપ્ત થાય છે.

ચાવડા અને સોલંકી કાલ દરમ્યાન જૈનધર્મને સારો એવો રાજ્યાશ્રય મળ્યો. સોલંકી કાલ (ઈ.સ. ૯૪૨ થી ૧૩૦૪) દરમ્યાન જૈનધર્મને લોકપ્રિય બનાવવામાં ચૌલુક્ય રાજવી કુમારપાલે મહત્વનો ફાળો આપ્યો. મૂલરાજ ૧લાએ પાટણમાં મૂલ-વસાહિકા બંધાવી. ચામુંડરાજે એક જૈન મંદિરને ભૂમિદાન આપ્યું હતું. દુર્લભરાજના સમયમાં પાટણમાં એક જૈન શ્રેષ્ઠીએ મહાવીર સ્વામીની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. ભીમદેવ ૧લાના સમયમાં એના દંડનાયક વિમલે આબુ ઉપર વિમલવસહી નામનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. કુંભારિયાના જૈન મંદિરો આ સમયે બંધાયા હતાં. કર્ણદેવ ૧લાએ અને સિદ્ધરાજ જયસિંહે લાડોલ પાસે જૈન મંદિરને ભૂમિદાન આપ્યું હતું. મુંજાલ મંત્રીએ પાટણમાં એક જિનાલય બંધાવ્યું હતું. દંડનાયક સજ્જન મંત્રીએ ગિરનાર ઉપર જૈન મંદિરો કરાવ્યાં હતાં. ધોળકામાં શ્રેષ્ઠી ધવલે મુનિસુવ્રત સ્વામીનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. કુમારપાલે અનેક જૈન મંદિરો બંધાવ્યા હતાં. એણે પાટણમાં કુમારવિહાર ઉપરાંત ગિરનાર, શત્રુંજય, પ્રભાસપાટણ, ખંભાત વગેરે સ્થળોએ અનેક જિનાલયો બંધાવ્યા. પિતાના શ્રેયાર્થી ત્રિભુવન-વિહાર અને હેમચંદ્રાચાર્યની જન્મભૂમિ ધંધુકામાં એક જૈન મંદિર બંધાવ્યું હતું. મંત્રી આમ્રભટે ભરૂચમાં શકુનિકાવિહાર તથા એના ભાઈ વાઘભટે શત્રુંજય ઉપર આદિનાથના જૈન મંદિરનો છર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. સમસ્ત ગુજરાતમાં જૈનધર્મને લોકપ્રિય કરવાનો યશ સોલંકીકાલના મધ્યાહનકાલમાં જેમ કુમારપાલને મળ્યો એમ એના અંત ભાગમાં એનો યશ વસ્તુપાલને મળ્યો.

વાઘેલા કાલ દરમ્યાન ધોળકાના રાણાના મંત્રી વસ્તુપાલે અને તેજપાલે પોતાની વિવિધ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા જૈનધર્મને ખૂબ જ વેગવંતો બનાવ્યો. ગિરનાર, શત્રુંજય અને આબુ જેવા પર્વતો તેમજ અણહિલપુર-પાટણ, ભરૂચ, ખંભાત અને ધોળકા જેવા નગરોમાં નવાં જિનાલયો બાંધવામાં અને જૂના જિનાલયોને સમરાવવામાં વસ્તુપાલ-તેજપાલનું પ્રદાન અમૂલ્ય છે. આ ઉપરાંત જિનાલયોના નિભાવ માટે આર્થિક પ્રબંધો કર્યા. વિદ્યા અને સાહિત્યને પ્રોત્સાહન આપવાની વૃત્તિને લઈને સાધુઓ અને શ્રાવકોની પ્રવૃત્તિઓને અપૂર્વ વેગ મળ્યો. અનેક જૈન કવિઓને આશ્રય આપી ઉત્તમ જૈન ગ્રંથો લખાવ્યા. આ ઉપરાંત અમરચંદ્ર, જિનપ્રભસૂરિ, ઉદયપ્રભસૂરિ, નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ, નરચંદ્રસૂરિ, બાલચંદ્રસૂરિ, જયસિંહસૂરિ, માણેકચંદ્ર વગેરે જૈન કવિઓએ ઉત્તમ ગ્રંથો રચી જૈનધર્મને વિકસાવવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો.

સોલંકીકાલમાં પાટણ જૈનો માટે ધર્મતીર્થ અને વિદ્યાતીર્થ હતું. ઉપરાંત ખંભાત, ધોળકા, આશાપલ્લી, ભરૂચ જેવાં પણ પ્રસિદ્ધ જૈન કેન્દ્ર હતાં. આ કાલ દરમ્યાન જૈન વિદ્વાનોએ પ્રાકૃત ભાષામાં રચેલી કથાઓનું ભારતીય સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન છે. જૈનાચાર્યોએ માત્ર ધાર્મિક જ નહિ, પણ લૌકિક આખ્યાનો રચીને પ્રાકૃત સાહિત્યના ભંડારને સમૃદ્ધ કર્યો હતો. આ કથાઓને હૃદયંગમ બનાવવા વાર્તા, આખ્યાન, ઉપમા, સંવાદ, સુભાષિત, સમસ્યાપૂર્તિ, પ્રશ્નોત્તર, પહેલિકા વગેરેનો એમણે આધાર લીધો હતો. એમાં કેટલાક વિદ્વાનોએ તો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાઓમાં રચના કરી છે. ભારતીય સાહિત્યનો એક પણ પ્રદેશ એવો નથી, જેમાં જૈનોનું વિશિષ્ટ સ્થાન ન હોય. સૌથી વધારે તો એમણે વિપુલ કથા સાહિત્ય સર્જ્યું છે. જેને પરિણામે ગુજરાતને અનેકાનેક જૈન ગ્રંથો પ્રાપ્ત થયા.

સોલંકીકાલીન ગુજરાતમાં અનેક સંસ્કારિક-સામાજિક કારણોસર જૈનધર્મ ખૂબ પ્રતિષ્ઠિત થયો હતો. અણહિલપુરપાટણના સ્થાપક વનરાજ ચાવડાનો જૈન આચાર્ય શ્રી શીલગુણસૂરિ સાથે ગાઢ સંબંધ હતો. અને એણે પાટણમાં પંચાસરા પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું હતું, જે આજ સુધી બહુ માન્ય જૈન તીર્થ છે. ત્યાર બાદ ગુજરાતમાં રાજાઓ, મંત્રીઓ, શ્રેષ્ઠીઓ, વેપારીઓ વગેરેએ જૈન મંદિરોને દાન આપ્યાની, મંદિરો બંધાવવા કે જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાનાં તથા મોટી સંખ્યામાં જિનબિંબ ભરાવ્યાના તથા એમણે કરેલ-કરાવેલ સંઘયાત્રાઓ વગેરેના એટલાં બધાં વર્ણનો, ઉલ્લેખો, પ્રમાણો મળે છે કે એ માટે એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ થઈ શકે.

ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓનો કુલધર્મ શૈવ હોવા છતાં જૈન ધર્મ પ્રત્યે એમને આત્મીયભાવ હતો. અનેક રાજવીઓ જૈન આચાર્યોનું સબહુમાન દર્શન કરવા જતાં અને એમની સાથે જ્ઞાન ચર્ચા કરતાં. રાજદરબારોમાં જૈન આચાર્યોનું માનભર્યું સ્થાન રહેતું અને રાજકુટુંબના કેટલાક રાજ્યોએ જૈન સાધુ તરીકે દીક્ષા લીધાના પણ ઉદાહરણ છે. જૈન આચાર્યો સામાન્ય પ્રજા સાથે સમરસ થયેલા હતા અને એ કારણે પ્રજાનો જે વર્ગ જૈન-ધર્મનુયાયી નહોતો એના ઉપર પણ એમનાં રહેણીકરણી અને ઉપદેશની ઊંડી અસર થયેલી હતી. કુમારપાલ જેવા પરાક્રમી રાજવી ઉપર પડેલા આચાર્ય હેમચંદ્રના પ્રભાવના કારણે અને એ પછી અર્ધી શતાબ્દિ બાદ થયેલ વિદ્યાપ્રેમી અમાત્યો વસ્તુપાલ-તેજપાલનાં જીવન અને કાર્યના પરિણામે ગુજરાતના જીવન ઉપર અહિંસાપ્રધાન જૈન વિચારસરણીની ઊંડી અસર થઈ.

સલ્તનતકાલ (ઈ.સ. ૧૩૮૪ થી ૧૫૭૩) દરમ્યાન પણ જૈનોએ પોતાનાં મંદિરો, વેપાર તેમ જ સાહિત્ય સેવાની અખંડતા તેમજ સાતત્ય જાળવવાનો પ્રયત્ન છેવટ સુધી પ્રવાહિત રાખ્યો. આ કાલ દરમ્યાન ઘણાં મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર થયો.

જૈન શ્રેષ્ઠીઓ દિલ્હીના સુલતાનો સાથેના સારા સંબંધોનો ઉપયોગ કરી, ભગ્ન મંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર તેમ જ નવાં મંદિરો બાંધવા તથા નવી પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે એમની પાસેથી પરવાનગી મેળવી શક્યા હતા. મેવાડના શેઠ કર્મી શાહે ઈ.સ. ૧૫૩૧માં દિલ્હીના બાદશાહ બહાદુરશાહ પાસેથી ફરમાન મેળવી શત્રુંજય ઉપરનાં મંદિરોનો પુનરુદ્ધાર કર્યો હતો.

અમદાવાદના સુલતાન અહમદશાહ ૧લાના માન્ય સમરસિંહ સોનીએ સોમસુંદરસૂરિના ઉપદેશથી સિદ્ધાચલની યાત્રાએ આવી, ગિરનારની યાત્રા કરી. એ જ રીતે ઈડરના રાવ પૂંજાના માન્ય વચ્છરાજસુત ગોવિંદ શાહે તારણગિરિ (તારંગા) ઉપરના કુમારપાલે કરાવેલા વિહારનો ઉદ્ધાર કર્યો. અલ્પખાનના શાસનકાલ (ઈ.સ. ૧૩૧૦)માં શત્રુંજયાદિની યાત્રા કરનાર શાહ જેસલે ખંભાતમાં પૌષ્પશાળા સહિત અજિતનાથનું વિધિચૈત્ય બંધાવ્યું હતું. આ જ અરસામાં ગિરનાર ઉપર પણ બે નવાં ચૈત્યો બંધાયાં.

જૂનાગઢના રા'માંડલિકે ઈ.સ. ૧૪૫૧માં રત્નસિંહસૂરિના પટ્ટાભિષેકના અવસરે પંચમી, અષ્ટમી અને ચતુર્દશીના દિવસોએ પોતાના રાજ્યમાં કોઈ જીવ હિંસા ન થવી જોઈએ એવી અમારિઘોષણા કરી હતી. તેમ જ ઈ.સ. ૧૪૫૩માં ખંભાતવાસી શાહ રાજે ગિરનાર પર વિમલનાથનો પ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો. ઈ.સ. ૧૪૬૯માં સુંદર મંત્રીના પુત્ર અને સુલતાન મહમૂદના મંત્રી ગદાએ આબુના ભીમવિહાર-ભીમાશાહવાળા ઋષભદેવના મંદિરમાં ૧૨૦ મણ વજનનું પિત્તળનું ઋષભદેવનું બિંબ સોમજયસૂરિ દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત કરાવ્યું. આ કાળ દરમ્યાન ખંભાત, પાટણ, પાલનપુર, આશાવલ, ભરૂચ, ધોળકા, વઢવાણ, જૂનાગઢ વગેરે જૈનોનાં સંસ્કાર કેન્દ્રો હતાં.

આ સમયમાં કાગળનો વપરાશ શરૂ થયેલો હોવાથી પ્રાચીન તાડપત્રીય ગ્રંથોની સેંકડો નકલો કાગળ ઉપર પણ લખાવા લાગી. જૈન ભંડારોમાં ગ્રંથ ખીચોખીચ ભરાવા લાગ્યાં. જૈનોનાં કેન્દ્ર સ્થળોમાં નવા ગ્રંથ ભંડારો સ્થપાયા. પરિણામે આજે પણ ખંભાત, પાટણ, વડોદરા, અમદાવાદ વગેરે કેન્દ્રમાં મોટી સંખ્યામાં

## ગુજરાતમાં જૈનધર્મનો પ્રસાર : એક વિહંગાવલોકન

૭૧

હસ્તપ્રતો અને તાડપત્રોનો સંગ્રહ જોવા મળે છે. આ ગ્રંથોમાં વિપુલ ઐતિહાસિક તથા સાંસ્કૃતિક માહિતી સંગ્રહાયેલી છે. આ કાળ દરમ્યાન જૂની ગુજરાતી ભાષાનું વિપુલ રાસાદિ સાહિત્ય, મુખ્યત્વે જૈનાચાર્યોએ રચેલું મળે છે.

આ કાલ દરમ્યાન જૈનોની જીવદયાવૃત્તિ અને ઉદારતાનાં પણ કેટલાંક ઉદાહરણો નોંધાયા છે. મહમૂદ બેગડાના શાસનકાળ દરમ્યાન ઈ.સ. ૧૪૮૩માં ભારે દુકાળ પડેલો ત્યારે જૈન શેઠ ખમા દેદરાણી (હડાલિયા) એ ગુજરાતને પુષ્કળ અનાજ પૂરું પાડી “એક વાણિયો શાહ અને બીજો પાદશાહ” એ કહેવતને જન્મ આપ્યો હતો. એ જ રીતે ઈ.સ. ૧૫૨૬માં ફરી દુષ્કાળ પડ્યો ત્યારે જૈન ઓસવાળ મંત્રી નગરાજે સદાવ્રત ચાલુ રાખીને ત્રણ કરોડ ફિરોજી સિક્કાનું ખર્ચ કર્યું હતું.

મુઘલકાલ (ઈ.સ. ૧૫૭૩ થી ૧૭૫૭) દરમ્યાન ગુજરાતમાં જૈનધર્મ, સમાજ અને આચાર વિશેની સંક્ષિપ્ત માહિતી ‘મિરાતે અહમદી’માં આપેલી છે. અકબર બાદશાહે અષાઢ મહિનાની અમુક તિથિઓએ અમારિનું તથા ખંભાતના સમુદ્રમાં મીનરક્ષણનું કરમાન કાઢ્યું હતું. ગુજરાતના જૈન આચાર્યો સાથેનો અકબરનો પરિચય એના જીવનના અંતકાળ સુધી ચાલુ રહ્યો હતો. અકબરે ઈ.સ. ૧૫૯૫માં સૌરાષ્ટ્રમાં ઊના પાસે શાહબાગમાં હીરવિજયસૂરિની નિર્વાણભૂમિ ઉપર પાદુકામંદિર માટે અને જહાંગીરે ઈ.સ. ૧૬૧૬માં વિજયસેનસૂરિનાં સમાધિમંદિર અને આસપાસના બગીચા માટે ૧૦ વીઘાં જમીન ખંભાતનાં પરા અકબરપુરામાં ભેટ આપી હતી. આ બંને ઘટના નોંધપાત્ર છે.

અકબરે જૈન આચાર્યોને બક્ષેલા ઈ.સ. ૧૬૦૧નું અને ઈ.સ. ૧૬૦૪નું, એમ બે કરમાનો વિશેષતઃ નોંધનીય છે. આ કાલ દરમ્યાન અનેકાનેક જૈન કવિઓ, લેખકો અને સાહિત્યકારો થઈ ગયા. વળી અનેક જૈન મંદિરો નવા બંધાયા તો કેટલાકનો જીર્ણોદ્ધાર થયો. જેમાં કચ્છમાં ભદ્રેશ્વર, પાટપ નજીક શંખેશ્વર, ખેરાળુ નજીક તારંગાનું અજિતનાથમંદિર, આબુ ઉપરનાં મંદિરો, કુંભારિયા, કાવી, અમદાવાદ વગેરે.

મરાઠાકાલ (ઈ.સ. ૧૭૫૮ થી ૧૮૧૮) દરમ્યાન ગુજરાતમાં જૈનોની મંદિરનિર્માણ અને સંઘયાત્રાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી હતી. આ કાલખંડના છેવટના ૧૮ વર્ષોમાં શત્રુંજય ઉપર કેટલાંક જૈન મંદિરો બંધાયાં હતાં. અમદાવાદના નગરશેઠ વખતચંદે ઈ.સ. ૧૮૦૮માં શત્રુંજયનો સંઘ કાઢ્યો હતો અને ડુંગર ઉપર કેટલીક મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. ગાયકવાડ સરકાર સાથે એમનો સંબંધ સારો હોઈ આવી સંઘયાત્રાઓ તેઓ સલામતીપૂર્વક યોજી શકતા હતા. આ કાલમાં પણ જૈન સાધુઓ અને શ્રાવકો દ્વારા સાહિત્ય પ્રવાહ અવિચ્છિન્નધારાએ ચાલુ રહ્યો.

બ્રિટિશકાલ (ઈ.સ. ૧૮૧૮ થી ૧૯૪૭) તથા અર્વાચીન સમયગાળા દરમ્યાન પણ જૈન વિરક્ત સાધુઓ તેમ જ કોઈ કોઈ ગૃહસ્થોનો ધાર્મિક રચના રચવાનો પ્રવાહ વેગપૂર્વક ચાલુ રહ્યો છે. આ કાળના સાહિત્યની વિશેષતા એ છે કે એ હવે પોથીઓમાં હસ્તલિખિત સ્વરૂપમાં ન લખાતાં સીધે સીધાં મુદ્રિત સ્વરૂપમાં પ્રગટ થાય છે. આમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના અધ્યાત્મવિદ્યાને લગતા પુસ્તકો વિરળ પ્રદાન છે. પ્રાચીન ગ્રંથોના સંપાદન અને પ્રકાશનને પણ ભારે વેગ મળ્યો. બીજી બાજુ જ્ઞાનચર્યા સમારોહો, પરિસંવાદો તેમ જ વ્યાખ્યાનો દ્વારા જૈનદર્શન, ધર્મ, કલા, સાહિત્ય તેમ જ જૈન સંસ્કાર વારસાને પ્રજા સમક્ષ વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં મૂકવાનો સ્તુત્ય પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે, જે અભિનંદનીય છે.

વીસમી સદીમાં જુદાં જુદાં શહેરોમાં જૈન અધ્યયન કેન્દ્રોની સ્થાપના થતાં રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે જૈનધર્મના અભ્યાસો ઘડાયા અને અધ્યાપન, અધ્યયન અને સંશોધન થવા લાગ્યા. પરદેશોમાં પણ જિન ભવનોનું નિર્માણ થયું. ત્યાં પણ જૈનધર્મ અને સંસ્કારની સુવાસ ફેલાવા લાગી.

## સંદર્ભગ્રંથો

૧. સાંડેસરા, ભોગીલાલ જ. 'જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત', અમદાવાદ ૧૯૫૨.
૨. ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, અમદાવાદ.  
- ગ્રંથ ૨ થી ૪, 'ધર્મસંપ્રદાયો'  
- ગ્રંથ ૫ અને ૬ 'ધર્મસંપ્રદાયો' તથા 'ભાષા અને સાહિત્ય'  
- ગ્રંથ ૭, 'સાહિત્ય', ગ્રંથ ૮ 'મધ્યકાલીન પરંપરાનું સાહિત્ય'
૩. જિનપ્રભસૂરિ, વિવિધ તીર્થ કલ્પ, શાંતિનિકેતન, ૧૯૩૪.
૪. જિનવિજયજી, 'ભારતીય વિદ્યા' (સિંધી સ્મૃતિ ગ્રંથ), ભાગ-૩, કલકત્તા, ૧૯૨૯.
૫. હ. ગં. શાસ્ત્રી, 'મૈત્રકકાલીન ગુજરાત' ભાગ-૨, અમદાવાદ, ૧૯૫૫
૬. જમીનદાર રસેશ, 'ક્ષત્રપકાલનું ગુજરાત', અમદાવાદ
૭. દેસાઈ મોહનલાલ દ., 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ', મુંબઈ, ૧૯૩૩
૮. Commissariat, 'History of Gujarat' Vol. II, Ahmedabad, 1957.
૯. Sankalia H.D., Archaeology of Gujarat, Bombay, 1941.



## રાધાવલ્લભ ત્રિપાઠી : આધુનિક સંસ્કૃત કવિતાનું વિદગ્ધતા, પ્રતિબદ્ધતા ને સંવેદનશીલતા સાથેનું 'સંધાન'.

અજિત ઠાકોર\*

આધુનિક સંસ્કૃત કવિતામાં પોતીકી મુદ્રા રચનારા કવિશ્રી રાધાવલ્લભ ત્રિપાઠી વિદગ્ધ, પ્રતિબદ્ધ અને સંવેદનશીલ કવિચેતનાથી સંસ્કૃત કવિતાનું સાંપ્રત સાથે સંધાન રચવાનો પુરુષાર્થ કરે છે. 'સન્ધાનમ્' માત્ર એમના કાવ્યસંગ્રહનું જ નામ નથી બલ્કે (સાહિત્યપરિષદ સાગર યુનિવર્સિટી પ્રકાશિત, ૧૯૮૯) એમની કાવ્યપ્રવૃત્તિનું સંપ્રેરક તત્વ અથવા કહો કે નાભિકેન્દ્ર છે. કવિશ્રી રાધાવલ્લભ પરંપરાગત સંસ્કૃત સાહિત્યચેતના અને આધુનિક ચેતના વચ્ચેની સંધાનરચના સોનેટ-લોરી જેવા પાશ્ચાત્ય-લોકકાવ્યસ્વરૂપો અને લહરી - અન્યોક્તિ - પ્રશસ્તિ જેવા સંસ્કૃત કાવ્યસ્વરૂપોની સહોપસ્થિતિ યોજીને કરે છે, પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત કથ્ય કૃતિસંદર્ભોની સાંપ્રત પરિસ્થિતિઓની અભિવ્યક્તિ અર્થે પ્રયોજના દ્વારા કરે છે, તો વિષયવસ્તુસંદર્ભે ભરત-કાલિદાસ-રાઘવભટ્ટ જેવી સંસ્કૃત સાહિત્યપ્રતિભાઓની જોડાજોડ પ્રતિબદ્ધ નાટયકર્મી સફદર હાશમી-પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત કૃતિઓની તાલલયનૃત્યથી કથાપ્રસ્તુતિ કરનાર ઉમામાહેશ્વરીની પસંદગી દ્વારા કરે છે. આમ પરંપરાગત સંસ્કૃતચેતના અને યુરોપ અમેરિકામાં વીસમી સદીમાં આંદોલિત થયેલી આધુનિક ચેતનાનો સમન્વય કવિશ્રી રાધાવલ્લભની કવિતાનો નોખો-આગવો સ્વાદ પ્રકટાવે છે.

સન્ધાનમ્ માં સંગ્રહાયેલી ૫૩ રચનાઓ કથ્ય તથા કાવ્યસ્વરૂપને આધારે પાંચ ગુચ્છમાં વિભાજિત થઈ છે. આ યોજના કાવ્યસંગ્રહની સુવિચારિત સંકલ્પનાની પરિચાયક છે. આ કાવ્યગુચ્છો આ પ્રમાણે છે : (i) અન્તર્જવનિકા (૧ થી ૧૧ કાવ્યરચનાઓ) (ii) બહિર્જવનિકા (૧૨ થી ૩૬ કાવ્યરચનાઓ) (iii) લહરીલીલાયિતમ્ (૩૭ થી ૪૦ કાવ્યરચનાઓ) (iv) ગીતવલ્લરી (૪૧ થી ૪૬ કાવ્યરચનાઓ) (v) નમોવાક્ (૪૭ થી ૫૩ કાવ્યરચનાઓ). અન્તર્જવનિકમ્ કાવ્યગુચ્છમાં ચૈતસિક ભાવો-વ્યાપારો-અવસ્થાઓનું બાહ્ય પદાર્થોના અવલંબને પ્રકટીકરણ થયું છે. અહીં ક્યારેક ચૈતસિક વ્યાપારનું બાહ્યપદાર્થોના સાદૃશ્યઘટન દ્વારા મૂર્તિકરણ થયું છે તો ક્યારેક ચેતોવાસ્તવનું બિંબરચના કે ઘટનાપ્રક્રિયા દ્વારા વિશદીકરણ થયું છે. શબ્દનૌકા માં શબ્દ દ્વારા કાવ્યમાં થતા અર્થનિબંધનના વ્યાપાર તથા સ્વરૂપની સ્વાનુભૂતિ નિરૂપાઈ છે તો હન્દસપ્તકમ્માં કાવ્યરચનામાં છંદોઘટનની પ્રક્રિયા રેખાયિત થઈ છે. ઝનિદ્રમ્માં ઉજાગરાની વિશિષ્ટ/શુભ્ધ કવિચિત્ત દ્વારા સવારની ખિન્નકર અનુભૂતિ વર્ણવાઈ છે. જીવનવૃક્ષઃ અને જીવનવ્યાકરણમ્ કાવ્યોમાં અસ્તિત્વની અનુભૂતિનો, એક તરફ વૃક્ષની વિવિધ અવસ્થાઓના જીવન પર થતા આરોપણ દ્વારા તો બીજી તરફ વ્યાકરણની વિવિધ પરિભાષાઓના સંદર્ભે જીવનની ગતિની નવીન વ્યાખ્યા દ્વારા નવા પરિમાણો પ્રકટ થયા છે. સન્ધાનમ્ કાવ્યમાં તૂટવા-જોડાવાની ચૈતસિક પ્રક્રિયા ફૂલદાનીના તૂટવા-જોડવાની ઘટનાના આલંબને મૂર્ત થઈ છે.

વ્યંજના અને અભિધા વચ્ચે દ્વિધા વહેંચાયેલા કવિની મનઃસ્થિતિની શાસ્ત્રીય પરિભાષાના વિનિયોગથી

'સ્વાધ્યાય', પુ. ૩૫, અંક ૧-૨, વસંતપંચમી-અક્ષયતુતીયા અંક, ફેબ્રુઆરી-મે ૧૯૮૮, પૃ. ૭૩-૭૭.

★ સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભ વિદ્યાનગર

વિદગ્ધ ભાસતી આ અભિવ્યક્તિ જુઓ :

વિસ્મૃતવ્યબ્જનાલોકશ્ચાભિધાવૃત્તિમાતૃકામ્ ।

શ્રિતઃ, સોઽહમયં દ્વૈધભિન્નો દ્વન્દ્વસમાકુલઃ ॥ સં. પૃ. ૨

કાવ્યરચનાકાળે ચિત્તમાં છંદનાં પ્રભવણની ઘટનાનું નિર્વ્યાજ આલેખન જુઓ :

અવરુધ્યાન્યપીમાનિ સ્યન્દન્તે ચ પુનઃ પુનઃ ।

છન્દાંસ્યુલ્લસિતાનીહ નવીભૂતાનિ ચેતસિ ॥ સં. પૃ. ૩

ઉજાગરાને કારણે ભારેખમ ને વિષાદભરી લાગણી સવારની અનુભૂતિ જુઓ :

હત્યાનૃશંસસંહારબલાત્કારચયં ઘનમ્ ।

પ્રાહ્ગણે વૃત્તપત્રં સ્યાદ્ દુર્ભાગ્યમિવ સચ્ચિતમ્ ॥ સં. પૃ. ૫

પરાવર્તનમ્ કાવ્યમાં અયમહં મોઃ ના પ્રયોગ દ્વારા પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં દૂર્વાસોક્તિના પ્રક્ષેપથી અર્થચમત્કૃતિ રચાઈ છે :

અપાવૃત્ય ગવાક્ષં મે મનસો જ્ઞાઙ્કરોત્યથ ।

ઉચ્ચૈઃકારં બ્રુવંશ્ચૈવાયમહં મોઃ સમાગતઃ ॥ સં. પૃ. ૬

‘સન્ધાનમ્ કાવ્યમાં સમાજ અને તેને આશ્રયે રહેલી વ્યક્તિ એ બંનેની યુગપદ્ધગતિનું કુંભારના ફરતા ચાકડા અને તેના પર ચાલતી કીડીની દ્વિવિધ યુગપદ્ધગતિના દષ્ટાંત દ્વારા મૂર્ત ને વિશદ અભિવ્યક્તિ થઈ છે :

ભ્રમત્કુલારલચક્રેઽપિ સ્વયં યાતિ પિપીલિકા ।

તથા સમાજયાત્રાણાં સઙ્ગતોઽસ્મિ પૃથક્ ચલન્ ॥ સં. પૃ. ૭

જીવનવૃક્ષઃ કાવ્ય રૂપકગ્રંથીરૂપે વિકસે છે. એમાં વૃક્ષની વિવિધ અવસ્થાઓના આરોપણની રચનાયુક્તિ દ્વારા અસ્તિત્વની વિવિધ અવસ્થાનુભૂતિઓ મૂર્ત અને સંકુલરૂપ ધારણ કરે છે : અસ્તિત્વ શોકની આ અભિવ્યક્તિ જુઓ :

સ્થાસ્યામ્યહમેકાકી સ્થાણુઃ પ્રેતવને યથા ।

નગ્નો નિષ્પ્રભશાલ્વશ્ચ ભસ્મીભૂતમનોરથઃ ॥ સં. પૃ. ૧૦

અહીં સ્થાણુઃ નું ‘દૂઠુ’ ઉપરાંત ‘શિવ’ રૂપ અર્થ સતીના આત્મદહન પછીની શિવની અવસ્થાની અર્થચ્છાયાથી કાવ્યાર્થને પરિપુષ્ટ કરે છે. શ્લેષાલંકારનો થયેલો કાવ્યોપકારક વિનિયોગ ધ્યાનાર્હ બન્યો છે.

જીવનવ્યાકરણમ્માં વ્યાકરણશાસ્ત્રના પરિભાષાજન્ય રૂઢાર્થના ભંજન દ્વારા અસ્તિત્વની વિષમતાની અભિવ્યક્તિમાં ચમત્કૃતિનું આધાન થયું છે :

રાધાવલ્લભ ત્રિપાઠી : આધુનિક સંસ્કૃત કવિતાનું ... સંવેદનશીલતા સાથેનું 'સંધાન'.

૭૫

न गुणं प्रापिताः केचिन्नवा वृद्धिमुपागताः ।

इतो लोप इव च्छिन्ना मनस्येव मनोरथाः ॥ सं. पृ. ૧૨

विधिना च निषेधेन कर्माकर्मविचारितैः ।

उत्सर्गेणापवादेन सकलं जीवनं गतम् ॥ सं. પૃ. ૧૨

અહીં અર્થવ્યાપારના સ્વરૂપનો વિચાર કરતા જણાશે કે વ્યાકરણની પરિભાષાનો વિષમ જીવનગતિના વાયકરૂપે યોજવાના કવિસંકલ્પને કારણે પરિભાષાના જીવન પ્રતિ સંકર્ષણને કારણે જન્મતા તનાવ અને અર્થવિચલનથી અર્થમુદ્રા રચાઈ છે.

बहिर्जवनिकम् नामक द्वितीय काव्यगुच्छમાં સરોવર, જળપ્રપાત, મેઘછાયા, ઈન્દ્રધનુ જેવા પ્રાકૃતિક પદાર્થો, કવિગોષ્ઠી, નર્મદાગોષ્ઠી જેવા પ્રસંગો અન્યોક્તિ-સમસ્યાપૂર્તિ જેવા કાવ્યસ્વરૂપો જોવા મળે છે. અહીં બાહ્ય પદાર્થો-પ્રસંગોના સ્વભાવચિત્રો કે વ્યંગાત્મકચિત્રો રચાયા છે. શુષ્ક સરં માં સાગરનગરમાં આવેલા સૂકાભઠ સરોવરનું વિષાદભર્યું ચિત્ર રચાયું છે. ધૂમાધારપ્રપાત: -૧-૨માં ધૂમાધાર જળપ્રપાતનું પ્રસન્ન અને શોકાકુલ એવા બે ચિત્રો પ્રસ્તુત થયા છે. વાતાનુકૂલિતે યાને માં વાતાનુકૂલિત યાનમાં યાંત્રિકતા અને માનવીય ઉખ્ખાનો અભાવ વર્ણવાયા છે. મેઘચ્છાયામાં સમુદ્ર-પર્વત-મરુથલ આદિ સ્થળવિશેષોમાં મેઘછાયાની જૂદી જૂદી છટા અંકિત થઈ છે. સંસ્કૃતિ:માં સંસ્કૃતિના ઉન્મૂલનને દાહક વ્યંગ દ્વારા અભિવ્યક્તિ મળી છે. કવિગોષ્ઠી માં સભારંજની કવિતા અને આંગિકાદિ ચતુર્વિધ અભિનયદ્વારા કાવ્યપ્રસ્તુતિમાત્રથી સહૃદયોને જીતી શકાશે એવા ભ્રમમાં રાચતા કવિડાંઓ પર કટાક્ષ થયો છે. આ જૂથમાં સમાવિષ્ટ ચૌરપજ્જાશિકાપરિશિષ્ટમ્, સમસ્યાપૂર્તયઃ, અન્યોક્તિ જેવા કાવ્યો સંસ્કૃત કાવ્યસ્વરૂપો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ચૌરપજ્જાશિકાપરિશિષ્ટમ્ માં કવિ સંસ્કૃતના લોકખ્યાત કાવ્યસંદર્ભમાં પોતાની ચેતનાને અંકુરિત થવા દે છે. બિલ્હણના ચૌરપજ્જાશિકા સાથે સંધાન રચી કવિ શતાષ્ટિઓમાં અવરજવર કરવાની મોકળાશ અને બિલ્હણની કાવ્યસૃષ્ટિની વિલક્ષણ આબોહવાને ભૂમિકારૂપે યોજવાનો હેતુ સાધે છે. અહીં પ્રશિષ્ટ કૃતિની ભાવસ્થિતિ સાથે કવિગત ભાવસ્થિતિનું ઉચિત સંધાન રચાયું છે.

શુષ્ક સરં દંતકથાની ભૂમિકામાં રચાયું છે. એનું સજીવારોપણભર્યું ચિત્રણ જુઓ :

सरोऽदध्रे श्वध्रे प्रकटयति तत् स्वीयमुदरं

मुधाखिन्नो दीनो ग्लपितवदनः कश्चन यथा । सं. પૃ. ૧૮

ધૂમાધારપ્રપાત:માં ધૂમાધારપ્રપાતોડયં વિહસન્નિવ દૃશ્યતે । પંક્તિની ધ્રુવપંક્તિ રૂપે યોજના કરી એક ભાવસ્થિતિના વિવિધ આયામો પ્રકટ કરાયા છે - અહીં નૈયાયિકોની ખ્યાત તર્કસરણીનો બાધ રચી કાવ્યતર્કમાં રૂપાંતરિત કરવાની રચનાયુક્તિ યોજાઈ છે :

धूमो यत्रास्ति तत्राग्निरिति व्याप्तिः प्रकीर्तिता ।

नैयायिकेषु प्रथितां व्याप्तिमेनां विखण्डयन् ॥

धूमराजिमविच्छिन्नां भावयन्नग्निना विना ।

ધૂમાધારપ્રપાતોડયં વિહસન્નિવ દૃશ્યતે ॥ સં. પૃ. ૧૮

અહીં તાદશ, ગતિશીલ સ્વભાવોક્તિ રચવાનું કવિસામર્થ્ય પણ જોવા મળે છે. રેવાના ખોળામાંથી હઠાત્ સરી પડતા શિશુની કલ્પના હૃદય લાગે છે :

સહઠં યામિ યામીતિ રેવાયા અઙ્કતઃ સૂતઃ ।  
સંસ્વલન્ ધારિતો ગાઢં માતુઃ ક્રોડે મુહુઃ શિશુઃ ॥  
આલક્ષ્યદન્તમુકુલોઽવ્યક્તવર્ણવચા યથા ।  
ધૂમાધારપ્રપાતોઽયં વિહસન્નિવ દૃશ્યતે ॥ સં. પૃ. ૨૦

અહીં ધૂમાધારપ્રપાતને આલંબને કવિની શોષિતો તરફની પ્રતિબદ્ધતા પણ વ્યક્ત થઈ છે :

કારાગારનિરૂદ્ધાં તાં રાષ્ટ્રલક્ષ્મીમિવ ચ્યુતામ્ ।  
રેવાં જીવનદાત્રીં તુ બન્ધનૈર્બહુપીડિતામ્ ॥  
શોષિતાં ચ સ્વદેશસ્ય જનતામિવ વીક્ષ્ય તામ્ ।  
ધૂમાધારપ્રપાતોઽયં વિષીદન્નિવ લક્ષ્યતે ॥ સં. પૃ. ૨૧

ઉપરોક્ત બંને કાવ્યમાં ઉત્પ્રેક્ષાલંકારજન્ય સંભાવનાનાત્મકતાથી સજ્જવારોપણ થયું છે.

રાધાવલ્લભની કવિતા પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત કૃતિઓના પાત્રો, પ્રસંગો, પરિસ્થિતિઓથી ક્યારેક અનુરજિત થાય છે તો ક્યારેક અનુપ્રાણિત થાય છે. મેઘદૂતની છાયા ઝીલતું મેઘચ્છાયા નું આ કલ્પન જુઓ :

ગ્લપિતે શ્રમિકસ્યાસ્યે સ્વેદબિન્દુવિચિત્રિતે ।  
ક્ષણં મુખપટપ્રીતિં કુર્વતી કરુણાન્વિતા ॥ સં. પૃ. ૨૪

શાકુન્તલના છઠ્ઠા અંકના સંદર્ભને ધનુઃખણ્ડના ઉપમાનરૂપે યોજી કાવ્યસંદર્ભમાં રૂપાંતરિત કરવાનું સામર્થ્ય અહીં જોવા મળે છે :

ઇદં શકુન્તલાયાઃ સ્યાચ્ચિત્રં દુષ્યન્તનિર્મિતમ્ ।  
આવાપોદવાપસહિતં વિહિતં ચોજ્જિતં પુનઃ ॥  
મેઘભિતૌ જલાર્દ્રત્વાદ્ માર્જિતં નિર્મિતં પુનઃ ।  
તથાપિ તસ્યા લાવણ્યં રેલાસ્વત્ર સમન્વિતમ્ ॥ સં. પૃ. ૨૫

સંસ્કૃત ભાષા સાથેના અધ્યાસથી વર્તમાનની વિષમતા પર થયેલા વ્યંગની તીખી ધાર નીકળતી અનુભવાય છે :

ક્વચિલ્લુપ્તા ક્વચિદ્ ગુપ્તા સાન્તર્નીરા સરસ્વતી ।  
શાસ્ત્રેષ્વેવ પરિજ્ઞાતા વિદ્વદ્ભિઃ કિન્નુ સંસ્કૃતિઃ ॥ સં. પૃ. ૨૭

## રાધાવલ્લભ ત્રિપાઠી : આધુનિક સંસ્કૃત કવિતાનું ... સંવેદનશીલતા સાથેનું 'સંધાન'.

૭૭

કાવ્યગોષ્ઠીમાં કવિતાડાંઓની નાટકીયા કાવ્યપ્રસ્તુતિનું આ ચિત્ર જુઓ :

કવિમ્મન્યાસ્તુ સાકૂતં સાટોપં બહુભક્ષિભિઃ ।

ભુજમુતોલ્ય કૂર્દન્તિ, લયતાલસમન્વિતમ્ ॥ સં. પૃ. ૩૭

બહિર્જવનિકા ઉપરાંત લહરીલીલાયિતમ્ (૪ કાવ્યો), ગીતવલ્લરી (૬ કાવ્યો) તથા નમોવાક્ (૭ કાવ્યો) સંગ્રહાયા છે. એ પૈકી લહરીલીલાયિતમ્માં પ્રાવૃણલહરી શ્રમિક તરફની પ્રતિબદ્ધતા પ્રકટાવતું વર્ષાકાવ્ય છે. તો નિદાઘલહરીમાં પ્રચંડ ગ્રીષ્મનું વર્ણન થયું છે. ઘરિત્રીદર્શનલહરી માં પાંચ ઉન્મેષમાં વિવિધ દેશોની યાત્રાનું વર્ણન થયું છે. ગીતવલ્લરી કાવ્યગુચ્છમાં વિક્રમગીતમ્ , પ્રેમગીતમ્ , લોરીગીતમ્ , ધ્રુવાગીતયઃ આદિ ગીતરચનાઓ સંગ્રહાઈ છે. નમોવાક્ કાવ્યગુચ્છમાં પ્રતિબદ્ધ નાટ્યકર્મી સફદર હાશમી પરનું કાવ્ય નોંધપાત્ર છે :

છિન્નસ્તૈઃ સ મહાશમીતરુરહો સાન્તર્જ્વલત્પાવકઃ ।

શ્રીમાન્ સફદરહાશમી વિજયતે મૃત્વાપ્યસૌ નો મૃતઃ ॥ સં. પૃ. ૧૧૮

અહીં અગ્નિજ્વલિત શમીવૃક્ષ સાથે સફદર હાશમીના કાંતિની ચીનગારીભર્યા વ્યક્તિત્વનું સાદૃશ્ય રચાયું છે. કવિની સફદર તરફની લાગણીને કારણે કાવ્ય સરસ થયું છે.

આમ કવિશ્રી રાધાવલ્લભે સાંપ્રત સાથેની નિરુબત, ભારતીય-પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના ઊંડા અધ્યયનથી પ્રકટેલી વિદગ્ધતા તથા સંવેદપટુ ચિત્તતંત્રના સમન્વયથી પોતાની આગવી મુદ્રા પ્રકટાવી છે.

# JOURNAL OF THE ORIENTAL INSTITUTE THE M. S. UNIVERSITY OF BARODA BARODA

**Editor : R.I. Nanavati**

THE JOURNAL OF THE ORIENTAL INSTITUTE, BARODA is a Quarterly, published in the months of September, December, March and June every year.

## **SPECIAL FEATURES :**

Articles on Indology, Vedic studies, textual and cultural problems of the *Rāmāyana*, *Epics & Purāṇas*, notices of Manuscripts, reviews of books, survey of contemporary Oriental Journals and the rare works forming the Maharaja Sayajirao University Oriental Series, are some of the special features of this Journal.

## **CONTRIBUTORS TO NOTE :**

1. Only typewritten contributions will be accepted. A copy should be retained by the author for any future reference, as no manuscript will be returned.
2. In the body of the article non-English stray words/Sanskrit/Prakrit line/verse must be written either in *Devanāgarī* or in transliteration with proper diacritical marks.
3. The source of citations/statements of any authority quoted should be invariably mentioned in the footnotes which must be written in the following order : (1) surname, initials of the author or editor, (2) title of the work, (underlined), (3) publisher, (4) place and year of publication and (5) page No.
4. Whenever an abbreviation is used in an article, its full form should be stated at the first occurrence and should not be repeated.
5. Give running foot-note numbers from the beginning to the end of the article.
6. The copyright of all the articles published in the Journal of the Oriental Institute will rest with the M. S. University of Baroda, Baroda.

## **Subscription Rates : Annual : (From Vol. 40 onwards)**

Inland Rs. 60.00 (Post-free)

Europe £ 10.00 (Post-free)

U.S.A. \$ 20.00 (Post-free)

Subscription is always payable in advance. The yearly subscription is accepted from September to August every year. No subscription will be accepted for less than a year.

Subscription/Articles may be sent to :

**The Director, Oriental Institute,  
Near Palace Gate, Palace Road,  
Vadodara - 390 001, Gujarat, India.**

## ‘પાણિનીયનાટકમ્’ : એક દષ્ટિક્ષેપ

આર. પી. મહેતા\*

જ્યોતિર્મઠ (ચમોલી, ઉત્તરપ્રદેશ)માં આવેલા પ્રા. શ્રી બદરીનાથ વેદવેદાંગ મહાવિદ્યાલયના પ્રધાન આચાર્ય, વ્યાકરણ-સાહિત્યાચાર્ય, પંડિતરાજ ગોપાલશાસ્ત્રી દર્શનકેસરીએ આ ‘પાણિનીય-નાટકમ્’<sup>૧</sup> ની રચના કરી છે. આ પ્રકારનો વિષય ધરાવતું પરંતુ કદમાં આનાથી નાનું ‘પાણિનિપ્રશસ્તિનાટકમ્’<sup>૨</sup> આ લેખકનું જ નાટક છે. આ લેખકે આ ઉપરાંત ‘નારીજાગરણનાટકમ્’ અને ‘ગોમહિમાભિનયનાટકમ્’-ની<sup>૩</sup> રચના કરી છે. શાસ્ત્રીજી બિહારના શ્રી કૈમધરિ અને કૌશલ્યાનાં સંતાન છે.

મહાવિદ્યાલયના વાર્ષિકોત્સવ પ્રસંગે ‘પાણિનીય-નાટકમ્’ની અભિનયાત્મક રજૂઆત થઈ હતી. અધ્યાપકોએ તેમાં અભિનય આપ્યો હતો. એ વખતના ઉત્તરપ્રદેશના મુખ્યમંત્રી ડૉ. સંપૂર્ણાનંદ ત્યારે હાજર હતા. એમણે પ્રશંસા કરી હતી. શ્રી બ્રહ્મદત્ત જિજ્ઞાસુ, શ્રી ગૌરીનાથ પાઠક અને શ્રી અનંતરામ શાસ્ત્રી ફડકેએ આમાં સહાય કરી હતી.

નાટક હસ્તપ્રત અવસ્થામાં હતું ત્યારે ડૉ. વાસુદેવશરણ અગ્રવાલે કથાવસ્તુની ઇતિહાસમાન્યતા તપાસી આપી હતી. એમના સૂચનથી અને આપેલી સામગ્રીથી લેખકે ભોજસભાનું દૃશ્ય ઉમેરેલું છે. નાટકને લેખકે અભિનયાત્મિક પાણિનીયપ્રશસ્તિ: કહી છે. લેખકે નાટક માટે ચાર વિશેષણો આપ્યાં છે - સાક્ષાચ્છિક્ષાપ્રદમ્ , અતિપ્રશસ્તમ્ , બહુપયોગિ , સર્વાન્તેવાસિહૃદયોદગ્રાહિ. બ્રિટીશ શાસન સામેની અસહકાર ચળવળ વખતે કારાવાસ દરમિયાન લેખકે આની રચના કરી છે.

નાટકમાં દૃશ્યવિભાજન છે. નવ દૃશ્યો છે. પ્રત્યેક દૃશ્યને અંતે શીર્ષક આપેલાં છે. તે આ રીતે - (૧) પ્રસ્તાવના (૨) પાણિનિપુરસ્કાર પ્રાપ્તિ (૩) કાત્યાયનપરિચય: (૪) પાતંજલિપુરસ્કાર (૫) શાલાતુરીયગ્રામસભાદૃશ્ય (૬) (શીર્ષક નથી.) (૭) ભોજરાજસભાદૃશ્ય (૮) પાઠશાલીયબાલિકાબાલાદિવરદરાજાન્તમ્ (૯) ભારતમાતૃ-દૃશ્યમ્

(૧) નાન્દીપાઠમાં ભારતીય ગુરુત્વની સ્તુતિ છે અને પછી મહર્ષિત્રયને નમસ્કાર છે. સૂત્રધાર નાટકની માહિતી આપે છે. તે મારિષને બોલાવે છે. પરંતુ તે પ્રવેશીને પોતાના વિલંબનું કારણ સૂત્રધારને જણાવે છે કે આજે સ્વાતંત્ર્યદિને રસ્તામાં બાળકો પ્રભાતફેરીમાં નિકળ્યા છે, તે જોવામાં વાર લાગી છે. સૂત્રધાર તેઓને બોલાવીને તેમની પાસે ધ્વજગાન કરાવે છે. એ વખતે ઇતિ પાણિનિ: વગેરે શબ્દો સંભળાય છે. સૂત્રધાર તેમને આની તપાસ કરવા મોકલે છે.

(૨) શુદ્ધવિષ્કંભાંકમાં મહાનંદના પરિષત્થવિરનો ગ્રામાધ્યક્ષ સાથેનો માર્ગ ઉપરનો સંવાદ છે. સ્થવિર

‘સ્વાધ્યાય’, પુ. ૩૫, અંક ૧-૨, વસંતપંચમી-અક્ષયતૃતીયા અંક, કેબ્રુઆરી-મે ૧૯૮૮, પૃ. ૭૮-૮૨.

★ ૭૭૮-૧, ‘શિવાંજલિ’, મધુરમ્ ફલેટ, સેક્ટર-૨૧, ગાંધીનગર - ૩૮૨ ૦૨૧.

૧. ગોપાલશાસ્ત્રી (પં.) દર્શનકેસરી-પાણિનીયનાટકમ્, ચૌખમ્બા વિદ્યાભવન, વારાણસી, ૧૯૬૪, પ્રથમ સંસ્કરણ આધારસ્થાન.

૨. ચૌખમ્બાસિરીજ સાહિત્ય-સૂચીપત્ર ૧૦૦, ક્રમાંક ૨૦૦૩, ચૌખમ્બા સંસ્કૃત સિરીજ આફિસ, વારાણસી, ૧૯૯૨, પૃ. ૧૦.

૩. ગોપાલશાસ્ત્રી (પં.) દર્શનકેસરી-નારીજાગરણનાટકમ્, ચૌખમ્બા પ્રકાશન, વારાણસી, ૧૯૬૬ પ્રથમ સંસ્કરણ.

-ગોમહિમાભિનયનાટકમ્, ચૌખમ્બા પ્રકાશન, વારાણસી, ૧૯૭૫, પ્રથમ સંસ્કરણ.

તેને સૂત્ર ૨/૧/૬ની મદદથી પાણિનિ શબ્દ સમજાવે છે અને કહે છે કે તે ગાંધારના શાલાતુર ગ્રામના દાક્ષીપુત્ર, શાલંકાયનિ, માંગલિક આચાર્ય આજે સભામાં આવશે તે પોતાના વ્યાકરણની પરીક્ષા અને પ્રચાર માટે આવે છે.

સભામાં મગધસમ્રાટ મહાનંદને તે જણાવે છે કે પોતે તક્ષશિલામાં ભણ્યા. પછી પુષ્પપુરમાં વર્ષદેવ પાસે અભ્યાસ પૂરો કર્યો. પછી લોકોપયોગી શબ્દોનો સંગ્રહ કરીને ૩૮૮૫ સૂત્રોને ધરાવતા આઠ અધ્યાયવાળા શબ્દાનુશાસનની રચના કરીને અતિ સંક્ષેપમાં ગુરુઅર્થ બાંધી લીધો. સંસ્કૃત લોકભાષા છે. તેથી ૮/૨/૮૪, ૮૩ અને ૮૫માં સ્વરાભિવ્યંજન વ્યવસ્થાપક સૂત્રો આપ્યાં. પાણિનિએ મહારાજને પ્રત્યેક અધ્યાયના વિષયો કહ્યા. એમણે જણાવ્યું કે મેં આમાં પૂર્વસૂરિઓના મતનો સમન્વય કર્યો છે. વ્યુત્પન્ન અને અવ્યુત્પન્ન જાતિ વ્યક્તિ શબ્દાર્થભેદ પક્ષરક્ષા પણ કરી છે. ૧/૨/૫૮, ૬૪, ૩/૩/૧, ૬/૧/૧૫૭ વગેરે એનાં પ્રમાણો છે. ગ્રંથ પંચપાઠી છે. પરંતુ કમપાઠથી જ અભ્યાસ વધુ યોગ્ય છે. મહાનંદે પ્રશંસામાં કહ્યું કે આમે ગાગરમાં સાગર ભરી લીધો છે. એમણે પ્રભૂત પુરસ્કાર આપ્યો અને ગ્રંથરત્નની પ્રતિલિપિઓ કરાવી શિક્ષાસંસ્થાઓમાં સ્થાપવા આદેશ આપ્યો.

(૩) શુદ્ધવિષ્કંભાંકમાં-રાજસેવક મુકુર બીજા રાજસેવક સુંદરકને જાણ કરે છે કે આજે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યની સભામાં કાત્યાયન દેવ આવવાના છે. વરરુચિ અને શ્રુતધર એમના પર્યાય છે. દક્ષિણના સોમદત્ત અને વસુદત્તાનાં તેઓ સંતાન છે. કૌશાંબીથી આવે છે તેમણે અષ્ટાધ્યાયી ઉપર ૪૨૬૩ વાર્તિક રચ્યા છે.

વાર્તિકકાર કાત્યાયન દેવ ‘અષ્ટાધ્યાયી’ની પ્રશંસા કરે છે -

માનવીયા વિચારપ્રભા યાઽન્તિમા  
સા નિબદ્ધા દરીદૃશ્યતેઽત્રાણકે ।  
ઇત્યમુચ્ચૈર્વિદેશોદ્ભવા યે બુધાઃ  
પ્રાંજવ્યેત્સિઙ્ઘ્યા વદિષ્યન્ત્યહો ॥

કાત્યાયનની પાણિનિ પ્રશંસા સાંભળીને ચંદ્રગુપ્તે કાત્યાયનની આ સારી વિશેષતાના સમર્થનમાં પ્રસિદ્ધ ઉક્તિ કહી કે સજ્જનો પરગુણ-પરમાણુને પર્વતીકૃત્ કરે છે.

(૪) શુંગ સેનાપતિ પુષ્યમિત્રનો પરિષદધ્યક્ષ રૈવતક માર્ગમાં ભલ્લુક ભટ્ટને જણાવે છે કે સભામાં આજે પતંજલિદેવ આવશે.

પતંજલિ મહારાજને કહે છે કે ‘કોઈ કવિની ઉક્તિ છે કે નૃપનીતિ વારાંગના જેવી અનેકરૂપા છે. તેથી મહારાજને - આપને - ધર્મઉપદેશ હું આપું છું તેમાંથી સમય ફાળવીને મેં મહાભાષ્ય રચ્યું છે. તેમાં મેં સૂક્ષ્મ દષ્ટિવાળા મહાન આચાર્યના ગૂઢ આશયનું વિવરણ કર્યું છે. મહારાજે પ્રશંસા કરી. આઠ અધ્યાય, ૩૨ પાદને પોતાની રીતે ૩૬ આહ્વિનકમાં વિભક્ત કર્યા છે. આ ગ્રંથની પ્રતિલિપિઓ કરાવી શિક્ષણસંસ્થામાં મૂકવાનો અને પતંજલિને પુરસ્કાર આપવાનો આદેશ કર્યો. ત્રિમૂર્તિ વ્યાકરણમ્ એવી સંજ્ઞા ઉદ્ઘોષિત કરી.

(૫) શુદ્ધ વિષ્કંભાંકમાં અલકનંદાને કાંઠે તપોવનમાં નંદિકેશ્વર સનકાદિ સિદ્ધોને જણાવે છે કે શાલાતુરગામે પાણિનિ પ્રતિમા છે. ત્યાં પાણિનિનાટકનો અભિનય છે. આ નિમિત્તે પાણિનિપ્રેમી વિદ્વાનો સ્વર્ગમાંથી આવીને એકત્ર થવાના છે.

આ સ્થળે સૌ પ્રથમ ય્યુઆફ્સિહે કહ્યું, ‘છઠ્ઠી સદીમાં હું ભારતમાં આવ્યો હતો. આજે આ પાણિનિતીર્થમાં આવવાથી કૃતકૃત્ય થયો છું’. પછી રાજશેખરે કહ્યું, ‘નવમા શતકનો હું કાવ્યમીમાંસાકાર છું. મેં પોતાના ગ્રંથમાં મુનિત્રયનાં પાંડિત્યની પ્રશંસા કરી છે.’ ક્ષેમેન્દ્રે જણાવ્યું, ‘અગિયારમા શતકમાં ‘બૃહત્કથામંજરી’નો હું કર્તા



હું. આ પાણિનિગ્રંથ વાંચવાથી લોકવ્યવહારની જાણકારી પણ મળે છે.’ સોમદેવે ત્યાર પછી કહ્યું, ‘૧૧મા શતકનો હું ‘કથાસરિત્સાગર’નો પ્રણેતા છું.’ તેમાં મેં કેટલાંક પાણિનિપ્રશસ્તિ પદ્યો રચેલાં. તેમાં મુનિત્રયપ્રશંસા છે.’ પછી ઝાંજવાપ્યે કહ્યું, ‘૧૮મી સદીનો હું શર્મણ્ય દેશવાસી છું. મહાવિદ્વાન પાણિનિએ સંક્ષિપ્તપરિમાણી ગ્રંથમાં ગુરુર્થ પરિપૂર્ણ કર્યો છે.’ બોધલૈક બોલ્યા, ‘૧૮મી સદીનો હું શર્મણ્યવાસી છું. પાણિનિની શબ્દનિર્માણપ્રક્રિયાથી હું ખૂબ અભિભૂત છું.’ મોક્ષમૂલર ભટ્ટે જણાવ્યું, ‘હું ૧૮મી સદીનો શર્મણ્યવાસી છું. અષ્ટાધ્યાયી પાણિનિપ્રતિભાનો અમર કીર્તિસ્તંભ છે.’ મૌનિયર વિલિયમ્સે કહ્યું, ‘૧૮મી સદીનો હું ઈંગ્લેંડ દેશી છું. પાણિનિ જેવી સૂક્ષ્મદષ્ટિ વિશ્વમાં હજુ સુધી કોઈમાં જોવા મળી નથી.’ વ્હાટ્ઝનીએ જણાવ્યું, ‘૧૮મી સદીનો હું નાગલોક અમેરિકાનો છું. મારું સંસ્કૃત વ્યાકરણનો એક માત્ર આધાર ‘અષ્ટાધ્યાયી છે.’ શર્મણ્યવાસી ૧૮મી સદીના કીલહોર્નને લાગે છે કે મારું લઘુસંસ્કૃતવ્યાકરણ મહાભાષ્યમાં અવગાહનનું ફળ છે. વીશમી સદીના શર્મણ્યવાસી વાક્કરનાગર જણાવે છે કે મારા ભાષાશાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્તોનો આધાર ‘અષ્ટાધ્યાયી’ છે, મુગ્ધાનલ કહે છે, ‘વીશમી સદીનો હું છું. અષ્ટાધ્યાયીનું સાદૃશ્ય સમગ્ર જગતમાં નહિ મળે.’ ૨૦મી સદીના પેરિસ-ફ્રાંસના રેશુ કહે છે કે આ પાણિનિસ્મૃતિનું મહત્ત્વ વેદો જેટલું જ છે.

(૬) ભોજપુરી ભાષામાં ભોજપુરની કેટલીક બાલિકાઓ કૂવે પાણી ભરવા જતાં વાતો કરતી હોય છે. તેમાંથી જણાય છે કે ભોજરાજનાં પાણિનિ-પ્રક્રિયા-વૈદુષ્યથી પ્રભાવિત થઈને વિદ્વાનો અહીં આવ્યા કરે છે. તેમાં ધનપાલ, પદ્મગુપ્ત, ઉવ્વટ, કાલિદાસ વગેરે છે. ભોજે પાણિનિવ્યાકરણ વિષે ‘સરસ્વતીકંઠાભરણ’ની રચના કરી છે. સભામાં પાણિનીયનાટક ભજવાશે. તેમાં ભોજ પોતે અભિનય આપવાના છે.

(૭) ભોજસભામાં સભાસદોને રાજમંત્રી સૂચવે છે કે મહારાજની આજ્ઞાથી તમે પાણિનિપ્રતિભા વિષે કહો. પ્રતિભાવરૂપે ધનપાલ, પદ્મગુપ્ત, ઉવ્વટ અને કાલિદાસે પ્રત્યેકે પ્રતિભાચમત્કૃતિ રૂપે એક એક ઉદાહરણ આપ્યું. આમાં ઉવ્વટ નોંધપાત્ર છે. પાણિનિમાં માત્ર લૌકિક નહિ, વૈદિક પ્રયોગ પણ અનાયાસ સિદ્ધ થઈ જાય છે. અ તો મિસ્ એસ ૭/૧/૮ મુજબ લૌકિક પ્રયોગ કર્ણે: થાય પરંતુ વૈદિક પ્રયોગ મદ્ર કર્ણેભિ: મળે છે. કારણકે બહુલં છન્દસિ ૭/૧/૧૦ થી પૂર્વસૂત્રનો બાધ થાય છે. બહુવચને જ્ઞલ્ત્યેત્ ૭/૩/૧૦૩ થી એત્વ થાય. આથી કર્ણેભિ: સિદ્ધ થાય છે. ભોજ પણ મુક્ત કંઠે પાણિનિ પ્રશંસા કરે છે.

(૮) વિદ્યાલયમાં બાળકો સંસ્કૃતમાં પાણિનિપ્રશંસા ગાતા હોય છે. તેઓ રાજપુરુષ સાથે સંસ્કૃતમાં બોલે છે. રાજપુરુષ સંસ્કૃત જાણે છે પણ બોલી શકતો નથી. તેથી હિન્દીમાં વાતચીત કરે છે. તેનાથી પછીના પ્રસંગની સૂચના મળે છે.

બૌદ્ધરાજની સભામાં સ્વર્ગમાંથી ઊતરી આવેલા વિદ્વાનોને રાજમંત્રી મહારાજાદેશ સંભળાવે છે કે પાણિનિવ્યાકરણને લગતો તમને અભિમત અભિપ્રાય આપો. સૌ પ્રથમ કાશિકાકાર જયાદિત્ય ઊભા થયા. પછી આના બીજા વૃત્તિકાર વામન બોલ્યા. પાંચમી સદીની આવૃત્તિ અંગે એમણે સ્પષ્ટતા કરી કે પાંચ અધ્યાય સુધી જયાદિત્યે અને પછી વામને રચી એમ કહેવું યોગ્ય નથી. સાતમી સદીના જિનેન્દ્ર બુદ્ધિએ કહ્યું કે મેં આના પર ન્યાસગ્રંથ રચ્યો છે. ધર્મકીર્તિએ કહ્યું કે મેં ઈ. ૬૪૦માં મેં રૂપાવતારનામનો પ્રક્રિયાગ્રંથ રચ્યો છે.

દાક્ષિણાત્ય રાજસભામાં સ્વર્ગમાંથી આવીને હરદત્ત પંડિત, ભટ્ટોજ દીક્ષિત, વરદરાજ, નાગેશભટ્ટ ઉપસ્થિત રહે છે. હરદત્તે ‘કાશિકા’ પર ‘મંજરી’ લખી છે. ભટ્ટોજએ અષ્ટાધ્યાયી પર ‘સિદ્ધાન્તકૌમુદી’ રચી છે. વરદરાજે લઘુ અને મધ્ય કૌમુદી આપી. નાગેશે ‘પરિભાષેન્દુશેખર’ રચ્યું. સૌએ પાણિનિનો જયઘોષ કર્યો.

(૯) બાલબાલિકાઓ ભારતમાતાની સ્તુતિ કરે છે. ભારતમાતા પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરે છે કે મારા અંકમાં

શિક્ષાવિજ્ઞાનનિધિ પાણિનિનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. તે પૂછે છે કે હું શું પ્રિય કરું ? પાણિનિ પ્રત્યુત્તર આપે છે તે ભરતવાક્ય સૌ સાથે મળીને ગાય છે -

નિગમસદૃશમેતત્પુણ્યદં પાણિનીયં  
પ્રિયતમજનવૃન્દં યત્નતઃ પાઠનીયમ્ ।  
ફલમિહ પદબોધે લાઘવં સાધનીયં  
દ્વિજકુલમપિ મેઘાવર્ધનં જ્ઞાપનીયમ્ ॥

નાટકની ભારતીય કાવ્યશાસ્ત્રીય વિભાવના<sup>૪</sup> મુજબનું આ ‘નાટક’ નથી. આમાં પંચસંધિસમન્વય, વિલાસાદિ ગુણ, સુખદુઃખ સમુદ્ભવ, નાના રસ નિરંતરતા, અંકનિબંધન, રસના અંગાંગીભાવ અને અદ્ભુત-નિર્વહણ નથી. પરંતુ નાટક ‘દશ્યતા’ ને કારણે જ ‘રૂપ’ કહેવાતું હોય,<sup>૫</sup> તો આ નાટકમાં દશ્યતા-અનાકર્ષક નહિ તેવી દશ્યતા-છે. પાણિનિ અને તેનાથી આરંભાયેલી અઘાપિપર્યન્ત પ્રવહણમાણ વ્યાકરણપરંપરાનો આકર્ષક દશ્યાત્મક ઇતિહાસ છે. આ રીતે આનું મૂલ્ય સહેજ પણ ઓછું નથી. આ પ્રકારની આ એકમેવ વિરલ નાટ્યરચના છે. સ્થળ અને કાળના ભૌતિક સીમાડાઓને ઓગાળી નાખીને ઐતિહાસિક પાત્રોને એક સાથે મૂકી આપવાની કથાત્મક ચમત્કૃતિ આ સિવાય અન્યત્ર અલભ્ય છે. લાહૌરમાં છઠી સદીનો ચીન દેશીય ઇત્સિંગ અને વીશમી સદીના ફ્રાંસના રેઈનુ ને એમણે એકસાથે મૂકી આપ્યા છે. દશ્યોમાં કાર્યાન્વિતિ નથી; એમ ભૌતિક દષ્ટિએ કહી શકાય. પરંતુ સૂક્ષ્મદષ્ટ્યા, આ નવેય દશ્યો પાણિનિપ્રશસ્તિના અવ્યક્ત સૂત્રથી પરસ્પરનિબદ્ધ છે. ઇતિવૃત્તની ઇતિહાસ સંમતતા પડકારી શકાય તેમ નથી. જેમકે ઇત્સિંગે ‘પ્રવાસનોંધમાં જણાવ્યું છે કે એમણે શલાતુરમાં પાણિનિપ્રતિમા જોઈ હતી. આર્થર એ. મેકડોનલે<sup>૬</sup> ખરેખર કહ્યું હતું (India's Past, p. 136) કે આટલું પરિપૂર્ણ અને વિકસિત વ્યાકરણ વિશ્વના કોઈપણ દેશમાં મળે તેમ નથી. થોડો તફાવત એ પડે છે, કે પં. ગોપાલ શાસ્ત્રીએ મહાભાષ્યના આહ્નિક ઉદ્ભવ કહ્યા છે; જ્યારે ખરેખર ૮૫ છે.<sup>૭</sup> પુરુષોત્તમ દેવે ‘ત્રિકાંડશેષ’માં ‘પાણિનિનાં નામો ગણાવ્યાં છે. તેમાં (ઈ. ૧૧૭૨)<sup>૧૦</sup> દાક્ષીપુત્ર, શાલક્રિક અને શાલાતુરીયનો સમાવેશ છે. આ રીતે આ સંસ્કૃત નાટક એક અતિવિશિષ્ટ નાટ્યરચના છે.

- 
૪. સાહિત્યદર્પણ: - ૬/૭-૧૧, ચૌલ્ખમ્બા વિદ્યાભવન, વારાણસી, ૧૯૮૮.  
૫. દશરૂપકમ્ ૧/૭ - ચૌલ્ખમ્બા વિદ્યાભવન, વારાણસી, ૧૯૮૪.  
૬. અગ્રવાલ (ડા.) વાસુદેવ શરણ - પાણિનિ - પરિચય, મધ્યપ્રદેશ શાસન સાહિત્ય પરિષદ, મોપાલ, ૧૯૬૫; પ્રથમાવૃત્તિ, પૃ. ૯-૧૦.  
૭. પંત (પં.) મોહન વલ્લભ - સંસ્કૃત વ્યાકરણ કા ઇતિહાસ, રામનારાયણ લાલ બેની માધવ, ઇલાહાબાદ, ૧૯૫૩; પ્રથમ સંસ્કરણ, પૃ. ૧૪.  
૮. શુક્લ (ડૉ.) જયદેવભાઈ મો. - પાણિનીય સંસ્કૃત વ્યાકરણ પરંપરાનો ઇતિહાસ; યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ; ૧૯૭૫; પ્રથમ આવૃત્તિ; પૃ. ૧૮૦  
૯. વર્મા સત્યકામ - સંસ્કૃત વ્યાકરણકા ઉદ્ભવ ઔર વિકાસ, મોતીલાલ બનારસી દાસ, દિલ્લી, ૧૯૭૧; પ્રથમ સંસ્કરણ, પૃ. ૧૩૦.  
૧૦. Winternitz M. - History of Indian Literature, Vol. III; Motilal Banarsidass, Delhi; 1985; Reprint i p. 472.

# શ્રી પ્રીતમલાલ નૃસિંહલાલ કચ્છીવિરચિત 'બ્રહ્મચર્યશતક' - મનોવૈજ્ઞાનિક અધ્યયન

સી. વી. ઠકરાલ\*

શ્રી કચ્છીએ આ પાંચ શતકોની રચના કરેલી છે - ૧. ઉન્નતિશતકમ્ ૨. શાન્તિશતકમ્  
૩. બ્રહ્મચર્યશતકમ્ ૪. ભક્તિશતકમ્ ૫. આરાધનાશતકમ્

## પ્રકાશનતિથિ

કવિ જ્યારે મહારાજા શિવાજીરાવ હાઈસ્કૂલ (ઈંદોર)માં કાર્યરત હતા, ત્યારે આ શતકની રચના કરવામાં આવી હતી. તેની પ્રકાશનતિથિ દર્શાવવામાં આવી છે - ફાલ્ગુન કૃષ્ણ ૫ રવિવાર સં. ૧૯૮૧ (15-3-'25)

## અર્પણ

કવિએ આ શતક નિમ્નલિખિત શબ્દોમાં અર્પણ કરેલું છે -

"To all those that strive to ameliorate the condition of humanity in one way or other, this book of Sanskrit Verses on બ્રહ્મચર્ય is respectfully dedicated."

## પ્રસ્તાવિક (Preface)

આ શતક પ્રસ્તુત કરતાં કવિ તદ્દવિષયક સાહિત્યનો નિર્દેશ કરે છે અને સાથે સાથે અતિ નમ્રતાપૂર્વક પોતાના યોગદાનનો નિર્દેશ કરતાં કહે છે :

"Sanskrit literature is abounding in Verses inculcating the ancient Indian ideal of Brahmacharya. But, for aught I know, there is not a monograph dealing with the subject exclusively. The terse, forceful and lucid style of the grand old masters of poetical art, perhaps nobody can hope to attain. But, one who cannot become a master may atleast become a disciple, and it is in the capacity of a disciple only that I have undertaken to fillup a little gap in the edifice of Sanskrit literature, of course with materials already available in the edifice itself. This is my motive. How far I have succeeded, it is for others to judge."

આ જ પ્રસ્તાવનામાં કવિ વૈયક્તિક ચિંતન રાષ્ટ્રોદ્ધારનો કાર્ય-કારણ સંબંધ દર્શાવતાં કહે છે :

દ્વૌ પ્રશ્નૌ નિત્યપ્રશ્નૌ વિદુષા નિજમાનસે ।

કથમાત્મોન્નતિ કુર્યાં કથં લોકોન્નતિ તથા ॥

પ્રશ્નવ્યં પ્રાતરુત્થાય કથમાત્મોન્નતિર્ભવેત્ ।

અદ્યાત્રૈવાધુના કિં મે કર્તવ્યં સ્યાદતંદ્રિતમ્ ॥

'સ્વાધ્યાય', પુ. ૩૫, અંક ૧-૨, વસંતપંચમી-અક્ષયતૃતીયા અંક, ફેબ્રુઆરી-મે ૧૯૮૮, પૃ. ૮૩-૮૪.

\* "મંજુલ", કાલાવડ રોડ, બેબીલેન્ડ પાછળ, રાજકોટ-૩૬૦ ૦૦૧

ચક્ષુર્નિમીલનાત્પૂર્વં નિશિ ચિન્ત્યં સ્વચેતસા ।  
 મયા કિં સાધિતં શ્રેયો મનાગપિ સ્વકર્મણા ॥  
 લોકોન્નતિસ્તુ દુઃસાધ્યા ધ્રુવમાત્મોન્નતિં વિના ।  
 તસ્માદાદૌ શ્રમઃ કાર્યસ્તત્સિદ્ધયૈવિધિવદ્ બુધૈઃ ॥  
 એવં જનાઃ પ્રબુદ્ધાઃ સ્યુઃ સ્વકર્મણિ શુભાવહે ।  
 રાષ્ટ્રોદ્ધારો ભયેતૂર્ણં પ્રસાદાચ્છીપતેર્ધ્રુવમ્ ॥

આમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે કવિ પોતાના કાવ્ય (કે કવિકર્મ) દ્વારા વૈયક્તિક ચિંતનને માર્ગે રાષ્ટ્રોદ્ધાર સાધવા તાકે છે. તેમાં ભગવાનનો પ્રસાદ (કે કૃપા) પણ જરૂરી છે જ એમ બતાવવામાં કવિનું ભક્તહૃદય છતું થાય છે.

### સંસ્કૃત પાઠ

શતકની શરૂઆતમાં કવિ બે શ્લોકો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે પોતાની પ્રપત્તિ-ભક્તિ દર્શાવતા આપે છે -  
 યા શક્તિર્દુઃખદાવાનલશમનવિધૌ વારિધારેવ મેઘાત્  
 યાધ્યાત્મજ્ઞાનસિદ્ધયૈ મુનિવરનિવહેરાશ્રિતા યુક્તચિત્તૈઃ ।

યસ્યા નામૈવ પૂતં પ્રદહતિ દુરિતં જન્મજન્માર્જિતં વૈ  
 તાં શ્રીકૃષ્ણસ્ય ભક્તિં ભવતરણમતિઃ સંપ્રપન્નોઽસ્મિ નિત્યમ્ ॥ ૧ ॥

આ જ શ્રી કૃષ્ણભક્તિનું બે સુંદર ઉપમા દ્વારા નિરૂપણ કરતાં કવિ ગાય છે :

યા વૃક્ષસ્યેવ છાયા ત્રિવિધતપનદુઃખાર્તિતપ્તસ્ય શીતા  
 યા માર્તંડપ્રભેવ વ્યપગતતિમિરે ચક્ષુષી દ્રાક્કરોતિ ।

યાં સન્તશ્ચિન્તયન્તઃ સતતસુખજલૌષે નિમગ્નાઃ કૃતાર્થાઃ  
 તાં શ્રીકૃષ્ણસ્ય ભક્તિં ભવતરણમતિઃ સંપ્રપન્નોઽસ્મિ નિત્યમ્ ॥ ૨ ॥

કોઈ પણ સાધનામાં ઈશ્વરકૃપા મહત્વનું પરિબળ બની રહે છે. આથી નાટકની નાન્દી જેવા આ બે શ્લોકો દ્વારા કવિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સમુચિત રીતે સ્તુતિ કરીને વિઘ્નવિધાત માટે તેમને શરણે જાય છે.

કવિ બ્રહ્મચર્યના માહાત્મ્યનું ગાન કરતાં કહે છે :

વેદૈઃ પુરાણૈઃ સ્મૃતિભિઃ સમેતૈઃ  
 આજ્ઞાપિતં યત્સર્વતુ બ્રહ્મચર્યમ્ ।

માહાત્મ્યમેતસ્ય ભવૌષધસ્ય  
 શેષોઽપિ નાલં ગદિતું સમર્થઃ ॥ ૩ ॥

કોઈ પણ વિષયનું અધ્યયન શરૂ કરતાં પૂર્વે તેનું માહાત્મ્ય (કે વિજ્ઞાન) જાણી લેવું જરૂરી હોય છે. જો

## શ્રી પ્રીતમલાલ નૃસિંહલાલ કચ્છીવિરચિત 'બ્રહ્મચર્યશતક' - મનોવૈજ્ઞાનિક અધ્યયન

૮૫

આપણને તેની મહત્તાનો ખ્યાલ હોય તો ઊંડા અધ્યયન અને અન્તતોગત્વા આચરણ માટે પ્રેરણા મળે છે. કવિ આ વાત સારી રીતે જાણે છે અને તેથી કહે છે :

તેના માહાત્મ્યનું કથન શેષનાગ પણ કરી ન શકે.

### કામનો પ્રભાવ અને વ્યાપકતા

કવિ બ્રહ્મચર્યની મીમાંસા રજૂ કરતાં પહેલાં કામની પ્રભાવોત્પાદકતા વિષે વાત કરે છે :

गन्धर्वदेवासुरमानवानाम्  
कंदर्पकोदण्डरवस्य भीतिः ।

यो बाणवृष्टीः सुमनोमिवेण  
वज्रेण तुल्याः सततं हिनोति ॥ ४ ॥

બ્રહ્મચર્યનો ભંગ થવાની ભીતિ ગંધર્વ, દેવ, અસુર અને માનવ સૌને લાગે છે. કામદેવ પુષ્પબાણ (કે કુસુમાયુધ) છે, એ વાતને કવિ સ-રસ રીતે રજૂ કરે છે. અને તે છતાં તેની ઘાતકતાનું પણ યોગ્ય રીતે પ્રતિપાદન કરી દે છે. તેનાં કુસુમો પણ વજ્ર જેવાં ઘાતક બની રહે છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે મદનદહન સાથે ભગવાન શંકરનું નામ જોડાયેલું છે. પરંતુ તેમણે આ યોગ્ય કાર્ય નથી કર્યું, એવું વ્યંગમાં કહેતાં કવિ ગાય છે :

न कार्यं समीचीनमेतच्छिवस्य  
त्रिकालादिदृष्ट्वापि युक्तस्य नूनम् ।  
तपोयोगयुक्तोऽपि कान्तार्धदेहः  
कथं भावयेच्चेष्टितं हृच्छयस्य ॥ ७ ॥

ત્રિકાલજ્ઞાની હોવા છતાં ભગવાન શંકર પોતાના કાર્યની અયોગ્યતા જાણી ન શક્યા ! કવિ એ વાતને rationalize કરતાં કહે છે કે આ વાત બરાબર છે, કારણ કે તેઓ પોતે તો અર્ધનારીશ્વર છે. આથી તેમને માટે તો વિયોગનો પ્રસંગ ઊભો થવાનો ભય જ નથી ! આથી અન્ય લોકોની શી સ્થિતિ થાય છે, તેની તેમને કલ્પના ન આવી શકે !

કામદેવની પ્રવૃત્તિને અનિર્વાચ્ય કહીને કવિ તેની ગહનતાનું પ્રતિપાદન કરે છે :

अत्यंतानिर्वाच्या यस्य कृतिभ्रान्तिकारिणी विषमा ।  
देवस्यापि न गम्या सुलीलया सा कथञ्जिता मुनिभिः ॥ ८ ॥

દેવ જેવા દેવ પણ તેને સહેલાઈથી સમજી શકતા નથી, એવી એ ભ્રાન્તિ ઊભી કરે તેવી છે, તો પછી ઋષિમુનિઓનું તો પૂછવું જ શું ?

તો પછી પ્રશ્ન એ થાય કે તો પછી કવિ શા માટે આ પ્રયત્ન કરે છે ? આ પૃચ્છા (કે શંકા) કલ્પીને

કવિ ખુલાસો કરે છે :

રહસ્યં હોતેષાં સતતશમભાજાં હિ વિદુષામ્ ।  
 પ્રવૃત્તા વ્યાકર્તું વિધિવદભિયુક્તેન મનસા ॥  
 જનાનાં ભૂત્યર્થં કલુષિતમતીનાં કલિયુગે ।  
 શ્રમો મે સાફલ્યં વ્રજતુ હિતબુદ્ધેઃ સમુદયાત્ ॥ ૯ ॥

કવિ જાણે છે કે કલિયુગમાં લોકોની મતિ કલુષિત હોય છે. આથી તેવા લોકોની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે અને શમપ્રિય વિદ્વાન લોકોના હિત માટે કવિ આ શ્રમ ઉઠાવે છે. કવિની કામના કામદેવની પ્રવૃત્તિનું રહસ્ય કલિયુગના લોકોની ઉન્નતિ માટે સમજાવવાની છે. એને માટેનું વ્યાકરણ પૂરું પાડવાની છે.

### પૂર્વપક્ષ

કવિ એક કુશલ શાસ્ત્રજ્ઞની શૈલીથી બ્રહ્મચર્ય-સિદ્ધાન્તની પૂર્વપક્ષ ૧૦ થી ૨૩ શ્લોક સુધી રજૂ કરે છે. તેમાં પૂર્વપક્ષીની ભોગપરસ્તીનું સુંદર અને સચોટ દર્શન તો થાય જ છે, ઉપરાંત કવિનું ઇહલોકનું સૂક્ષ્મ અને રસિક નિરીક્ષણ પણ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. કવિની સંવાદકલ્પશૈલીનું એક પદ્ય જોઈએ :

અમિતસુખપદાર્થૈર્દેશ્યતે પૂર્ણમેતદ્  
 જગદનુદિનરમ્યં ચારુતાયુક્તિમાદ્યેમ્ ।  
 વ્યપરતિકૃતિરસ્મિન્સ્યાત્કથં કારણં કિમ્  
 કથય કથય તૂર્ણં પષ્ણિતમન્ય હોતદ્ ॥ ૧૦ ॥

બ્રહ્મચર્યની વાત કરનાર માણસને આજનો ભોગપરસ્ત માણસ આવો જ સવાલ કરે અને તેને પષ્ણિતમન્ય કહીને ઉતારી પાડે એ અત્યંત સ્વાભાવિક વાત લાગે છે.

આગળ ચાલતાં એ જ પૂર્વપક્ષી ભોગવિલાસના પદાર્થોની એક લાંબી યાદી પ્રસ્તુત કરીને પ્રશ્નો કરે છે :

- (i) આકર્ણ્યં ચ ભવેત્તિથરં સ્વાન્તમ્ ॥ ૧૨ ॥
- (ii) આલોક્ય હિ ભવેત્તિથરં સ્વાન્તમ્ ॥ ૧૩ ॥
- (iii) સ્વાન્તં કથં ભવેદ્વિરતમ્ ॥ ૧૪ ॥

અહીં કવિ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ વગેરેના વિષયો બનેલા ભિન્નભિન્ન ભોગવિલાસોના પદાર્થોની એક સુદીર્ઘ યાદી રજૂ કરી પૂર્વપક્ષી દ્વારા દલીલ રજૂ કરાવે છે :

રૂપરસગન્ધસ્પર્શૈરાકૃષ્યતે મનશ્ચલમ્ ।  
 પ્રક્ષુબ્ધનીરમધ્યે પતિતં યથા તરુણર્પણમ્ ॥ ૧૫ ॥

અહીં ઈન્દ્રિયોના વિલાસ માટેના પદાર્થો વચ્ચે રમમાણ મનુષ્યની તુચ્છતા અથવા પ્રભાવહીનતાનું સુંદર દર્શન પાણીના પ્રવાહ વચ્ચે તણાતા જતા પર્ણની ઉપમા દ્વારા કરાવે છે.

## શ્રી પ્રીતમલાલ નૃસિંહલાલ કચ્છીવિરચિત 'બ્રહ્મચર્યશતક' - મનોવૈજ્ઞાનિક અધ્યયન

૮૭

### ‘કામદેવ’ના પર્યાયો તથા તેમની વ્યુત્પત્તિ

સાથે સાથે કામદેવનાં મન્મથ, મદન અને કંદર્પ એ ત્રણ નામો (કે પર્યાયો)ની વ્યુત્પત્તિ રજૂ કરીને કવિ માણસની તેની સામેની લાચારી (કે મજબૂરી)નું સુભગ દર્શન કરાવે છે :

મથ્નાતિ મનસ્તસ્માન્મન્મથ હત્યુચ્યતે બુધૈઃ કામઃ ।

માદયતિ ચ દર્પયતિ ચ તસ્માન્મદનસ્તથા ચ કંદર્પઃ ॥ ૧૬ ॥

અહીં પરંપરાગત નિરુક્તિ તો છે જ પણ સાથે કવિની મૌલિક સૂઝ પણ દેખાયા વિના રહેતી નથી.

જગતનો માણસ કામની પ્રકૃતિ અને પ્રવૃત્તિ જાણે છે. તેથી તેની દુર્જયતાનું પ્રતિપાદન કરતાં, પોતાની લાચારી દર્શાવતાં, તે તેની સાથે સમાધાન (કે સમાયોજન કે અનુકૂલન) સાધી લેવા શીખ આપતાં કહે છે :

દુઃખં દદાત્યતૃપ્તો દૃષ્ટિવિષયતાં કદાપિ નાયાતિ ।

કથમેષ વિજેતવ્યો બહુરૂપ્યપિ સન્સદૈવ ગતરૂપઃ ॥ ૧૭ ॥

આનુકૂલ્યં હિ સાધીયઃ સુહૃદાનન સર્વદા ।

કુપિતઃ શક્તિશાલી યો જગદુન્મૂલનક્ષમઃ ॥ ૧૮ ॥

જગતના એક અત્યંત ઉચ્ચ કોટિના વ્યવહારપટુ માણસની આ દલીલ છે. આવા માણસનું સમગ્ર જીવન આવાં વરવાં સમાધાનોની એક વરવી ગાથા જ છે ને !

અને પરાકાષ્ઠા તો આવે છે નિમ્નલિખિત દલીલમાં :

બહુ સ્યાં પ્રજાયેયધાતેત્યવોચત્ કથં ચ પ્રજાઃ સ્યુઃ સદા બ્રહ્મચર્યાત્ ।

જગત્પૂર્ણમેતદ્ ભવેત્કાનનાભમ્ યદિ બ્રહ્મચર્યે રતાઃ સર્વલોકાઃ ॥ ૧૯ ॥

તદુપરાંત તે એવી પણ દલીલ કરે છે કે કામસેવન એ કાંઈ શાસ્ત્રવિરોધી વાત નથી. આથી તે પ્રશ્ન કરે છે :

નિયતિવિરુદ્ધં કથનં શાસ્ત્રાજ્ઞાવિમુખતાયુતં ચ તથા ।

કોઽનુન્મત્તઃ શ્રુણુયાત્કુર્યાદ્વા બતધરાતલે લોકઃ ॥ ૨૦ ॥

અહીં એક તથ્ય સરસ રીતે પૂર્વપક્ષી પ્રતિફલિત કરી શકે છે કે શાસ્ત્રાજ્ઞાવિરુદ્ધ તો માત્ર ઉન્મત્તો જ જાય ? ડાહ્યા કે સમજુ નહીં ! વળી તેના ભાથામાં બીજું પણ એક દલીલબાણ છે. અહીં જો બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવામાં આવે તો કેવો મોટો અનર્થ થઈ જાય તેનું સચોટ પ્રતિપાદન કરતાં પૂર્વપક્ષી રજૂઆત કરે છે :

વિચ્છેદો જગતઃ સ્યાદ્યદિ પુરુષા બ્રહ્મચર્યસક્તાઃ સ્યુઃ ।

મકરધ્વજો હિ તસ્માત્સમ્યગુણસ્યો વિનિશ્ચિતૈર્વિબુધૈઃ ॥ ૨૧ ॥

આવી પરિસ્થિતિમાં કવિ રજૂઆત કરતાં કહે છે :

વિસ્તૃતઃ પૂર્વપક્ષોઽયં ચાર્વાકાદિમતઃ સ્ફુટઃ ।

સિદ્ધાન્તસ્થાપનાયૈવ સ્વમત્યૈષ ઉદાહૃતઃ ॥ ૨૩ ॥

આ પૂર્વપક્ષના સમર્થકો ચાર્વાકાદિ છે. કવિએ આ પૂર્વપક્ષની રજૂઆત બ્રહ્મચર્ય-સિદ્ધાન્તની સ્થાપના કરવા માટે પોતાની રીતે કરી છે.

### બ્રહ્મચર્ય-સિદ્ધાન્ત-સ્થાપના

પૂર્વપક્ષના સમર્થકોના સિદ્ધાન્ત (કે કુબુદ્ધિ) વિષે જરાક કડવા લાગે તેવા શબ્દોમાં ખ્યાલ આપી દે છે :

હેત્વાભાસાવિમૂઢા કુતર્કશતકલુષિતા ચ વિપ્રાંતા ।

શાસ્ત્રવિપર્યાસપરા કુબુદ્ધિરેષા હ્યનર્થપરિણામા ॥

પોતાના સિદ્ધાન્તની સ્થાપના કરતાં કવિ કહે છે કે માણસે દેહશક્તિની સહાયતાથી સંસારસાગરને તરવાનો છે. આથી દેહશક્તિમાં વૃદ્ધિ થાય એ માટે હૃદયપૂર્વક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. (૨૫)

આગળ ચાલતાં કવિ પ્રતિપાદન કરે છે કે જે માણસનું શરીર બળવાન હોય અને ઠંડી, ગરમી સહન કરવા શક્તિમાન હોય તે માણસ કઠિન કાર્યમાં પણ સફળ થાય છે. આ બાબતમાં કોઈ શંકા નથી (૨૬) વળી જેનું શરીર બળવાન અને સ્ફુર્તિવાળું હોય તે માણસ દુષ્કર કાર્યોમાં પણ દઢતાયુક્ત ઉત્સાહવાળો બની રહે છે. તેનું મસ્તિષ્ક નિર્મલ, અવ્યાકુલ અને રોગમુક્ત બની જાય છે. તેની બુદ્ધિ વિકાસ પામે છે અને વિદ્યા-ઉપાર્જન કરવા માટે યોગ્ય બની રહે છે. આમ જે માણસનાં શરીર, મસ્તિષ્ક અને બુદ્ધિ ત્રણેય સાધિત અને સુદૃઢ હોય તે પુણ્યશાળીની બધી ક્રિયાઓ એકદમ સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. (૨૬-૨૯)

આને માટેનું સાધન દર્શાવતાં કવિ કહે છે -

કારણમેકમમોઘં શક્તેર્ગદિતં મહાત્મમિઃ સકલૈઃ ।

તદ્બ્રહ્મચર્યનામ્ના પ્રથિતં શાસ્ત્રેષુ રત્નતુલ્યાહમ્ ॥ ૨૯ ॥

ભોગવિલાસના વિષયો વિષે પોતાનું નિરીક્ષણ પ્રસ્તુત કરતાં કવિ કહે છે કે “તૃષ્ણાને વારંવાર શાન્ત કરવામાં આવે તો પણ તે વધતી જ જાય છે. આથી શાસ્ત્રો પરવશતાનો નિષેધ કરે છે. કવિ પ્રતિપાદન કરે છે કે સ્વાતંત્ર્યનું સુખ નિત્ય, વિપુલ અને ભયરહિત હોય છે. તેથી યોગીઓ તેને જ ઉત્તમ સુખ કહે છે. (૩૦-૩૨)

પોતાના સિદ્ધાન્તની સ્થાપના કરતાં કવિ દુશ્મનના પરંપરાગત બે પ્રકારો દર્શાવે છે - બાહ્ય અને આભ્યંતર. બીજી રીતે કહીએ તો પ્રકટ અને અદૃશ્ય (= અત્યંતસૂક્ષ્મ) (૩૩)

પરંતુ માણસની કરુણાન્તિકા એ છે કે એ પેલા શત્રુઓને મિત્ર માની લઈને તેમની સાથે વ્યવહાર કરે છે. કવિ આ ભયસ્થાનનો નિર્દેશ કરતાં કહે છે :

યં મનુષે ત્વં મિત્રં સૌહાર્દમિષેણ સોઽસ્તિ તે શત્રુઃ ।

લાલયતિ ક્ષણમેકં દારુણકૂપે નિપાતયતિ પશ્ચાત્ ॥ ૩૪ ॥

એક તુલના દ્વારા કવિ જગતના વિષયોપભોગોના ખતરનાકપણાનો ખ્યાલ આપે છે. તેઓ મિત્રના



## શ્રી પ્રીતમલાલ નૃસિંહલાલ કચ્છીવિરચિત 'બ્રહ્મચર્યશતક' - મનોવૈજ્ઞાનિક અધ્યયન

૮૮

અંચળા હેઠળ શત્રુ જેવા છે. તેઓ એક ક્ષણ માટે સુખ આપે છે અને પછી ભયંકર કૂવામાં ફેંકી દે છે. આના માટે જરૂર છે વિવેકની. આ બારામાં કવિ કહે છે કે :

બુદ્ધિર્દત્તા ધાત્રા સદસન્નિર્ણયકૃતે વિવેકયુતા ।  
બુદ્ધિસ્તસ્માત્પ્રથમા બુદ્ધિશ્ચરમા તથા સકલકાર્યે ॥ ૩૭ ॥

ભગવાને બુદ્ધિ સારાસારનો વિવેક કરવા માટે આપી છે. તેથી બધાં કાર્યોમાં શરૂઆતમાં કે અન્તે તેનો જ આશ્રય લેવો જોઈએ.

### અતૃપ્ત કામવાસનાથી ઉત્પન્ન થતા વિકારો

એક ઉચ્ચકક્ષાના મનોવિજ્ઞાનીની છટાથી કવિ અતૃપ્ત કામવાસનાને લીધે ઉત્પન્ન થતી વિકૃતિઓનો વિસ્તૃત રીતે ખ્યાલ આપે છે.

કામોઽતૃપ્તો જનયતિ દ્વેષં ક્રોધં તથા ચ માત્સર્યમ્ ।  
ચૌર્યમસત્યં ચ તથા કાપટ્યં પરપ્રતારણાર્થપરમ્ ॥ ૪૦ ॥

હૃદયં નૈષ્ઠુર્યયુતં દયાવિહીનં વિવેકરહિતં ચ ।  
અભિભવતિ ગુણગ્રામં કામાવાપ્ત્યુદયતસ્ય પુરુષસ્ય ॥ ૪૧ ॥

વિરોધઃ સ્વકીયૈઃ પૈર્વૈરભાવઃ અશાન્તિશ્ચ ચિત્તે શરીરે તથાર્તિઃ ।  
અદાક્ષ્યં સ્વકાર્યેષ્વનુત્સાહજન્યમ્ ભવેત્કામિનઃ કામવિક્ષિપ્તવૃત્તેઃ ॥ ૪૨ ॥

અતૃપ્ત કામવાસના આટલી ખતરનાક બની શકે છે, તેનો આ વિસ્તૃત ખ્યાલ આપણા મનીષી પાસેથી મળવો દુર્લભ છે. કવિએ માનવમનનાં ઊંડાણોમાં પ્રવેશ કરીને જાણે આ બધું લખ્યું હોય એમ નથી લાગતું ?

આવી વિષમ સ્થિતિમાં કવિ માર્ગ દર્શાવતાં કહે છે :

માનસમેતજપલં ચપલતરાણિ ચ મનુષ્યકુરુણાનિ ।  
રોદ્ધવ્યાન્યેતાનિ બુદ્ધયા યોગેન પૂતયા સ્થિરયા ॥ ૪૮ ॥

કવિ માને છે કે યોગથી પવિત્ર થયેલી સ્થિર બુદ્ધિ દ્વારા ચંચળ મન અને ઈન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખવાં એ જ ઉપાય છે.

### બ્રહ્મચર્યનો પ્રભાવ અને ગૌરવ

દેવોના અમરત્વ અને નિર્જરત્વનું ઉત્પત્તિસ્થાન તેમનું બ્રહ્મચર્ય છે, એમ દર્શાવતાં કવિ કહે છે :

દેવા બ્રહ્મચર્યમરાઃ કિલ નિર્જરાશ્ચ ।  
તત્કવદ્બ્રહ્મચર્યં જનિતં ફલમેતદુક્તમ્ ॥ ૪૯ ॥

આવા બ્રહ્મચર્યનું ગૌરવગાન કરતાં કવિ ગાય છે :

પ્રશસ્તં વ્રતં બ્રહ્મચર્યં વ્રતેષુ સ્મૃતૌ દિષ્ટમેતત્સ્ફુટં માનવાનામ્ ।  
ભવેત્તેજસો હાનિરિત્યાદિ શબ્દૈઃ વ્રતં હ્યેતદાજ્ઞાપિતં યોગશાસ્ત્રે ॥ ૫૦ ॥

આગળ ચાલતાં કવિ ગૃહસ્થાશ્રમ માટે અન્ય શાસ્ત્રોની શીખ દર્શાવતાં કહે છે :  
પ્રજાતન્તુવિચ્છેદરોધાય નૂનમ્ ગૃહસ્થાશ્રમં નેન્દ્રિયાણાં સુતૃપ્યૈ ।  
સમાદિશ્યવાક્યૈઃ સુશાસ્ત્રાણિ તાનિ વિધિં બ્રહ્મચર્યં વદન્તિ પ્રકામમ્ ॥ ૫૧ ॥

પ્રજાતન્તુ મા વ્યવચ્છેત્સી :- એ ઉપનિષદ્ વાક્યને કવિએ પોતાની રીતે ઢાળીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ બ્રહ્મચર્યનું મહત્વ છે, એ વાતનું સુંદર પ્રતિપાદન કર્યું છે. ધન્વંતરિ, સુશ્રુત, ચરક આદિ આયુર્વેદવિશારદોએ પણ બ્રહ્મચર્યનો મહિમા ગાયો છે.

### ભર્તૃહરિનો દાખલો

કવિ માને છે કે રસજ્ઞ રાજા ભર્તૃહરિએ સુખની પ્રાપ્તિ યોગમાં જ કરી હતી :  
રાજા ધની સકલશક્તિસમૃદ્ધિશાલી આવેષ્ટિતઃ શશિમુખીભિરસૌ રસજ્ઞઃ ।  
ત્યક્ત્વા સુખં વિષયજં સુલભં સુપૂર્ણમ્ યોગં હિ ભર્તૃહરિરાશ્રિતવાન્સુખાય ॥ ૫૪ ॥

શૃંગારશતકના ઉદ્દગાતાની વૈરાગ્યશતક સુધીની વિચારયાત્રાનું કેટલું માર્મિક આલેખન !

### આરોગ્ય બ્રહ્મચર્ય પર આધારિત છે

આરોગ્યના પાયામાં બ્રહ્મચર્ય રહેલું છે, એવું પ્રતિપાદન કરતાં કવિ કહે છે :  
બુદ્ધિજન્યં સુખં શ્રેયો વિષયોત્થાત્સુખાત્પરમ્ ।  
બુદ્ધિરારોગ્યજન્યા સ્યાદારોગ્યં બ્રહ્મચર્યજમ્ ॥

કવિ આગળ ચાલતાં દર્શાવે છે કે પાશ્ચાત્ય લોકોએ પ્રબોધેલું સુપ્રજનનશાસ્ત્ર (Eugenics) આ જ સિદ્ધાન્ત પર રચાયેલું છે. આપણને આશ્ચર્ય થાય એ રીતે કવિએ અર્થશાસ્ત્રવેત્તા માલ્થસનો હવાલો પણ પોતાના સિદ્ધાન્તના સમર્થનમાં આપ્યો છે :

### સુપ્રજનનશાસ્ત્રનો સારાંશ

यदि जनको जननी च स्यातां बलिनावुभौ तथारुग्णौ ।  
अपत्यमपि जायेत सर्वेन्द्रियसौष्टवेन युक्ततरम् ॥ ५८ ॥  
પ્રજા યા ભવેદ્વ્યક્તિભિઃ સુપ્રપન્ના શરીરેણ બુદ્ધ્યા દૃઢાભિગુણૈશ્ચ ।  
ભવેત્સાગ્રગણ્યા પ્રજાનાં સમૂહે યતો વ્યક્તયોઽગાનિ સન્તિ પ્રજાનામ્ ॥ ૫૯ ॥

અહીં સારી પ્રજા માટે પણ બ્રહ્મચર્યનું પાલન આવશ્યક શરત છે, એવું પ્રતિપાદન કવિ સફળ રીતે કરી શક્યા છે. સમાજ વ્યક્તિઓનો બનેલો છે, એમ દર્શાવવામાં કવિનું સમાજશાસ્ત્રીય જ્ઞાનવિષયક પાસું

## શ્રી પ્રીતમલાલ નૃસિંહલાલ કચ્છીવિરચિત 'બ્રહ્મચર્યશતક' - મનોવૈજ્ઞાનિક અધ્યયન

૮૧

પ્રકટ થાય છે. અહીં સંસ્કૃતના કવિની આધુનિકતાનું આપણને દર્શન થાય છે.

### દુર્બલ્યનાં પરિણામો

કવિ દર્શાવે છે કે -

રોગાશ્ચ શોકા વિવિધાશ્ચ ચિન્તાઃ દ્વેષશ્ચ રાગશ્ચ દરિદ્રતા ચ ।

પાપાનિ વિધ્વંસકરાણિ સર્વાણ્ચેતાનિ દૌર્બલ્યફલાનિ લોકે ॥ ૬૦ ॥

અહીં રહેલું કવિનું સમાજશાસ્ત્રીય નિરીક્ષણ આત્મનિરીક્ષણ કરવા પ્રેરે તેવું મર્મસ્પર્શી છે. જાણે કે કવિ માને છે કે રોગ, શોક, ચિન્તા, દ્વેષ આદિ અવગુણો બ્રહ્મચર્યના અભાવને જ આત્મારી છે. આથી કવિ સુજનન વિષયે પ્રયત્ન કરવા શીખ આપે છે અને વચન આપે છે કે ભગવત્કૃપાથી દેશોદય થશે.

### દુર્બલતાનાં દુષ્પરિણામો

કવિ દુર્બલતાને જ ભોગવિલાસનું પરિણામ માને છે અને તેનાં આનુષંગિક પરિણામો તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરતાં કહે છે

પશ્યામોઽનુદિનં જનાઃ પરિવૃતાઃ સ્વાપત્યકૈર્દુર્બલૈઃ

કર્તું દૈહિકમલ્પમાત્રમપિ તે કર્માક્ષમાઃ સર્વથા ।

દીના રોગશતૈઃ પ્રપ્રીઢિતતરા દારિદ્ર્યયુક્તાસ્તથા

એતેષાં ચ્ચલુ કલ્પવૃક્ષસદૃશં સ્યાદ્બ્રહ્મચર્યવ્રતમ્ ॥ ૬૩ ॥

નબળાં અને રોગગ્રસ્ત બાળકોવાળાં માતાપિતાની કરુણ દશાનું અહીં કેટલું હૃદયસ્પર્શી શબ્દચિત્ર કવિએ રજૂ કર્યું છે ? આધુનિક અર્થશાસ્ત્રીની છટાથી કવિ મર્યાદિત ભૂમિ અને મર્યાદિત અનાજપુરવઠાની પણ વાત કરે છે. સાથે સાથે એમ પણ દર્શાવી દે છે કે જો પ્રજામાં વૃદ્ધિ થાય તો એ ઈષ્ટ નહીં થાય.

કવિ એક ભવિષ્યવેત્તાની છટાથી પ્રજાના નૈતિક અધઃપતનની પણ આગાહી કરી દે છે :

દારુણજીવનકલહા યાદવતુલ્યાનિ ધોરયુદ્ધાનિ ।

પ્રભવન્તિ યદા શસ્યાદિસ્વાઘવસ્તૂનિ દુર્લભાનિ સ્યુઃ ॥ ૬૫ ॥

બુધુક્ષિતઃ કિં ન કરોતિ પાપમ્ ક્ષીણા નરા નિષ્કરુણા ભવન્તિ ।

સત્યં કવેર્વાક્યમિદં પ્રમાણમ્ ન મોઘવાક્યાઃ કવયઃ પ્રસિદ્ધાઃ ॥ ૬૬ ॥

કવિ માને છે કે વૈરાગ્યના શસ્ત્રદ્વારા ઈન્દ્રિયોના વેગને કાબૂમાં રાખી શકાય છે. કવિના શબ્દો છે :

વૈરાગ્યશસ્ત્રં નિશિતં સમર્થં યોગેન યુક્તં સકલાર્થદેન ।

વશ્યં કરોતીન્દ્રિય વેગમેનમ્ દુષ્ટં યથા સારથિરશ્વમાશુ ॥ ૭૦ ॥

યોગયુક્ત વૈરાગ્ય બધા અર્થો સાધી આપનાર બની રહે છે, એવું કવિનું પ્રતિપાદન સરસ રીતે અહીં કરવામાં આવ્યું છે. ઉપમા અલંકાર પણ અસરકારક અને ઔચિત્યપૂર્ણ બન્યો છે.

આવું પ્રતિપાદન કર્યા પછી કવિ નાટકીય રીતે પૂર્વપક્ષીના મુખમાં નીચેનો પ્રશ્ન મૂકે છે :

### પૂર્વપક્ષીનો પ્રશ્ન

वैराग्यं किं कथं साध्यं तद्वेदब्रूहि सत्त्वरम् ।

योगाभ्याસं कथं कुर्यां विधिनाहं जितेन्द्रियः ॥ ૭૨ ॥

હવે સિદ્ધાન્તીએ પૂર્વપક્ષી પર જય મેળવી લીધો છે. પોતાનો સિદ્ધાન્ત સાચો છે, એ વાત તેઓ પૂર્વપક્ષીને ગળે ઉતારાવી શક્યા છે. આવો વિજિત પૂર્વપક્ષી સિદ્ધાન્તીને સાધ્ય સિદ્ધ કરવા માટેના સાધન વિષે સ્પષ્ટતા કરવા વિનવે છે.

કવિ પણ એક સમર્થ પુરાણીની રીતે સ્પષ્ટતા કરે છે. રાગની નિષ્ફલતા વિષે નિર્દેશ કરતાં કવિ ગાય છે :

अनित्यं शरीरं जगत्स्वप्नतुल्यम् असत्यास्तथा वर्जनीयाः पदार्थाः ।

यदद्यैव दृष्टं न तच्छ्वोऽस्ति वस्तु भवेत्कस्य रागः पयोबुदबुदेषु ॥ ૭૫ ॥

આગળ ચાલતાં કવિ સાંસારિક પદાર્થોમાંથી પ્રાપ્ત થતા સુખની કલ્પનાની વ્યર્થતા પણ દર્શાવે છે :

सुखमस्मात्स्यात्साध्यं यदि तैलं स्यात्समुद्रसिकतासु ॥ ૭૬ ॥

આમ રેતીમાંથી તેલ કાઢવાની કલ્પના જેવી આ વ્યર્થ કલ્પના છે, એવું કવિ સચોટ રીતે પ્રતિપાદન કરે છે અને કહે છે કે સર્વસિદ્ધિ આપનારી આ ભાવનાનો અભ્યાસ કામક્રોધભયોદ્વેગને શિથિલ કરવા માટે સંયમી માણસે કરવો જોઈએ. માણસની હાસ્યાસ્પદ પરિસ્થિતિનું શબ્દચિત્ર રજૂ કરતાં કવિ કહે છે કે તે એક સુખની પાછળ દોડે છે અને હાંફી જાય છે. એકાદું સુખ પ્રાપ્ત થયું હોય કે ન થયું હોય ત્યાં જ તે બીજાની પાછળ પડી જાય છે. આ પ્રયત્નોની વ્યર્થતા વિષે સાધકે નિર્જન સ્થળે બેસીને વિચાર કરવો જોઈએ. કવિ વચન આપે છે કે જો આમ કરવામાં આવે તો ટૂંક સમયમાં જ સુખશાન્તિ આપનારી વૈરાગ્યસિદ્ધિ મળે છે.

આગળ ચાલતાં કવિ યોગની સમજૂતી આપે છે ! અને તેના દ્વારા ક્રોધ અને કામને વશ કરી શકાય છે, એવું પ્રતિપાદન કરતાં કહે છે :

निरोधो मनसः प्रोक्तो योगोऽसौ शास्त्रसंमतः ।

तस्मात्ક્રોધश्च कामश्च वशीभवत आशु वै ॥ ૮૦ ॥

યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ - એ પરંપરાગત પરિભાષાને કવિ પોતાના શબ્દોમાં ઢાળે છે અને તેની ઉપયોગિતાનો નિર્દેશ કરતાં કહે છે કે તેના દ્વારા ક્રોધ અને કામને વશમાં લઈ શકાય છે.

### આ યોગ કેવી રીતે સાધવો ?

આ યોગસાધનાની પ્રક્રિયા દર્શાવતાં કવિ કહે છે :

श्वासं दीर्घं समादाय शान्तेन मनसा स्थिरम् ।

कंचित्कालं नियम्यैनमुत्सृजेत्तं शनैः शनैः ॥ ૮૧ ॥

## શ્રી પ્રીતમલાલ નૃસિંહલાલ કચ્છીવિરચિત 'બ્રહ્મચર્યશતક' - મનોવૈજ્ઞાનિક અધ્યયન

૯૩

પ્રાણાયામ દ્વારા આ યોગસાધના કરી શકાય છે, એવું પ્રતિપાદન કર્યા પછી કવિ આ સાધનામાં કોનું ધ્યાન ધરવું તે વિષે વાત કરે છે :

સત્યમેકં શિવં શાન્તં નિત્યં જ્યોતિર્મયં તથા ।  
ધ્યાયેદાત્માનમન્તઃસ્થં વિશ્વાત્માયમિતિ સ્મરન્ ॥ ૮૨ ॥

આ પ્રકારની યોગસાધનાની ફલશ્રુતિ દર્શાવતાં કવિ નિર્દેશ કરે છે કે તેથી

૧. પાપનો નાશ થાય છે,
૨. કામ, ક્રોધ તથા ભય નાશ પામે છે,
૩. બુદ્ધિની સ્થિરતા સધાય છે,
૪. મનની શુદ્ધિ સાધી શકાય છે.

આ રીતે સાધવામાં આવેલી સદસદ્વિવેકબુદ્ધિ મોટા માનસબલ સાથે જોડાઈને કઠિન કાર્યોને પણ સાધી શકે છે અને સાધક કર્મયોગમાં રત, લોકસંગ્રહતત્પર, સ્વતંત્ર અને બંધનમુક્ત થઈ જાય છે. વળી આ સાધનાથી માયાનું મૂળ જ નાશ પામે છે અને પરમ જ્ઞાનની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

આગળની સિદ્ધિઓનો નિર્દેશ કરતાં કવિ કહે છે :

શરીરં ભવેદ્વિશ્વકર્તુર્વિભૂતિઃ જગન્નાપિ દૃશ્યેત તસ્યૈવ લીલા ।  
ન શોકો ન ચિન્તા ભયં વાપિ કસ્માત્ પરબ્રહ્મણૈક્યં ભવેદ્યસ્ય દૃષ્ટમ્ ॥ ૮૭ ॥

પરંતુ કવિ વસવસો વ્યક્ત કરતાં કહે છે કે કમભાગી મનુષ્યો ઈન્દ્રિયતૃપ્તિ માટે દોડાદોડી કરે છે.

### બ્રહ્મચર્ય અને જ્ઞાનની ફલશ્રુતિ

ગ્રંથસમાપ્તિમાં કવિ પ્રસ્તુત વિષયની ફલશ્રુતિ રજૂ કરે છે. ટૂંકમાં તેનું અવલોકન કરીએ તો

૧. બ્રહ્મચર્યાન્દ્રવેચ્છૂરઃ કાતરોઽપિ ॥ ૯૦ ॥
૨. બ્રહ્મચર્યાદ્ભવેદપ્રાણો મૂર્ખોઽપિ ॥ ૯૧ ॥
૩. બ્રહ્મચર્યા ભવેત્સ્વસ્થો રુગ્નોઽપિ ॥ ૯૨ ॥

### કવિની નમ્રતા

સમાપ્તિમાં કવિ નમ્રતાપૂર્વક રજૂઆત કરે છે કે :

રહસ્યં મુનીનામિદં યત્નસાધ્યમ્ સ્વમત્યા સમુદ્ઘાટિતં વર્તેતેઽન્ન ।  
નવીનં ન કિંચિન્મયા પ્રોક્તમસ્મિન્ ભવત્યેતદસ્મજ્જનાનાં સુખાય ॥ ૯૩ ॥

### બ્રહ્મચર્યપાલનનાં ઉજ્જવલ ઉદાહરણો

અન્તમાં કવિ કેટલાક મહાનુભાવોનો તેમના બ્રહ્મચર્ય માટે નિર્દેશ કરે છે અને વંદન કરે છે :

રામતીર્થવિવેકાનંદાભિધૌ સ્વામિનાવુભૌ સમર્થો રામદાસશ્ચ જ્ઞાની જ્ઞાનેશ્વરસ્તથા ॥ ૧૫ ॥

ગુરુનેતાંસ્તથાન્યાંશ્ચ શાસ્ત્રકારાંસ્તમોડપહાન્ । વન્દે વન્દે પુનર્વન્દે શિરસાહં સમાહિતઃ ॥ ૧૬ ॥

અન્તમાં ભગવાન કૃષ્ણને નમન કરીને કવિ બ્રહ્મચર્યશતકની પૂર્ણાહુતિ કરે છે.

તો - આ શતકની પૂર્ણાહુતિ પછી કવિ કેટલાંક પ્રકીર્ણ સુભાષિતો આપે છે. તેમના વિષયવસ્તુની યાદી કરીએ

૧. બધાં શાસ્ત્રો એક જ હેતુથી પ્રવૃત્ત થયેલાં છે. તે છે ભયનિવૃત્તિ અને અભયપ્રાપ્તિ (૧૦૧-૧૦૨)
૨. જગત વિષે કવિનું ચિંતન (૧૦૩-૧૦૬)
૩. જગતના પદાર્થોનો આનંદ માણતાં માણતાં મનુષ્યનું સો વર્ષનું આયુષ્ય પૂરું થઈ જાય છે. મૃત્યુની બાબતમાં અબુધ અને વિદ્વાનની વચ્ચે થોડુંક પણ અંતર નથી. (૧૦૭-૧૦૮)
૪. આપણે બાળકો જેવા અજ્ઞાન છીએ (૧૦૯-૧૧૦)
૫. અરણ્યનું શરણ શાન્તિપ્રદ છે. (૧૧૧-૧૧૫)
૬. શાન્ત મનથી વિચાર કરવાનો અનુરોધ કે આ જગતમાં અવિકલસુખાસ્વાદમુદિતે કેટલા મનુષ્યો છે ? (૧૧૬)
૭. જગતના મનુષ્યો કામરોગથી પીડિત, ધનાશરહિત, પુત્રાર્થી છે. તેમને હણવા માટે કાલ હથિયાર ઉગામીને તૈયાર જ છે ? (૧૧૭)
૮. જ્ઞાન આપનાર અને અંધકારનો નાશ કરનાર શક્તિને પ્રણામ કરીને કવિ આ શતક અર્પણ કરે છે અને પોતાની જાતને તૃપ્તિ મીનોડસ્મ્યહં જલવિરહિતઃ તરીકે વર્ણવે છે (૧૧૮-૧૧૯)

અંતિમ શ્લોકમાં કવિ પોતાના રાજા, સમ્રાટ, સંસ્કૃતવાણી અને ભૂમિભારતીનો જય ઇચ્છી ગ્રંથની સમાપ્તિ કરે છે :

જયતુ જયતુ કીર્ત્યા શ્રીતુકોજીનરેન્દ્રઃ જયતુ જયતુ સમ્રાટ્ પંચમજ્યોર્જનાન્તા ।

જયતુ જયતુ વાણી સંસ્કૃતા દિવ્યરૂપા જયતુ જયતુ ભૂમિભારતી માતૃતુલ્યા ॥ ૧૨૦ ॥

આ શતકમાં પ્રાયઃ પ્રચલિત છંદોનો જ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા, અર્થાન્તરન્યાસ, સ્વભાવોક્તિ વગેરે અલંકારોનો વિનિયોગ રસપ્રદ બની રહ્યો છે, નવું પ્રતિપાદન ન હોવા છતાં શૈલીનું આકર્ષણ મહત્વપૂર્ણ બની રહે છે.

## રઘુદેવકૃત 'મુક્તિવાદ'

શ્વેતા પ્રજાપતિ\*

ભારતીય દર્શનોમાં ન્યાયશાસ્ત્ર અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. તેમાં પણ નવ્યન્યાય તેની આગવી ભાષાગત શૈલી, ખંડન-મંડન પરંપરા અને વાદગ્રંથોથી સમૃદ્ધ છે. આ શાસ્ત્રનાં પ્રમુખ એવા આચાર્યો ગંગેશ, રઘુનાથ શિરોમણિ, જયદેવ, વિશ્વનાથ ન્યાયપંચાનન, ગદાધર વગેરેનું પ્રમુખ યોગદાન રહ્યું છે. આ સિવાયના પણ કેટલાક આચાર્યોનાં નામ હજુ પણ તેમના ગ્રંથોની હસ્તપ્રતોમાં છૂપાયેલાં છે. તેમાંના એક રઘુદેવ ભટ્ટાચાર્યનું પણ નવ્યન્યાયક્ષેત્રે અગત્યનું યોગદાન રહેલું છે. તેમના જીવન અને કૃતિઓ અંગેનો અભ્યાસ અને તેમના 'મુક્તિવાદ' નામના વાદગ્રંથનો પ્રથમવાર સંપાદન કરવાનો પ્રયત્ન આ શોધલેખમાં કરવામાં આવ્યો છે. તેમના અંદાજે ૨૦ ઉપરાંત મૂળ ગ્રંથો અને ટીકાઓમાં 'મુક્તિવાદ' અધ્યાવધિ અજ્ઞાત અને અપ્રકાશિત છે. આ ગ્રંથની ફક્ત એક જ હસ્તપ્રત વડોદરાનાં પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાં ઉપલબ્ધ છે. તેના આધારે આ કૃતિનું સંપાદન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

### પોથીનો પરિચય :

નોંધણીક્રમાંક : ૯૧૩૫

પત્ર : ૧૨

ગ્રંથસંખ્યા : ૨૫૦ આશરે

પરિમાણ : ૨૨ × ૯ સે. મી.

લિપિ : દેવનાગરી

ભાષા : સંસ્કૃત

સાધન : કાગળ

સ્થિતિ : સંપૂર્ણ, પત્ર નં. ૧, ૨ વિકત

રચના કાળ, લેખનકાળ : ઉલ્લેખ નથી

લેખન : વાંચી શકાય તેવું

લલિયો : શ્રીધર ગુર્જર

### લિપિકાર :

ગ્રંથના અંતમાં પોતાનો પરિચય આપતા લિપિકાર કહે છે : 'ગુર્જરોપનામકશ્રીધરસ્યાયં લેખઃ । ગુર્જર એવા ઉપનામ પરથી એવું અનુમાન કરી શકાય કે લિપિકાર ગુજરાતનો હશે.\* વળી આ ગ્રંથની એકમાત્ર હસ્તપ્રત પણ ગુજરાતમાંથી જ ઉપલબ્ધ થાય છે. હરિરામકૃત 'મુક્તિવાદવિચાર'નાં સંપાદક શ્રી જગદીશચંદ્ર ભટ્ટાચાર્ય ભૂમિકામાં એવું મંતવ્ય<sup>૧</sup> આપે છે કે રઘુદેવ ભટ્ટાચાર્ય બંગાળના હોવા છતાં અધ્યાપન કાર્ય માટે અન્ય પ્રદેશોમાં પણ ગયા હોવાનો સંકેત મળે છે. ગુજરાતના ઉભોઈના શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના જૈનમુનિ યશોવિજયગણી

'સ્વાધ્યાય', પુ. ૩૫, અંક ૧-૨, વસંતપંચમી-અક્ષયતૃતીયા અંક, કેશુઆરી-મે ૧૯૯૮, પૃ. ૯૫-૧૦૮.

★ પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા.

† ગુજરાત ઉપરાંત મહારાષ્ટ્રમાં પણ પ્રચલિત આ ઉપનામ સ્થળનામ સૂચવે છે. મહારાષ્ટ્રમાં આ ઉપનામવાળાં લોકો પણ કોઈ કારણસર ગુજરાતમાંથી જ સ્થળાંતર થયા હોય અને છતાં આ ઉપનામ જાળવી રાખ્યું હોય એવી સંભાવનાને નકારી ન શકાય.

૧. Bhattacharya Jagadishchandra, *Muktivādvaidicārāḥ of Hariram Tarkavagisa with the Com. Muktilakṣmī*. Sanskrit College, Calcutta, 1959, p. xv.

(૧૬૦૮-૧૬૮૮ ઈ.સ.) તેમના અષ્ટસાહસ્રીવિવરણમાં રઘુદેવનો ઉલ્લેખ કરે છે.<sup>૨</sup> આ સમગ્ર માહિતીના આધારે આ ગ્રંથની નકલ ગુજરાતમાં થઈ હશે અને લિપિકાર પણ ગુજરાતનો હશે એવી ધારણાને સમર્થન મળે છે.

હસ્તપ્રતના હાંસિયામાં કરેલા સુધારા અને ઉમેરા લાહિયાની સભાનતા જરૂર સૂચિત કરે છે, પરંતુ, આખીય હસ્તપ્રતમાં જોડાક્ષરમાં અડધા ‘ચ’નો લોપ અને અવગ્રહનો અભાવ તો છે જ, ઉપરાંત, ખૂટતા અક્ષરો પણ તેની થોડી બિનકાળજીનો નિર્દેશ કરે છે.

**ગ્રન્થકર્તા રઘુદેવ ન્યાયાલંકાર :**

મુક્તિવાદના કર્તા રઘુદેવ ભટ્ટાચાર્ય ગંગેશોત્તર સમયના એક વિશિષ્ટ નૈયાયિક છે. ન્યાયશાસ્ત્રમાં તેમનું અગત્યનું યોગદાન હોવાને કારણે સંભવતઃ તેમને ‘ન્યાયાલંકાર’ એવી પદવી મળી છે. તેમના જન્મના સ્થળ-સમય વિશે કે તેમના માતા-પિતા વિશે કે અન્ય કોઈપણ વ્યક્તિગત માહિતી પ્રાપ્ય નથી. પરંતુ તેઓ હરિરામ તર્કવાગીશના શિષ્ય અને ગદાધર ભટ્ટાચાર્યના સહાધ્યાયી તરીકે ઓળખાય છે. રઘુદેવ પોતે તેમના ‘દ્રવ્યસારસંઘ્રહ’ ગ્રંથની પુષ્પિકામાં લખે છે : *इति महामहोपाध्यायश्रीहरिरामतर्कवागीशभट्टाचार्य-शिष्यरघुदेवकृतद्रव्यसारसङ्ग्रहः ।*<sup>૩</sup> તેમના જ અન્ય ગ્રંથ ‘નગ્વાદવિવેચન’ના પ્રારંભમાં રઘુદેવ કહે છે :

शिवं प्रणम्य तत्पश्चात्तर्कवागीश्वरं गुरुम् ।

क्रियते रघुदेवेन नवर्थस्य विवेचनम् ॥<sup>૪</sup>

ભટ્ટાચાર્ય ઉપનામ પરથી અને ગુરુ હરિરામ તેમ જ સહાધ્યાયી ગદાધર બંગાળના હોવાને કારણે રઘુદેવ પણ બંગાળના બ્રાહ્મણ હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. અહીં નોંધપાત્ર અને રસપ્રદ સુદો એ છે કે *New Catalogus Catalogarum* માં રઘુદેવને હરિરામના શિષ્ય ઉપરાંત પુત્ર તરીકે પણ ઓળખાવ્યા છે. પરંતુ તેનું કોઈ પ્રમાણ પ્રાપ્ય નથી. તેમના અન્ય ગ્રંથોની હસ્તપ્રતોમાં રઘુદેવ શર્મા અને રઘુવીર એવા પણ નામો મળે છે. ઉમેશ મિશ્ર,<sup>૫</sup> સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ<sup>૬</sup> અને ગોપીનાથ કવિરાજ<sup>૭</sup> રઘુદેવને હરિરામના નફકત શિષ્ય તરીકે જ ઓળખાવે છે.

રઘુદેવના સમકાલીન ગદાધર ભટ્ટાચાર્યને બંગાળમાં ખૂબ પ્રસિદ્ધિ મળી છે, પરંતુ બંગાળમાં તેટલી પ્રસિદ્ધિ રઘુદેવની નથી. તેનું કારણ એ લાગે છે કે તેમણે એકમાત્ર બંગાળને તેમની કર્મભૂમિ ન બનાવી પરંતુ

૨. Vidyabhusan, Satis Chandra, *A History of Indian Logic*, Motilal Banarsidass, Delhi, 1978, p. 220.
૩. હસ્તપ્રત ક્રમાંક નં - ૨૬૨૪૮, પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા.
૪. હસ્તપ્રત ક્રમાંક નં - ૧૬૧૪, પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા.
૫. Mishra Umesh, *History of Indian Philosophy*, Part II, Allahabad, 1966, pp. 443-445.
૬. Vidyabhusan, Satis Chandra, *op.cit.*, p. 479.
૭. Kaviraj, Gopinath, *Gleanings from the History and Bibliography of the Nyaya-Vaisesika Literature*, pp. 72-73.



## રઘુદેવકૃત 'મુક્તિવાદ'

૯૭

અધ્યયન-અધ્યાપન કાર્ય માટે તેઓ ભારતભરના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં પરિભ્રમણ કરતા રહ્યા. અને કદાચ તેથી જ તેમના ગ્રંથોની હસ્તપ્રતો ભારતના લગભગ બધા જ પ્રદેશોમાંથી મળી આવે છે.

'કાવ્યવિલાસ'ના રચયિતા ચિરંજીવી ભટ્ટાચાર્ય(રામદેવ) રઘુદેવ ભટ્ટાચાર્યને પોતાના ગુરુ તરીકે ઓળખાવે છે અને સ્તુતિ કરતા કહે છે :

इमौ भट्टाचार्यप्रवररघुदेवस्य चरणौ

शरण्यौ चिन्तान्तर्निर्बन्धि विधाय स्थितवतः ।

किमन्यैर्वाग्देवीप्रमुखमखभाजां प्रभजनैः

परिस्फूर्त्यैवाचाममृतलहरीनिर्झरजुषाम् ॥<sup>૮</sup>

રઘુદેવ ભટ્ટાચાર્યનો ચોક્કસ સમય નિશ્ચિત કરવો મુશ્કેલ છે. છતાં તેઓ ગદાધરના સમકાલીન હોવાથી ૧૭મી સદીના મધ્યભાગમાં થયા હશે એમ કહી શકાય. યશોવિજયગણી, જે રઘુદેવનો ઉલ્લેખ કરે છે તેઓ ઈ.સ. ૧૬૦૮-૧૬૮૮માં થઈ ગયા.<sup>૯</sup> રઘુદેવના શિષ્ય ચિરંજીવી ભટ્ટાચાર્યનો સમયનિર્દેશ ઈ.સ. ૧૭૦૩નો મળે છે.<sup>૧૦</sup> રઘુદેવના સમયનિર્દેશ અંગે વધુ રસપ્રદ માહિતી આપતાં ઉમેશ મિશ્ર<sup>૧૧</sup> અને ગોપીનાથ કવિરાજ<sup>૧૨</sup> જણાવે છે કે સરસ્વતીભવન પુસ્તકાલય, બનારસમાં સચવાયેલી રઘુદેવકૃત 'કુસુમાંજલિકારિકા-વ્યાખ્યા'ની પ્રત મહાદેવ પુત્રમકરે ઈ.સ. ૧૬૫૭માં લખેલી અને તેમાં રઘુદેવના હસ્તાક્ષર પણ કરેલા છે. આ પુરાવો નક્કર છે અને તેથી ૧૭મી સદીનો મધ્યભાગ રઘુદેવના સમય તરીકે નક્કી કરવામાં કશો વાંધો જણાતો નથી.

રઘુદેવ ન્યાયાલંકારે ન્યાયશાસ્ત્ર ઉપરાંત ધર્મશાસ્ત્ર અને સાહિત્યશાસ્ત્રમાં પણ ગ્રંથો લખ્યા છે. પરંતુ મુખ્યત્વે તેઓ એક નૈયાયિક તરીકે વધુ ખ્યાતિ ધરાવે છે. ન્યાયશાસ્ત્રમાં તેમણે અનેક વાદગ્રંથો અને ટીકાઓની રચના કરી છે. તેમના ગ્રંથોની જે સૂચિ સામાન્યપણે મળે છે તે મુજબ તેમણે રચેલા ગ્રંથો આ પ્રમાણે છે :<sup>૧૩</sup>

### મૂળગ્રંથો

- |                     |                              |
|---------------------|------------------------------|
| ૧. તર્કવાદ          | ૭. અનુમિતિપરામર્શવિચાર       |
| ૨. આકાંક્ષાવાદ      | ૮. સામગ્રીવિચાર              |
| ૩. આત્મપ્રત્યક્ષવાદ | ૯. પ્રતિયોગિજ્ઞાનકરણતાવિચાર  |
| ૪. ઈશ્વરવાદ         | ૧૦. વિશિષ્ટવૈશિષ્ટ્યબોધવિચાર |
| ૫. પ્રાગભાવવિચાર    | ૧૧. ઉત્સર્ગબોધકવિખંડન        |
| ૬. વિષયતાવિચાર      | ૧૨. દ્રવ્યસારસંગ્રહ          |
|                     | ૧૩. નવીનનિર્માણ              |

૮. Sharma, Batuknath, *Kāvya-vilāsa of Chiranjiva Bhattacharya*, Benares, 1925, p. 12.

૯. Vidyabhusan, *op.cit.*, p. 217.

૧૦. *Ibid*, p. 483

૧૧. Misra, Umesh, *op.cit.*, p. 443

૧૨. Kaviraj, Gopinath, *op.cit.*, p. 73

૧૩. Aufrecht, Theodor, *Catalogus Catalogorum*, Part I, 1962, p. 482.

## ટીકાઓ

- |                                  |                                |
|----------------------------------|--------------------------------|
| ૧. નન્વાદવિવેચન                  | ૪. પદાર્થખંડનવ્યાખ્યા          |
| ૨. આખ્યાતવાદટીકા                 | ૫. તત્ત્વચિંતામણિગૂઢાર્થદીપિકા |
| ૩. ન્યાયકુસુમાંજલિકારિકાવ્યાખ્યા | ૬. નિરુક્તિપ્રકાશ              |

પરંતુ આ સૂચિ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે તેમ રઘુદેવના મુક્તિવાદનો ઉલ્લેખ ક્યાંય થયો નથી. ફક્ત Aufrechtના *Catalogus Catalogorum* માં આ ગ્રંથનો નિર્દેશ તેના કર્તાના નામ વગર થયેલ છે અને તેની એક જ નકલ કલકત્તા સંસ્કૃત કોલેજની લાઈબ્રેરીમાં છે પરંતુ ત્યાંના ઓફિસ ઈન-ચાર્જના જણાવ્યા અનુસાર ત્યાં આ નામની કોઈ પોથી નથી. બનારસ સંસ્કૃત વિશ્વવિદ્યાલયના *Catalogue of Sarasvatibhavan*, Vol. VIII અનુસાર આ ગ્રંથની બે નકલ (નં. ૩૦૩૦૩, ૩૧૮૫૧) હોવાનો નિર્દેશ મળ્યો પરંતુ, ત્યાં પણ આ હસ્તપ્રત ઉપલબ્ધ નથી. *New Catalogus Catalogorum* માં ‘ર’ અને ‘મ’ વાળા વિભાગ હજુ પ્રકાશિત થયા નથી પરંતુ પત્રવ્યવહારથી જાણવા મળે છે કે આ હસ્તપ્રત હજુ અપ્રકાશિત છે અને તેની એકમાત્ર પ્રત પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરામાં છે, જે માહિતી Aufrecht પાસેથી મળતી નથી.

ન્યાયશાસ્ત્રનાં આ અને અન્ય કેટલાય અજ્ઞાત ગ્રંથો ઉપરાંત રઘુદેવે ધર્મશાસ્ત્રને લગતો ‘દિનસંઘ્રહ’ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે.<sup>૧૪</sup> તેમણે ‘કાવ્યપ્રકાશ’ ઉપર ‘કારિકાર્થ-પ્રકાશિકા’ નામની ટીકા લખી છે.<sup>૧૫</sup>

આમ જોઈ શકાય છે કે રઘુદેવ ભટ્ટાચાર્યે ઘણા ગ્રંથો દ્વારા નવ્યન્યાયશાસ્ત્રને સમૃદ્ધ કર્યું છે. તે ક્ષેત્રમાં મૂળગ્રંથો અને ટીકાઓ સહિત ૨૦ થી વધુ ગ્રંથો ઉપલબ્ધ હોવા છતાં મોટાભાગના અપ્રકાશિત અને અજ્ઞાત છે. આ ઉપરાંત ધર્મશાસ્ત્ર અને અલંકારશાસ્ત્ર પરના તેમના ગ્રંથો પણ અપ્રકાશિત છે. રઘુદેવના ‘મુક્તિવાદ’, ‘ઈશ્વરવાદ’, ‘અનુમિતિપરામર્શવિચાર’, ‘આકાંક્ષાવાદ’ વગેરે ગ્રંથોના અભ્યાસ પરથી જણાય છે કે તેમની વધુ પડતી કિલ્લેટ શૈલી અને પારિભાષિક શબ્દોના કારણે કદાચ તેમના ગ્રંથોનો અભ્યાસ અઘરો થઈ પડે છે. તેમના સહાધ્યાયી અને સમકાલીન ગદાધર ભટ્ટાચાર્યને વધુ ખ્યાતિ મળી જ્યારે રઘુદેવ તેમની સરખામણીમાં અજ્ઞાત રહ્યા. આ માટે તેમની વધુ પડતી કિલ્લેટ શૈલી જ જવાબદાર છે એમ લાગે છે. અન્યથા તેમના ગ્રંથોની ગુણવત્તા અને સંખ્યાને ધ્યાનમાં લેતા જણાય છે કે તેઓ પણ ગદાધર ભટ્ટાચાર્ય કે તે સમયનાં અન્ય આચાર્યો જેટલી જ વિદ્વતા ધરાવે છે.

## ગ્રંથનો પરિચય :

આ એક વાદ ગ્રંથ છે. ગ્રંથકાર શ્રીરઘુદેવ આ ગ્રંથમાં વિવિધ દાર્શનિકોના મુક્તિવિષયક વિચારોનું ઉપસ્થાપન કરી તેનું મૂલ્યાંકન કરે છે. નવ્યન્યાયની વિશિષ્ટ લક્ષણશૈલી દ્વારા મુક્તિનું એક પરિષ્કૃત લક્ષણ આપવાનો રઘુદેવે પ્રયત્ન કર્યો છે. ગ્રંથના પ્રારંભમાં ગુરુ હરિરામની જેમ ઉદયનાચાર્યએ ‘ન્યાયકુસુમાંજલિ’માં આપેલ મુક્તિના ‘આત્યંતિકી દુઃખનિવૃત્તિર્મુક્તિઃ’ એવા લક્ષણને ઉદ્ઘૃત કરી તેના પ્રત્યેક પદની વિસ્તૃત સમીક્ષા રઘુદેવે કરે છે.

‘આત્યંતિક’ પદનો ‘સ્વસમાનાધિકરણદુઃખપ્રાગ્ભાવાસમાનકાલીન’ એવો અર્થ જો કરીએ અને નિવૃત્તિ

૧૪. રાવલ અનંતરાય અને લેલે વિજયા એસ., ‘અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ’, પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા, ૧૯૮૪, પૃ. ૩૯૦

૧૫. Dr. S.K., *History of Sanskrit Poetics*, Vol. II, p. 175.

## રઘુદેવકૃત 'મુક્તિવાદ'

૯૯

એટલે અભાવ અને દુઃખનો અત્યંત અભાવ એવો જો મુક્તિનો અર્થ કરીએ તો અત્યંતાભાવ (absolute-negation) નિત્ય હોવાથી મુક્તિનું નિત્યત્વ પણ સ્વીકારવું પડે. અને મોક્ષને જો નિત્ય પદાર્થ તરીકે સ્વીકારીએ તો આવા મોક્ષને પ્રાપ્ત કરવા કોઈ પ્રયત્નોની જરૂર જ ન પડે. અને તેથી 'નિવૃત્તિ' શબ્દનો અર્થ ધ્વંસાભાવ (post-negation), જે અનિત્ય છે અને કાર્ય છે એમ થાય. આમ, મુક્તિ એટલે દુઃખનો અત્યંતાભાવ નહીં, પરંતુ દુઃખનો ધ્વંસાભાવ એમ થાય. પરંતુ 'આત્યન્તિકધ્વંસ' એટલે શું ? દુઃખનો આત્યંતિક ધ્વંસ એટલે દુઃખનો એવો નાશ જે દુઃખના પ્રાગભાવની ઉપસ્થિતિમાં એક જ અધિકરણમાં એક જ સમયે રહેલ ન હોય. આમ જો માનીએ તો જ્યાં સુધી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ નથી ત્યાં સુધી, દરેક દુઃખનો નાશ દુઃખપ્રાગભાવનો સમકાલીન થવાથી આત્યંતિક દુઃખધ્વંસ થશે નહીં પરિણામે મોક્ષ થશે નહીં. આમ, આ લક્ષણ વ્યક્તિકેન્દ્રિત બને છે અને બધા માટે સરખી રીતે લાગુ પડતું નથી. આ દોષનું નિવારણ કરવા ચરમદુઃખધ્વંસ એવો અર્થ કરીએ તો પણ 'ચરમ' પદનો અર્થ આ સંદર્ભમાં દુઃખમાં રહેલી જાતિરૂપમાં કરવો પડે. પરંતુ અહીં પણ સાંકર્ષદોષ (cross-division) થવાથી આ લક્ષણ યથાર્થ બનતું નથી.

આમ, ઉદયનાચાર્યએ આપેલા મોક્ષના લક્ષણની પૂરેપૂરી છણાવટ કરી આગળ વધતા રઘુદેવ મુક્તિની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનની વિશદ ચર્ચા આરંભે છે. જો તત્ત્વજ્ઞાનને મુક્તિનું સાધન માનીએ તો મુક્તિની 'આત્યન્તિકી દુરિતધ્વંસ' એવી વ્યાખ્યા કરવી પડે અને આમ તત્ત્વજ્ઞાનથી પાપનો નાશ થાય, દુઃખનો નહીં. આ મુદ્દાની વિશદ ચર્ચા કર્યા બાદ રઘુદેવ ભાટ્ટ મીમાંસકોના મુક્તિવિષયક મંતવ્યોની ચર્ચા કરે છે.

ભાટ્ટોના મુક્તિના 'નિત્યસુખાભિવ્યક્તિ: મુક્તિ:' એવા લક્ષણમાં 'અભિવ્યક્તિ' પદનો 'સાક્ષાત્કાર' એવો અર્થ કરી રઘુદેવ બે પ્રકારે તર્ક કરે છે : ઈશ્વરીય નિત્યસુખસાક્ષાત્કાર કે જીવગત નિત્યસુખસાક્ષાત્કાર ? ઈશ્વરના અસ્તિત્વને ન સ્વીકારતા ભાટ્ટો માટે પ્રથમ વિકલ્પ સંભવિત નથી અને બીજો વિકલ્પ પ્રમાણના અભાવથી સાચો પડતો નથી. 'આનંદં બ્રહ્મણો રૂપં તત્ત્વ મોક્ષે પ્રતિષ્ઠિતમ્' એવા ઉપનિષદ વાક્યનો આધાર લઈને જીવમાં નિત્યસુખના અસ્તિત્વની કલ્પના પણ શક્ય નથી એમ રઘુદેવ કહે છે.

ત્યારબાદ, વાયસ્પતિ મિશ્રના 'ભામતીભાષ્ય'નાં મુક્તિલક્ષણમાં દોષ બતાવતા રઘુદેવ દલીલ કરે છે કે 'અવિદ્યાનિવૃત્તિ' એવું મુક્તિનું લક્ષણ જો સ્વીકારીએ તો મુક્તિ ક્યારેય ચતુર્થ પુરુષાર્થ બની શકે નહીં. વધુ દલીલ કરતા રઘુદેવ કહે છે : તત્ત્વજ્ઞાનજન્યાજ્ઞાનનિવૃત્તિબ્રહ્મસ્વરૂપા તસ્માદતિરિક્તા વા - અહીં પ્રથમ પક્ષમાં અજ્ઞાનનિવૃત્તિ એટલે બ્રહ્મ એમ સ્વીકારીએ તો પ્રપંચના અસ્તિત્વની સાથે સાથે સ્વપ્રકાશાત્મક, આનંદાત્મક બ્રહ્મનું પણ અસ્તિત્વ રહે છે. અને ત્યારે જીવની મુક્તિ થવાનો પ્રસંગ બને છે. પરંતુ અજ્ઞાનનિવૃત્તિને બ્રહ્મસ્વરૂપ માનવાથી તે નિત્ય બને છે અને ત્યારે તત્ત્વજ્ઞાનથી તેની ઉત્પત્તિ થતી નથી. બીજા પક્ષ અનુસાર અવિદ્યાનિવૃત્તિ બ્રહ્મથી ભિન્ન છે, અને આ અદ્વૈતવાદીઓના સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ છે. આ પ્રસંગે જ્ઞાનકર્મસમુચ્ચયવાદનું પણ રઘુદેવ ખંડન કરે છે.

પોતાના ગુરુ હરિશમ ભટ્ટાચાર્યના 'કાશીમરણકારણતાવાદ'<sup>૧૬</sup>માં દર્શાવ્યા મુજબ કાશીમરણ પણ મોક્ષનું કારણ બની શકે છે એ વિચારોની વિસ્તૃત ચર્ચા રઘુદેવ કરે છે.

કેટલીક ચર્ચાઓ રઘુદેવ ગ્રંથવિસ્તારના ભયથી કરતા નથી.

૧૬. Mishra Balakrishna, *Vāḍavāridhi*, Chaukhamba Sanskrit Series, Benares, 1940, pp. 228-230.

## मुक्तिवादः

श्रीगणेशाय नमः ।

आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिर्मुक्तिरित्याचार्याः । तत्र दुःखनिवृत्तिनिष्ठात्यन्तिकत्वं स्वसमानाधिकरणदुःख-  
प्रागभावासमानकालीनत्वम् । तथा च स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनदुःखध्वंसो मोक्ष इति  
निर्गलितलक्षणं वाक्यार्थः । अत्र स्वपदं स्वलक्ष्याभिमतमुक्त्यात्मकदुःखध्वंसपरम् । प्रलयपूर्वकालीनमुक्त्यात्मकदुःख-  
ध्वंसानां पुरुषान्तरीयदुःखप्रागभाव(वा)समानकालीनतया तत्राव्याप्तिवारणाय स्वसमानाधिकरणेति । इदानीन्तन-  
दुःखध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय दुःखप्रागभावासमानकालीनेति । न च दुःखासमानकालीनत्वविशेषणोपादानेनैव  
तत्रातिव्याप्तिवारणसंभवे किं प्रागभावविशेषणेनेति वाच्यम् । यथासंनिवेशेन वैयर्थ्याभावात् ।  
तथाप्यनतिप्रयोजकत्वं तस्येति चेत्तर्हि प्रागभावा(व)घटितोपदर्शितविशेषणस्यैव शरणी(?)करणीयत्वात् ।

ननु स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनदुःखध्वंसत्वस्य मुक्तित्वरूपत्वे तस्य तत्त्वज्ञानजन्यतावच्छेद-  
कत्वानुपपत्तिः । तथाहि तत्र स्वपदं दुःखध्वंससामान्यपरम् । दुःखीयतत्तदध्वंसपरं वा ? नाहः । मुक्त्यात्मकदुःख-  
ध्वंसस्यापि दुःखध्वंससामान्यान्तर्गतपुरु(रु)षान्तरीयदुःखध्वंससामानाधिकरणदुःखसमानकालीनतया  
तदघटितोपदर्शितधर्माप्रसिद्धेः ।

नान्त्यः । तथाविधकार्यकारणभावस्य तत्तद्व्यक्तिविश्रान्ततया आवश्यकत्वे तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नं प्रति  
तत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वकल्पने लाघवसंभवेनालं तादृशगुरु(रु)धर्मस्य तज्जन्यतावच्छेदकत्वाङ्गीकारेणेति चेत् ,  
संभवत्येवमुपदर्शितधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे, तदेव न ।

वयं तु स्वसमानाधिकरण्यकालिकविशेषणतोभयसंबन्धेन दुःख[स्य] वा भूयस्तद्धिन्नदुःखध्वंसत्वस्य  
जन्यतावच्छेदकत्वमुररीकुर्महे । अत्र स्वत्वस्य परिचायकतया कार्यतावच्छेदककोट(टा)विनिवेशेन  
नोपदर्शितविकल्पावसर इति ।

न च तादृशधर्मस्य निरू(रु)क्तिर्मुक्तिभिन्नत्वे मुक्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्त्वज्ञानहेतुतानुपपत्तिर्जागरुकैवेति  
वाच्यम् । मुक्तित्वरूपत्वस्यापि लाघवेन तत्रैवाङ्गीकारात् ।

केचित्तु स्वसमानाधिकरणदुःखप्राग]भावासमानकालीनदुःखध्वंसत्वस्य मुक्तित्वरूपत्वे तत्र तत्त्वज्ञानजन्यता-  
वच्छेदकत्वस्योप [दर्शिता] - - - पत्तिग्रस्ततया चरमदुःखध्वंसो मुक्तिरिति मुक्तिलक्षणम् । दुःखनिष्ठचरमत्वं  
- - - विजातीयं यददुःखं तदध्वंसत्वं तत्त्वज्ञानजन्यतावच्छेदकमित्यामनन्ति । तत्रेयमनु - - - । चरमत्वस्य  
दुःखवृत्तिजातित्वं न संभवति प्रमाणाभावात् । न च तत्त्वज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वं [तस्य] - - - स्पष्टतया  
तादृशजातिसिद्धिरिति वाच्यम् । गोवधादिजन्यतावच्छेदकदुःखवृत्तिजातिविशेषेण [तस्य] - - - [सा]क्यात् ।  
तथाहि गोवधजन्यतावच्छेदिका जातिरिदानीन्तनगोवधजन्यदुःखे तत्र न चरमत्वम् । चरमत्वेऽपि क्वचिद्  
गोवधजन्यचरमदुःखे तत्र च न सा । यत्र च गोवधजन्यदुःखमेव चरमं तत्र तदुभयोः समावेशात् ।

तूटकरेभा दर्शावता भागमां दस्तप्रत विक्षत थयेल छे.

## २५६वदुत 'मुक्तिवाद'

१०१

न च चरमत्वव्याप्यविरुद्धभेदेन गोवधजन्यतावच्छेदकजातेर्नानात्वान्न सांकर्यावकाश इति वाच्यम् । वेपरि(री)त्येऽपि सांकर्यवारणसंभवात् ।

ननु गोवधजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्यविरुद्धभेदेन चरमत्वस्य नानात्वस्वीकारे तुल्ययुक्त्या ब्रह्मवधजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्यविरुद्धभेदेनापि चरमत्वस्य नानात्वं स्वीकार्यम् । तथाचैका गोवधजन्यता-वच्छेदिका जातिस्तद्व्याप्यविरुद्धभे[दे]न चरमत्वं द्विविधम् । एवमेका ब्रह्मवधजन्यतावच्छेदिका जातिस्तद्व्याप्यविरुद्धभेदेनापि चरमत्वं द्विविधमिति षड्जातयः । गोवधजन्यतावच्छेदकजातेर्नानात्वे तु चरमत्वस्य व्याप्यविरु(रु)द्धभेदेन गोवधजन्यतावच्छेदिका जातिद्विविधा । एवं ब्रह्मवधजन्यतावच्छेदकजातेरपि तद्व्याप्यविरुद्ध-भेदेन द्वैविध्यम् । एकं च चरमत्वमिति षड्जातय इति लाघवात् गोवधादिजन्यतावच्छेदकजातेरेव नानात्वस्वीकार उचित इति चेन्न । चरमत्वस्य नानात्वकल्पे[कल्पने] गोवधजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्यचरमत्वस्यैव ब्रह्मवधजन्यतावच्छेदकजातिविरुद्धत्वम् । एवं ब्रह्मवधजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्यचरमत्वस्य गोवधजन्यता-वच्छेदकजातिविरुद्धत्वमिति चरमत्वस्य द्विविधमात्रतया जातिचतुष्टयकल्पनेन विपरीतलाघवसंभवात् । एवं चरमत्वस्य गोवधजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्यविरुद्धभेदेन नानात्वे कार्यकारणभावलाघवमपि संभवति । तथाहि एका विजातीयदुःखत्वावच्छिन्नं प्रति गोवधत्वेन कारणता । अपरा च विजातीयदुःखत्वावच्छिन्नं प्रति ब्रह्मवधत्वेन । चरमत्वद्वैविध्येन च मुक्तिं प्रति तत्त्वज्ञानस्यापि कार्यकारणभावद्वयमिति कार्यकारणभावचतुष्टयकल्पनम् । गोवधादिजन्यतावच्छेदकजातेर्नानात्वे तु गोवधजन्यतावच्छेदकजातिद्वैविध्येन विजातीयदुःखं प्रति गोवधस्य कारणताद्वयम् । एवं ब्रह्मवधजन्यतावच्छेदकजातिद्वैविध्येन विजातीयदुःखं प्रति ब्रह्मवधस्यापि कारणताद्वयम् । चरमत्वस्यैक्येनैक(कां) मुक्तिं प्रति तत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वमिति षड्कार्यकारणभावकल्पनम् । तथा च षड्कार्य-कारणभावापेक्षया कार्यकारणभावचतुष्टयकल्पने लाघवमतिस्फुटमित्यतो चरमत्वस्य नानात्वकल्पो बलीयानिति ।

ननु भवतु तथापि चरमदुःखध्वंसस्य मुक्तित्ववादिमते को दोष इति चेन्न । स्वसामानाधिकरण्यकालिक-विशेषणत्वोभयसंबन्धेन दुःखवान् यस्तद्भिन्नो यो दुःखध्वंसस्तस्य मुक्तित्वादिमतापेक्षया चरमदुःखध्वंसस्य मुक्तित्वमते उपदर्शितानन्तकार्यकारणभावकल्पने नोपदर्शितानन्तजातिकल्पनेन च महागौरवग्रासदोषसंभवात् । तन्मतेऽपि स्वत्वाननुगम इति तु न शंकास्पदमपि तत्र स्वत्वस्य परिचायकत्वेनानिवेशादिति ।

ननु दुःखवद्भिन्नदुःखध्वंसस्य मुक्तित्वे तदवच्छिन्नं प्रति तत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वानुपपत्तिः । विभुसमवेतयोग्यविशेषगुणनाशत्वावच्छिन्नहेतुत्वेनावश्य(श्यं) ऋप्तेन स्वोत्तरोत्पन्नविशेषगुणेनान्यथासिद्धत्वात् ।

न च तादृशकार्यकारणभावसत्त्वेऽपि श्रुतिसिद्धमुक्तितत्त्वज्ञानकार्यकारणभावः केन वारणीय इति वाच्यम् । बाधितमर्थं वेदोऽपि न बोधयतीति न्यायेन श्रुत्या तथाविधकार्यकारणभावप्रतिपादनासंभवात् । तर्हि का गतिर्मुक्तितत्त्वज्ञानकार्यकारणभावबोधकवेदस्येति चेदात्मानमेवोपालभस्व यतो दुःखवद्भिन्नदुःखध्वंसत्वस्य मुक्तित्वरूपत्वमङ्गीक्रियते भवतेति चेन्नैवम् । उपदर्शितानुपपत्तिभिर्या दुःखवद्भिन्नदुःखध्वंसत्वं मुक्तित्वमिति नोच्यते अपितु दुरितवद्भिन्नदुरितध्वंसत्वं तत्तत्र तु नोक्तानुपपत्तिः । दुरितस्य विभुसमवेतयोग्यविशेषगुणत्वाभावेन तदवच्छिन्ननाशहेतुस्वोत्तरोत्पन्नविशेषगुणेन दुरितवद्भिन्नदुरितनाशासंभवात् । एवं सति मुक्तितत्त्वज्ञान-कार्यकारणभावबोधकवेदोऽपि न कृप्यत । तत्त्वज्ञानं विना दुरितवद्भिन्नदुरितध्वंसत्वावच्छिन्नस्य प्रकारान्तरेणोत्पादनासंभवात् ।

न चैवं सति आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिर्मुक्तिरित्याचार्यीयमुक्तिलक्षणं विरुध्यतेति (विरुध्यत इति)

वाच्यम् । 'आयुर्वै घृतम्' इत्यत्रैवात्रापि दुःखपदस्य दुःखजनकदुरितलक्षणीयतया विरोधाभावात् । 'दुःखेनात्यन्तविमुक्तश्चरतीति' श्रुतेर्मुक्तिदशायां दुःखात्यन्तनिवृत्तिप्रतिपादकतया अविरोधात् । न चानुत्पत्त्यमानदुरितोत्तरक्षणिकदुरितस्थले दुरितध्वंसे जायमाने दुरितवद्भिन्नदुरितध्वंसत्वावच्छिन्नस्यार्थ-देशसंपन्नोत्पत्तिकतया दुरितवद्भिन्नदुरितध्वंसत्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वे न तत्त्वज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वासंभव इति वाच्यम् । अर्थसमाजग्रस्तधर्मस्य कार्यतानवच्छेदकत्वे प्रमाणाभावस्य बीजतया प्रवृत्ते तु मुक्तितत्त्वज्ञानकार्यकारणभावबोधकश्रुतिरूपप्रमाणसंभवेनानुत्पत्त्यभावात् । न च तथापि सुखदुःखाभावान्यतरस्य पुरुषार्थतया दुरितवद्भिन्नदुरितध्वंसस्यापुरुषार्थतया मुक्तेरपुरुषार्थत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । दुःखाभावस्यैव दुःखजनकाभावस्यापि पुरुषार्थत्वाङ्गीकारात् । अभावनिष्ठपुरुषार्थतायां बलवदद्वेषविषयाभावत्वस्य नियामकत्वात् दुःखस्यैव तज्जनकेऽपि तज्जनकतया द्वेषसंभवेन दुःखजनकाभावस्यापि द्वेषविषयाभावत्वात् । अत एव दुरितध्वंसमुद्दिश्य प्रायश्चित्तादौ प्रवर्तते लोकः । न च प्रायश्चित्तस्य दुरितध्वंसो न फलं किन्तु तदुत्तरकाले दुःखप्रागभावसम्बन्धस्तत्रप्रवृत्तिरपि तमुद्देश्यैवेति वाच्यम् । प्रायश्चित्तोत्तरकालवृत्तिदुःखप्रागभाव-संबन्धस्यार्थपर्यालोचनक्रमेण प्रा[य]श्चित्तफलत्वासंभवात् । तथा हि तादृशदुःखप्रागभावसंबन्धो दुःखप्रागभावस्वरूपो वा प्रायश्चित्तोत्तरकालरूपो वा । नान्त्यः । क्रियात्मकतत्कालोपाधेः स्वसामान्याधि(धी)नात्यन्तिकतया तत्र प्रायश्चित्तस्यान्यथासिद्धत्वेन हेतुत्वासंभवात् । नाद्यः । प्रागभावस्याजन्यत्वेन प्रायश्चित्तफलत्वासंभवात् ।

न च तत्रापि योगक्षेमसाधारणं तज्जन्यत्वं संभवति । तादृशजन्यत्वं स्वकारणसत्वेऽग्रिमक्षणे फलसत्वं करणासत्वेऽग्रिमक्षणे फलासत्वमित्येवं रूपम् । तथा च न दुःखप्रागभावस्य प्रायश्चित्तफलत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति "प्रायः पापं विजानीयाच्चित्तं तस्य विशोधनम्" इति वाक्येन प्रायश्चित्तशब्दार्थकथनस्यानुपपत्तेः । एवं कृतप्रायश्चित्तस्य दुःखानुत्पत्त्या प्रायश्चित्तोत्तरं दुःखप्रागभावसत्त्वे मानाभावेन तत्र प्रायश्चित्तफल-त्वकथनस्यासंभव उक्तिकतापत्तेश्च । तस्माददुरितध्वंसस्य पुरुषार्थत्वमङ्गीकृत्य प्रायश्चित्तफलत्वकथनमावश्यकमिति दुरितध्वंसस्यापि पुरुषार्थत्वेन दुरितवद्भिन्नदुरितध्वंसस्य मुक्तित्वेनानुपपत्तिलेशोऽपीति पश्यामः । भ(भा)ट्टास्तु दुरितवद्भिन्नदुरितध्वंसत्वस्य मुक्तित्वे गौरवात्तदपेक्ष्य नित्यसुखविषयकसाक्षात्कारस्यैव मुक्तित्वौचित्य(त्यम्) ।

अत एव तदनुयायिभिर्नित्यसुखाभिव्यक्तिरिति लक्षणमङ्गीक्रियते । अभिव्यक्तिपदस्य साक्षात्कारार्थकतया तथाविधलक्षणवाक्यस्य नित्यसुखविषयकसाक्षात्कारार्थतैव पर्यवसन्नेति । अथ तन्मते कीदृशनित्य-सुखविषयकसाक्षात्कारो नित्यसुखविषयकसाक्षात्कारशब्देन व्यवह्रियते । ईश्वरीयनित्यसुखविषयकसाक्षात्कारो जीवीयनित्यसुखसाक्षात्कारो वा । नाद्यः । तन्मते ईश्वराभावे न सुतरां तदीयनित्यसुखस्यासंभवतया तथोक्त्य-संभवात् । नान्त्यः । जीवस्य नित्यसुखे प्रमाणाभावात् । न च "आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितम्" इति श्रुत्या नित्यसुखसाक्षात्कारत्वस्य मुक्तित्वे सिद्धे तदन्यथानुपपत्त्या नित्यसुखं जीवे कल्पनीयमिति वाच्यम् । तादृशश्रुतेस्तथाविधार्थप्रतिपादनेन तथाकल्पनानुपपत्तेः । तथा हि तादृशश्रुतिघटकीभूतानन्दपदस्यानन्दाश्रये लक्षणाऽवश्यकी । अन्यथा सुखवाचकानन्दपदस्य पुल्लिङ्गतया नपुंसकतानुपपत्तेः । न च सुखवाचकानन्दपदस्य पुल्लिङ्गत्वे मानाभाव इति वाच्यम् । [स्याद्] आनन्दश्च आनन्दः शर्म-शांत सुखानि' (अमरकोशः, १.४.७) चेत् इत्यत्र आनन्दशब्दस्य पुल्लिङ्गेन निर्देशान्यथानुपपत्तेरेव मानत्वात् । एवं ब्रह्मणो रूपमित्यस्यापि ब्रह्मणः स्वरूपमित्यर्थः । तच्च ब्रह्माभिन्नम् । 'मोक्षे प्रतिष्ठित'मित्यस्यापि मोक्षशब्दोत्तरनिमित्तसप्तमी-प्रतिपादितमोक्षजनकत्वाश्रयप्रतिष्ठाविषयोऽर्थः । प्रतिष्ठा च ज्ञानम् । तथाचानन्दाश्रय आत्मा मोक्षजनकीभूतज्ञानविषय इत्यर्थस्योपदर्शितश्रुत्या प्रतिपादितत्वेन नित्यसुखसाक्षात्कारस्य तादृशश्रुतिप्रतिपादितत्वसंभव इति । न च श्रुतौ लिङ्गव्यत्यासेनानन्दपदस्य सुखमेवार्थः । ब्रह्मणो रूपमित्यस्य ब्रह्मणो धर्म इत्यर्थः । 'मोक्षे

પ્રતિષ્ઠિતમિત્યસ્ય ચ મોક્ષાભિન્નજ્ઞાનવિષય इत्यर्थः । सप्तम्या अभेदे लाक्षणिकत्वात् । तथा च आनन्दात्मक आत्मधर्मः मोक्षाभिन्नासाक्षात्कारविषय इत्यर्थकतया नित्यसुखसाक्षात्कारस्य चोपदर्शितश्रुत्या मुक्तित्वप्रतिपादनमिति वाच्यम् । प्रकारान्तरेणोपपत्तिसंभवे श्रुतौ लिङ्गव्यत्यासकल्पनानौचित्यात् । एवं नित्यसुखविषयकसाक्षात्कारत्वस्य मुक्तित्वरूपत्वे तदवच्छिन्नं प्रति तत्त्वज्ञानत्वेन हेतुत्वं कल्पनीयम् । तत्र नित्यत्व ध्वंसाप्रतियोगित्वं वा प्रागभावाप्रतियोगित्वं वा ? कालिकादिसंबन्धेन घटत्वादि तद्विन्नत्वं वेत्यत्र विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावानन्त्यप्रयुक्तगौरवं भ(भा)ट्टमते ।

नैयायिकमते तु तत्त्वज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं दुरितवद्भिन्नदुरितध्वंसत्वं तत्तद्दुरितध्वंसत्व-  
विशिष्टदुरितवद्भिन्नत्वं वेत्यत्र विनिगमनाविरहेण कतिपयकार्यकारणभावकल्पनाधिक्येऽपि लाभवमतिस्फुटमेव ।

यत्तु निरवच्छिन्नજ્ઞાનત્વાવચ્છિન્નં પ્રતિ તત્ત્વજ્ઞાનત્વેન હેતુતા ભાટ્ટમતે । નિરવચ્છિન્નં જ્ઞાનં ચ નિત્યસુખજ્ઞાનાદન્યદલીકમિતિ નાનુપપત્તિઃ । અતઃ એવ મુક્તિદશાયાં નિત્યસુખવિષયકજ્ઞાનસ્વીકારે જ્ઞાનત્વાવચ્છિન્નં પ્રતિ શરીરત્વેન હેતુતાયાં વ્યભિચાર इत्यपि निरस्तम् ।

અવચ્છેદકતાસમ્બન્ધેન જ્ઞાનત્વાવચ્છિન્નં પ્રતિ શરીરત્વેન હેતુતા તદા ચ નિરવચ્છિન્નજ્ઞાનાઙ્ગીકારેણ વ્યભિચારાભાવાત્ । ન ચ તથાપિ નિરવચ્છિન્નત્વજ્ઞાનત્વયોર્વિશેષ્યવિશેષણભાવે વિનિગમનાવિરહેણ\* કાર્યકારણભાવાનન્ત્યમિતિ વાચ્યમ્ ।

નैयायिकમતે તત્ત્વજ્ઞાનકાર્યતાવચ્છેદકકોટિપ્રવિષ્ટદુરિતવત્ત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકભેદદુરિતપ્રતિયોગિ-  
કત્ત્વધ્વંસત્વાદીનાં પરસ્પરં વિશેષણવિશેષ્યભાવે વિનિગમનાવિરહેણ કાર્યકારણભાવકલ્પનાનન્ત્યાત્  
કાર્યતાવચ્છેદકગૌરવાશ્ચેતિ । ન ચ તથાપિ તન્મતે "અશરીરં વાવ સન્તં પ્રિયાપ્રિયે ન સ્પૃશતઃ ।" (છાન્દો. ઉપ. ૮.૧૨.૧) इति श्रुतिविरोध इति वाच्यम् ।

તત્ર સ્પૃશધાતોરુત્પત્તૌ લક્ષણયા વાવશબ્દસ્ય એવકારપ્રતિપાદિતાર્થકતયા અશરીરસ્ત-  
દવચ્છિન્નત્યત્યાશ્રયત્વાયોગઃ સુખદુઃખયોઃ પ્રતીયતે । સામ્યપ્રતીતિર્ન ભ(ભા)ટ્ટમતેઽનુપપન્ના । તૈસ્તદા નિત્યસુખાઙ્ગીકારાત્ । સ્પૃશધાતોઃ સ્પર્શનાર્થકતયા પ્રકૃતેસ્તદબોધેન નૈયાયિકાનામપિ સંબન્ધલક્ષણયા લક્ષણયાનુભયવાદિસિદ્ધત્વાદિતિ, તન્ન ।

"જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુને"તિ (ગીતા ૪.૩૭) સ્મૃત્યા તત્ત્વજ્ઞાને દુરિતવદભિન્નદુરિતનાશ-  
જનકત્વસ્ય પ્રત્યયેન દુરિતવદભિન્નદુરિતનાશત્વાવચ્છિન્નં પ્રતિ તત્ત્વજ્ઞાનહેતુત્વસ્યાવશ્યકત્વેન ઉભયમતસિદ્ધતયા  
ભ(ભા)ટ્ટમતે નિત્યસુખસાક્ષાત્કારત્વસ્ય મુક્તિત્વરૂપત્વમઙ્ગીકૃત્ય તદવચ્છિન્નં પ્રતિ તત્ત્વજ્ઞાનહેતુત્વકલ્પનાગૌરવસ્ય  
બ્રહ્મણોઽપિ દુર્વારત્વાત્ । તાદૃશસ્મૃતેરસ્વરસતસ્તત્ત્વજ્ઞાને સર્વદુરિતનાશકત્વપ્રતિપાદકતયા કથં તત્ત્વજ્ઞાનદુરિત-  
વદ્ભિન્નદુરિતનાશત્વાવચ્છિન્નપ્રતિપાદકત્વમિતિ તુ ન શઙ્કનીયમ્ । "ના ભુક્તં ક્ષીયતે કર્મં કલ્પકોટિશતૈરપિ" इत्यादि  
वाक्यैर्भोगस्य दुरितनाशकत्वप्रतिपादनेन तत्र सर्वपदस्योपदर्शितार्थे संकोचकल्पनस्यावश्यकत्वात् । न च  
तादृशस्मृतिवाक्यस्यार्थवादत्वेनाप्रमाण्यमिति वाच्यम् । "भिद्यते हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य  
कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावर" (मुण्डक. उप. ૨.૧.૮) इति श्रुतितोऽपि तदर्थप्रतिपादनात् । तादृश-  
श્રુતેરપ્યર્થવાદત્વાઙ્ગીકારે મુક્તિસાધકશ્રુતેરપ્યર્થવાદત્વાપત્યા મુક્તેરભાવે ન તન્નિર્વચનપ્રયાસસ્ય નૈરર્થક્યાપત્તેઃ ।

\* એકત્ર પક્ષપાતિની યુક્તિઃ । - વિનિગમનાવિરહની આ વ્યાખ્યા હાંસિયામાં આપેલી છે.

एवं भ(भा)द्वमते तत्त्वज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं निरवच्छिन्नत्वविशिष्टज्ञानत्वमुत्कालिकसंबन्धेन यद् घटत्वादिसत्तद्भेदविशिष्टसुखत्वं वा विषयितासंबन्धेन तत्कार्यतावच्छेदकमिति विनिगमनाविरहात् कार्यकारणभावानन्त्यकल्पनमपि गौरवम् । न च तदा गुणत्वेनैव नित्यसुखसाक्षात्काराङ्गीकारात् नोपदर्शित-विनिगमनाविरहसंभव इति वाच्यम् । तदा तत्र सुखत्वभावे बाधकाभावात् । तदर्थं प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावकल्पने तु तस्यैव गौरवसंपादकत्वादिति । एवं भ(भा)द्वमते मनः संयुक्तसमवायरूपकारणबलात् संसारितादशायां नित्यसुखसाक्षात्कारापत्तिः । न च तादृशसाक्षात्कारं प्रति तत्त्वज्ञानत्वेन हेतुतया इदानीन्तनतत्त्वज्ञानरूपकारणाभावेन न नित्यसुखविषयकसाक्षात्कारापत्तिरिति वाच्यम् । तत्त्वज्ञानं विनापि मनः संयुक्तसमवायेन ज्ञानादिसाक्षात्कारजनने संसारितादशायामपि तादृशकारणबलान्नित्यसुखविषयकसाक्षात्कारापत्तेर्दुवारत्वात् । न च नित्यसुखविभिनविषयतासंबन्धेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति नित्यसुखभेदस्यापि हेतुत्वकल्पनीयम् । तथा च मनःसंयुक्तसमवायेन फलजनने कुत्र चिन्नित्यसुखभेदः सहकारी कुत्रचित्तत्वज्ञानसहकारि(री)संसारितादशायां तु नित्यसुखे तयोरन्यतराभावेन मनःसंयुक्तसमवायरूपकारणबलान्नापत्तिरिति वाच्यम् । तथाविधातिरिक्तकार्यकारण-भावकल्पनागौरवस्य भ(भा)द्वमते दुष्परिहारत्वात् ।

यत्तु दुरितवद्भिन्नदुरितध्वंसत्वरूपतत्त्वज्ञानजन्यतावच्छेदककोटौ दुरिते प्रारब्धदुरितान्यत्वमवश्यं विशेषणीयम् । "प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षय" इति श्रुतिविरोधेन तत्त्वज्ञानात्प्रारब्धकर्मनाशसम्भवात् । एवञ्च दुरितवद्भिन्नदुरितध्वंसत्वमपि न तत्त्वज्ञानकार्यतावच्छेदकम् । तत्त्वज्ञानजन्यदुरितनाशस्य प्रारब्धदुरितवत्तया तद्धर्मावच्छिन्नस्य तस्मादुत्पत्त्यसंभवात् । किन्तु प्रायश्चित्ताघनाशयभोगानाशयदुरितनाशत्वमेव । तथा च दुरितवद्भिन्नदुरितनाशस्य मुक्तिवत्त्वमते मुक्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्त्वज्ञानहेतुत्वासंभवेन मुक्तिवत्त्वज्ञानकार्यकारणभावबोधिका श्रुतिर्विरुध्येतेति । न च श्रुतिबलात्तादृशकार्यकारणभावोऽपि कल्पनीय इति वाच्यम् । भोगजन्यदुरितस्य दुरितवद्भिन्नदुरितध्वंसरूपतया तत्र भोगे नान्यथासिद्धत्वेन श्रुतिबलादपि तत्त्वज्ञानहेतुत्वकल्पनासंभवात् । अत एवाहुः प्रामाणिकाः - "न हि बाधितमर्थं वेदोऽपि बोधयती"ति नित्यसुखाभिव्यक्तेर्मुक्तिवत्स्वीकारे तु तदवच्छिन्नं प्रति तत्त्वज्ञानहेतुतायां बाधकाभावात् तद्विरोधकश्रुतेरखर्वगर्वता निर्वहतीति तदसत् । तत्त्वज्ञानबलान्न भवत्येव तावत् दुरितनाशे यावत् प्रारब्धकर्मणां न भोगान्नाशः । किन्तु प्रारब्धकर्मणां भोगान्नाशे सति तदुत्तरं तत्त्वज्ञानबलात्प्रारब्धान्यदुरितनाश उपगम्यते । तथा च दुरितवद्भिन्नदुरितनाशत्वस्य मुक्तिवत्त्वरूपत्वे तदवच्छिन्नं प्रति तत्त्वज्ञानहेतुत्वकल्पनं न विरु(र)द्धम् । तज्जन्यदुरितनाशस्य भोगाजन्यतयाऽन्यथासिद्धेरभावात् । तस्माद्दर्शितबहुविधलाघवसत्वात् बाधकाभावाच्च दुरितवद्भिन्नदुरितध्वंसस्यैव मुक्तिवत्त्वे समुपपन्ने नित्यसुखाभिव्यक्तेर्मुक्तिवत्त्वमङ्गीकर्तृणां भट्टानुयायीनां तत्र मुक्तिचिन्ताव्यामोहः स्वान्तःकरणमोहायैवेति सारम् ।

अत्राहुरद्वैतविद्याविदो धुरन्धराः । तत्त्वज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं न दुरितवद्भिन्नदुरितध्वंसत्वम् । तस्य तत्त्वे पूर्वदर्शितविनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावानन्त्यप्रयुक्तगौरवस्य दुष्परिहारत्वात् । किन्त्वज्ञाननिवृत्तित्वमेव । तथा च तत्त्वज्ञानादविद्यानिवृत्तौ तत्त्वज्ञानकालीनो यो नित्यानन्दस्वरूपशुद्धबुद्धात्मकचैतन्यस्वरूपात्मनः प्रकाशः स एव मोक्षः । न च तथाविधप्रकाशस्य नित्यतया न तत्र मोक्षत्वसंभवः । मोक्षत्वस्य फलवृत्तित्वादिति वाच्यम् । पूर्व-स्थितस्य तथाविधप्रकाशस्य कण्ठगतविस्मृतचामीकरन्यायेन तदप्राप्तं प्राप्तमिति मत्वा प्राप्तस्य फलत्वभ्रान्त्या मोक्ष-त्वस्य फलवृत्तित्वं मन्यते । न तु वास्तवं तदपेक्षितमित्यङ्गीकारात् । अथवाऽज्ञाननिवृत्तिरेव मुक्तिः । युक्तं चैतत् । अन्यथा तथाविधस्वप्रकाशस्य मुक्तिवत्त्वे मुक्तिं प्रति तत्त्वज्ञानकारणताबोधकवेदस्य लक्षणा[कल्पना]पत्तेः ।

नन्वज्ञानपदस्य ज्ञानात्यन्ताभावार्थकतया तस्य च नित्यतया तन्नाशसंभवेन सर्वमिदं दुर्घटम् । यदि



## रघुदेवदत्त 'मुक्तिवाट'

१०५

चाद्वैतवादिनां ब्रह्मातिरिक्तस्यानित्यतया अभावस्याप्यनित्यत्वसंभवे नोपदर्शितानुपपत्तिरिति विभाव्यते तथाप्यभावस्य हेतुत्वानङ्गीकर्तृणां तेषामज्ञानस्य मूलप्रकृत्यपरनामकस्य प्रपञ्चोपादानकारणत्वासंभवेनाज्ञाननाशात् प्रपञ्चनाशाभावादनर्थ-निवृत्त्यसंभवेनाज्ञाननाशस्य मुक्तित्वकथनं दुरुपवादमेवेति चेत्, सत्यमेतत् । अज्ञानस्य ज्ञानाभावरूपत्वे, तदेव न । तैरज्ञानस्यातिरिक्तभावरूपत्वाङ्गीकारात् । न च तत्र मानाभावः । "अहं ब्रह्म न जानामी"त्यनुभवविषयान्यथानुपपत्तेरेव मानत्वात् । न च ब्रह्मज्ञानात्यन्ताभाव एव तादृशानुभवविषयः । विशिष्टबुद्धिप्रति विशेषणज्ञानहेतुत्वस्य क्लृप्ततया पूर्वं ब्रह्मज्ञानस्यावश्यभावे न विषयासत्त्वात् । तदा ब्रह्मज्ञानाभावविषयकतथाविधानुभवस्यासंभवात् । न च ब्रह्मज्ञानप्रागभावतादृशप्रतीतेर्विषयः । तत्र मानाभावात् । प्रमाणसद्भावेऽपि लाघवादतिरिक्तभावरूपाज्ञानस्य तादृशप्रतीतेर्विषयत्वसत्त्वाच्च । एतेन 'ब्रह्म न जानामी'-त्येतादृशप्रतीतेः श्रवणमननादिप्रयोज्यमोक्षजनकब्रह्मज्ञानाभावो ब्रह्मनिर्विकल्पकाभावो वा विषय इत्यपि परास्तम् । श्रवणमननादिप्रयोज्यत्वादेरनुपस्थितिदशायामपि तथाविधानुभवस्य सर्वानुभवसाक्षिकत्वाच्च । न च स्वाभिन्नश्रवणमननप्रयोज्यज्ञानविशिष्टसमवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्तथाज्ञानाभाव एव स्वभिन्ननिष्प्रकारकज्ञानविशिष्टसमवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञानाभावो वा तादृशानुभवविषयः । संबन्धविषयताशालिबुद्धौ संबन्धज्ञानस्यानपेक्षिततया श्रवणमननादिप्रयोज्यत्वज्ञानशून्यकालेऽपि तथाविधसांसर्गिकविषयताशालिबोधे बाधकाभावादिति वाच्यम् । तथाविधस्य संबन्धत्वे प्रमाणाभावात् । प्रमाणसत्त्वे वा तादृशानुभवस्यातिरिक्ताज्ञानविषयत्वोपगमे लाघवस्योक्तत्वाच्च । तथा चाज्ञानपदार्थाभावः, 'अहं न जानामी' इति प्रतीतिविषयत्वात् । अहं पदार्थवदित्यनुमानादुपदर्शितलाघवतर्कसहकृताद्भावरूपाज्ञानसिद्धिः । तत्त्वविवेककृतस्तु समाधिकालीनं कार्यं जडोपादानं कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानाज्जडोपादानस्यैकत्ववत्त्वे लाघवमिति लाघवज्ञानसहितात्सर्गाद्यकालीनकार्योपादानमज्ञानरूपं सिद्ध्यति । एवमनादिभावत्वं ज्ञाननिर्वृत्यवृत्तिजडवृत्तित्वात् जडघटत्वादिवदित्यनुमानाद्वाऽतिरिक्ताभावरूपाज्ञानसिद्धिरित्याहुः । तस्मादेतादृशयुक्त्या सिद्धे ब्रह्माज्ञाने नैयायिकमतमपेक्ष्य पूर्वदर्शितलाघवात्तादृशाज्ञाननिवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्त्वज्ञानत्वेन हेतुत्वकल्पनम् । तस्यापि च मुक्तित्वं साधीय इति (साधीयमिति) ।

अथ तत्त्वज्ञानजन्याज्ञाननिवृत्तिर्ब्रह्मस्वरूपा तस्मादतिरिक्ता वा । नाद्यः । प्रपञ्चस्य विद्यमानतादशायामपि नित्यशुद्धबुद्धस्वभावस्वप्रकाशानन्दात्मकब्रह्मसत्त्वे न तत्स्वरूपाज्ञाननिवृत्तेरपि तदा सत्त्वात्तदानीमपि जीवस्य मुक्तित्वप्रसङ्गात् । एवं ब्रह्मस्वरूपतादृशाज्ञाननिवृत्तेर्नित्यतया तत्र तत्त्वज्ञानजन्यतानुपपत्तेश्च । न द्वितीयः । अद्वैतवादिनां वेदान्तिनां द्वैतवादापत्तेरिति चेदत्र केचिदज्ञाननिवृत्तिरनिर्वचनीया ब्रह्मतोऽतिरिक्ता न चाद्वैतवादापत्तिः । ब्रह्मातिरिक्तपारमार्थिकाभावस्याद्वैतपदार्थतया तथाविधद्वैतस्वीकारे वेदान्तिनां क्षतिविरहात् । न च ब्रह्मातिरिक्ताज्ञाननिवृत्तिस्वीकारे "नेह नानास्ति किञ्चन" (बृ. उ. ४.४.१९) इति श्रुतिविरोध इति वाच्यम् । तादृशश्रुतेः ब्रह्मातिरिक्तपारमार्थिकनिषेधपरतयानुपपत्त्यभावात् ।

केचित्तु अद्वैतपदस्य ब्रह्मातिरिक्तपारमार्थिकभावनियेधपरतया ब्रह्मातिरिक्तपारमार्थिकाज्ञाननिवृत्तिस्वीकारेऽपि क्षतिविरह इत्याहुरित्यास्तां विस्तरेणेति प्राहुः ।

ननु कस्तावन्मुक्तिजनकस्तत्त्वज्ञानपदार्थः । न चात्मनि इतराभिन्नत्वज्ञानम् । तस्यानुमानादीनां इदानीमपि संभवादिति चेन्न । श्रवणमननादिप्रयोज्यात्मसाक्षात्कारस्यैव तत्त्वज्ञानपदार्थत्वात् । तथा च श्रुतिः "आत्मा वा रे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यश्चेति" । (बृ. उ. २.४.६) । ननु भवतु तादृशज्ञानं तत्त्वज्ञानपदार्थस्तथापि तज्ज्ञानं नैयायिकमते ईश्वरविषयकं जीवात्मविषयकं वेति चेज्जीवात्मविषयकमेव तदिति ब्रूमः । ईश्वरात्मनि सन्निकर्षासंभवेन तस्य तद्भिन्नपुरुषप्रत्यक्षासंभवात् ।

यत्तु ईश्वराद्यात्मन्यपि मनःसंयोगरूपात्मग्राहकसन्निकर्षसंभवेन तत्रापि जीवानां प्रत्यक्षविषयत्वसंभवादी-  
श्वरात्मविषयकसाक्षात्कार एव तत्त्वज्ञानपदार्थः । स एव च मुक्तिं प्रति हेतुः । “वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं  
तमसः परस्तात्” (वाजस. सं. ३१, १४, तैत्ति. आरण्यक-३.१२, ७, श्वे.उप.३.४) इत्यादीनां ईश्वरात्मानमुपक्रम्य  
“तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये”ति (वाजस. सं. ३.१.१८) श्रुत्या  
ईश्वरात्मविषयकसाक्षात्कारस्य मुक्तिहेतुत्वप्रतिपादनात् । तत्र तत्पदेन पूर्वोपस्थितेश्वरस्यैवोपस्थानात् ।  
जीवात्मनीतरभिन्नत्वज्ञानं तु वासनानाशे उपयुक्तम् । विरोधिज्ञानस्य संस्कारनाशकत्वे नान्यत्र क्लृप्तत्वात् । न  
चावश्यकृतेश्वरसाक्षात्कारस्यैव वासनानाशकत्वसंभवे जीवात्मनीतरभिन्नत्वज्ञानस्य तन्नाशकत्वाभ्युपगमो निरर्थक  
इति वाच्यम् । ईश्वरात्मसाक्षात्कारस्यैव वासनानाशकत्वाभ्युपगमेऽतिरिक्तकार्यकारणभावकल्पनाप्रसङ्गात् । न च  
भवन्मते स दोषस्तदवस्थ इति वाच्यम् । मन्मते घटः शरीरादिभ्यो भिन्न इति ज्ञानस्य घटः शरीराद्यभिन्न इति  
संस्कारनाशकत्वे कल्पनीये तत्र विशेष्यमनिवेश्य प्रतियोगितासंबन्धेन शरीराद्यभिन्नत्वप्रकारक-  
संस्कारनाशकत्वावच्छिन्नं प्रति स्वसमानधर्मिकत्वस्वसामानाधिकरणयोभयसंबन्धेन शरीरादि-  
भिन्नत्वप्रकारकनिर्णयहेतुतैव कल्प्यते लाघवात् । तथा च तादृशकृत्कार्यकारणभावेनैव निर्वहि  
आत्मशरीराद्यभिन्नत्वप्रकारकमहं गौररहं स्थूल इत्याकारकं यन्मिथ्याज्ञानं तज्जन्यसंस्कारात्मकवासनानाशे  
ईश्वरात्मविषयकसाक्षात्कारस्य स्वातन्त्र्येण हेतुत्वकल्पने च गौरवप्रसङ्गस्य दुष्परिहरत्वात् । न च  
जीवात्मविषयकसाक्षात्कारस्य वासनानाशानुरोधेनावश्यं क्लृप्ततया तस्यैव मुक्तिजनकत्वस्वीकारलाघवमिति  
वाच्यम् । श्रुतिप्रतिपादितमुक्तीश्वरात्मसाक्षात्कारकार्यकारणभावस्य लाघवेनापाकर्तुं मशक्यत्वात् ।  
प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादिति, तन्न । मनःसंयोगादिरूपकारणबलादेकपुरुषस्य पुरुषान्तरात्मप्रत्यक्षापत्तिवारिणाय  
विषयतासंबन्धे नैतत्पुरुषीयात्मप्रत्यक्षं प्रति एतत्पुरुषीयात्मनस्तादात्म्यसंबन्धेन हेतुताया आवश्यकत्वादीश्वरात्मप्रत्यक्षं  
प्रति तादात्म्यसंबन्धेश्वरात्मनो हि हेतुत्वे तत्तत्पुरुषीयात्मनां तादात्म्यसंबन्धेनाभावात् तत्तत्पुरुषीयप्रत्यक्षानुपपत्तेः ।  
तत्तत्पुरुषीयात्मप्रत्यक्षं प्रति तादात्म्यसंबन्धेश्वरात्मनो हि हेतुत्वकल्पने गौरवप्रसङ्गात् । न च  
मुक्तीश्वरात्मसाक्षात्कारयोर्हेतुहेतुमद्भावबोधकवेदान्तानुपपत्त्या प्रामाणिकगौरवं न दोषायेति वाच्यम् ।  
उक्तलाघवयुक्त्या तथाविधश्रुतीनां लक्षणया जीवात्मसाक्षात्कारस्य मुक्तिं प्रति हेतुत्वबोधकतया  
मुक्तीश्वरात्मसाक्षात्कारयोः कार्यकारणभावबोधकत्वासंभवात् । मुक्तिं प्रति जीवात्ममात्रविषयकसाक्षात्कारस्य हेतुत्वे  
का गतिः । ‘तत्त्वमसि श्वेतकेतो’ (छान्दो. उप. ६.८.७) इति श्रुतेरिति तु न शंकास्पदमपि तादृशवाक्यजन्यस्य  
जीवात्मपरमात्मनोरभेदभ्रमस्य मुक्तिप्रयोजकत्वोपदर्शितानुपपत्तेरभावात् ।

अथ कीदृशजीवात्मविषयकसाक्षात्कारस्तत्त्वज्ञानपदार्थः जीवात्ममात्रविषयको वा आत्मत्वविषयकस्त-  
द्विषयको वा । नाद्यः । तत्रात्मत्वभावे बाधकाभावात् । नान्यः । ‘तमेतं’ चेत्यादि श्रुत्या तत्पदसमभिव्याहृतैवकारार्थ-  
पर्यालोचनेन आत्ममात्रविषयकसाक्षात्कारस्यैव मुक्तिजनकत्वप्रतिपादनेन तद्विरोधादिति चेदन्तिमकल्पोपरिनिर्भरः ।  
न च तथासति श्रुतिविरोधः । तादृशश्रुतिघटकीभूतैवकारस्य प्रयोजनतया ‘तं विदित्वैवेति वाक्यकल्पनात् । अन्यथा  
तत्त्वज्ञाने आत्मत्वाभावसंपत्त्यर्थं तत्त्वज्ञानसामग्र्याः प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावकल्पनापत्तेरिति दिक् ।

वेदान्तिनस्तु ‘तत्त्वमसी’त्यादि (छान्दो. उप. ६.८.७) वेदान्तवाक्यादन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यबोधकत्वं  
पदादेः श्रुतेर्ब्रह्मणि जहदजहत्स्वार्थलक्षणयोत्पन्नो ब्रह्मात्रविषयकशाब्दबोधस्तस्यैवापरोक्षत्वमङ्गीकृत्य  
तत्त्वज्ञानपदार्थत्वेन घण्टाघोषमारचयन्ति । तन्मते शाब्दात्मकज्ञानेऽपरोक्षत्वं चानावृत्तापरोक्षविषयत्वम् । न चैवं  
सत्यनुमित्यादेरप्यपरोक्षत्वापत्तिः । अनुमित्यादिस्थले अंतःकरणस्य बहिर्गमनाभावेन अंतःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्य  
ब्रह्मावच्छिन्नचैतन्यासंबन्धितया ब्रह्मावच्छिन्नचैतन्येन साक्षिचैतन्यस्य कल्लोलीभावाभावेन

બ્રહ્માવચ્છિન્નચૈતન્યસ્યાવૃત્તતયા બ્રહ્માનુમિત્યાદેરપરોક્ષત્વાભાવાત્ । યદા ત્વન્તઃકરણવૃત્તેર્વહિનસંબંધદશાયાં વહન્યનુમિતિસ્તદા તાદૃશાનુમિતેરથપરોક્ષત્વે ઇષ્ટાપતેશ્ચ । અથૈવં સત્યનુમિતિત્વાદેરપરોક્ષવિરુદ્ધત્વસંવાદો દત્તજલાઞ્જલિઃ પ્રસજ્યેતેતિ ચેષ્ટમેવૈતદપરોક્ષત્વસ્વજાતિત્વમન્યુપગચ્છતામસ્માકમિતિ । શાબ્દબોધેઽપરોક્ષત્વસ્વીકારે જન્યાપરોક્ષત્વાવચ્છિન્નં પ્રતિ ઇન્દ્રિયત્વેન હેતુતાય(યા) વ્યભિચારઃ । ન ચ તત્પૂર્વમપિ મનોરૂપેન્દ્રિયસત્ત્વેન વ્યભિચારાભાવ ઇતિ વાચ્યમ્ । મનસ ઇન્દ્રિયત્વાભાવાત્ । તથા ચ ભગવદ્ગીતા "ઇન્દ્રિયેભ્યો પરં મનઃ" (ગીતા ૩.૪૩.) ઇતિ । યદિ ચેન્દ્રિયત્વં ન જાતિસ્તેજસ્ત્વાદિના સંકર(સાંકર્ય)પ્રસજ્ઞાત્ । કિન્તુ ઇન્દ્રિયૈકત્વનિષ્ઠવૈજાત્યમન્યુપેત્ય વિજાતીયૈકત્વવત્ત્વં તદ્વક્તવ્યમ્ । તાદૃશવૈજાત્યં ચ મનસ એકત્વેઽપિ સ્વીક્રિયત ઇતિ ન તત્ર વ્યભિચારાવકાશ ઇતિ વિભાવ્યતે । તથાપિ મનસ એકત્વે તાદૃશવૈજાત્યં એવં તાદૃશવૈજાત્યસંબંધકલ્પનેન ગૌરવં દૃષ્પરિહરમેવ । એવં તાદૃશવૈજાત્યં મનસ એકત્વે સ્વીક્રિયતે ઉત્ત બ્રહ્મવિષયકશાબ્દબોધાવ્યવહિતપૂર્વકાલીનપદાર્થાન્તરવૃત્ત્યેકત્વે વા સ્વીક્રિયત ઇત્યત્ર વિનિગમનાવિરહેણાપિ ગૌરવસંભવાચ્ચેતિ । ન ચ તાદૃશકાર્યકારણભાવે સતિ ઉક્તદોષાવકાશસ્તદેવ ન પ્રમાણાભાવાદિતિ વાચ્યમ્ । ચાક્ષુષત્વાવચ્છિન્નં પ્રતિ ચક્ષુષત્વાદિના હેતુત્વસ્યાવશ્યં કલ્પનીયતયા યદ્વિશેષયોર્કાર્યકારણભાવયોર્બાધકં વિના તત્સામાન્યયોરપીતિનિયમબલેન તથાવિધકાર્યકારણભાવકલ્પનાયા આવશ્યકત્વાત્ । તાદૃશનિયમ એવાસિદ્ધ ઇતિ તુ નોદ્ભાવનીયઃ । તાદૃશનિયમાઙ્ગીકારે મૂલયુક્તેરનુમિતિપરામર્શવિચારે\* બહુધા પ્રદર્શિતત્વાદિત્યાદિ બહુવિધદોષદૃશ્વાનો ભામતીનિબંધકારા અન્યથા વર્ણયન્તિ । વેદાન્તવાક્યાત્ પ્રથમતઃ શુદ્ધબ્રહ્મવિષયકશાબ્દબોધસ્તદનન્તરં મનનાદિતત્સહકૃતમનસેત્યાદિ તં શુદ્ધબ્રહ્મવિષયકમેવ તત્ત્વજ્ઞાનપદાર્થઃ । વાચસ્પતિમતે શબ્દસહકૃતમનસા બ્રહ્મજ્ઞાનમુત્પદ્યત ઇતિ પ્રાચીનવેદાન્તિગ્રંથસ્યાપિ ઉપવર્ણિત એવાર્થ ઇતિ ।

નનુ ભવતુ તત્ત્વજ્ઞાનપદાર્થો યથા તથા તથાપિ તસ્ય મુક્તિ પ્રતિ હેતુત્વમસંભવ[વાદ]યુક્તિકમેવ કાશીમરણજન્યમોક્ષે વ્યભિચારાત્ । કાશીમરણાન્મુક્તિરિતિ શ્રુત્યા તત્ત્વજ્ઞાનં વિનાપિ કાશીમરણસ્ય સાક્ષાન્મુક્તિહેતુત્વપ્રતિપાદનાદિતિ ચેન્મૈવમ્ । "તમેવ વિદિત્વાતિમૃત્યુમિતિ નાન્યઃ પન્થા વિદ્યતેઽયનાયેતિ" (વાજસ. સં. ૩.૧.૧૮, શ્વે. ઉપ. ૮.૬.૧૫) શ્રુત્યા મુક્તિપૂર્વં તત્ત્વજ્ઞાનસ્યાવશ્યસત્ત્વપ્રતિપાદનેન કાશીમરણાન્મુક્તિરિતિ વાક્યસ્ય કાશીમરણે મુક્તિપ્રયોજકતયા વ્યાખ્યાનાત્ । અન્યથા પરસ્પરં વ્યભિચારેણ તયોસ્તત્ર હેતુત્વાસંભવેન પરસ્પરજન્યતાવચ્છેદકકોટાવવ્યવહિતોત્તરત્વનિવેશે ગૌરવપ્રસજ્ઞાત્ ।

યત્તુ યોગાભ્યાસાદિના તત્ત્વજ્ઞાનોત્પત્ત્યા વ્યભિચારેણ તત્ત્વજ્ઞાનં પ્રત્યપિ કાશીમરણાદેર્હેતુત્વા-સંભવેનાવ્યવહિતોત્તરત્વં નિવેશ્ય કાશીમરણાદિતત્ત્વજ્ઞાનયોઃ કાર્યકારણભાવકલ્પનાયા આવશ્યકત્વે ન મુક્તિ પ્રતિ કાશીમરણહેતુત્વમતે ગૌરવાવકાશ ઇતિ, તન્ન । વિચારાસહત્વાત્ । તથાહિ ગંગામરણાદિનાપિ તત્ત્વજ્ઞાનોત્પત્ત્યા તત્ર વ્યભિચારવારણાર્થં તત્ત્વજ્ઞાનનિષ્ઠયોગાભ્યાસજન્યતાવચ્છેદકોટાવવ્યવહિતોત્તરત્વનિવેશનમુખ્યમતે સિદ્ધમ્ ।

તત્ત્વજ્ઞાનં પ્રતિ કાશીમરણહેતુત્વવાદિમતે પુનસ્તત્ત્વજ્ઞાનનિષ્ઠકાશીમરણજન્યતાવચ્છેદકકોટાવવ્યવહિતો-ત્તરનિવેશનમધિકમ્ । મુક્તિ પ્રતિ કાશીમરણહેતુત્વવાદિમતે તુ તત્ત્વજ્ઞાનજન્યમોક્ષે વ્યભિચારવારણાય કાશીમરણજન્યતાવચ્છેદકકોટાવવ્ય[વ]હિતોત્તરત્વં નિવેશનીયમ્ । એવં કાશીમરણજન્યમોક્ષે વ્યભિચારવારણાય મોક્ષનિષ્ઠતત્ત્વજ્ઞાનજન્યતાવચ્છેદકકોટાવવ્યવ્યવહિતોત્તરત્વં નિવેશનીયમિત્યુભયત્રાવ્યવહિતોત્તરત્વનિવેશપ્રયુક્તગૌરવં દુષ્પરિહરમેવેવ્યધિકં સૂક્ષ્માર્થદર્શિભિઃ પરિચિન્તનીયમ્ ।

★ અનુમિતિપરામર્શવિચારનો અહીં ઉલ્લેખ દર્શાવે છે કે રથુદેવનો આ ગ્રંથ મુક્તિવાદ પહેલા રચાયેલો છે.

ज्ञानकर्मसमुच्चयवादस्तु 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेति' (बृह. उप. ४.४.२२.) श्रुतिविरोधान्नादरणीयः । तथा श्रुत्या ज्ञानजनकत्वेन तदिच्छाजनकत्वेन वा कर्मणां प्रतिपादनात् । कर्मणां ज्ञानत्वजनकत्वं त्वन्तःकरणशुद्धिद्वारेति वेदान्तशास्त्रे वाचस्पत्यादौ महानुद्घोषः । इह तु ग्रन्थगौरवभिया मया तन्न प्रपञ्चितमिति ॥

न शुद्धबुद्धिर्न च चित्तशुद्धि-

र्न शास्त्रसिद्धांतमितज्ञतापि ।

आ(अ)स्मादृशः स्वल्पविलोलजल्प-

स्तथापि धीरैः कृपया न हेयः ॥

इति श्रीरघुदेवकृतो मुक्तिवादः समाप्तः ।

गुर्जरोपनामकश्रीधरस्यायं लेखः ।

। समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

## ગ્રંથાવલોકન

**ગાતાં ઝરણાં :** લેખક : પ્રવીણ દરજી, પ્ર. : ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧૯૯૭, પૃ. ૧૩૬, કિંમત રૂ. ૫૫.૦૦.

‘ગાતાં ઝરણાં’ પ્રવીણ દરજીનો લલિતનિબંધ સંગ્રહ છે. આમાં ૩૧ નિબંધો છે. અહીં નિબંધકારે સૃષ્ટિના પદાર્થોને સૌન્દર્યલુબ્ધ આંખે જોયાં છે ને એ નિમિત્તે જે તે સ્થળ, વ્યક્તિ, પદાર્થ આદિની સૌન્દર્યરૂપ અંકિત કરી આપી છે, આ સૌન્દર્યરૂપમાં એમના સંવેદનતાર સાથે એમનું ચિંતન પણ એકરસ થઈ ઊઠ્યું છે.

વિવિધ જાતનું વાંચન નિબંધકારના ચિંતકોપમાં ઘુંટાતું રહ્યું છે. એના ભાવસંદર્ભો સતત એમની નિબંધ સૃષ્ટિમાં ઉઘડતા જોવા મળે છે. ‘હરણિયું !’માં શાકુન્તલનો સંદર્ભ ઉઘડે છે ને એ નિમિત્તે પ્રવાસ અનુભવ આગળ વધે છે. ‘સીમસ અને ડિર્ગીંગ’માં આયર્લેન્ડના કવિ સીમસની કાવ્યરચના અંગે સ-રસ વિશ્લેષણ છે. રચનાના તારતારને નિબંધકાર ખોલી આપે છે. ‘હાથ-મારો તમારો’માં સર્જક ચિત્રકાર પિકાસોની કૃતિને નિમિત્ત બનાવી હાથ વિશેનું સંવેદન પ્રકટ કરે છે જેના દ્વારા માનવીય વૃત્તિઓ અને જીવનલીલાનો આલેખ પ્રત્યક્ષ થાય છે. ‘હું મને ગાઉ છું !’ શીર્ષકથી આરંભાતો નિબંધ વોલ્ટ વ્હીટમેનની કાવ્યપંક્તિનું સુંદર ભાષ્ય છે. ‘ભતૃહરિ અને અગ્નિ’માં ભતૃહરિના ‘વૈરાગ્યશતક’ને કેન્દ્રમાં રાખીને નિબંધકારે વહી ગયેલા કાળની આ રચનાનો સંદર્ભ પ્રકટ કરી આપ્યો છે ને એ દ્વારા સાંપ્રતજીવનની માનવનિયત્તિ પ્રકટ કરી આપી છે. ‘અગ્નિ’ની અર્થગંભીરતાનું બયાન આસ્વાદ્ય છે. ‘કન્યા કુઓન્ગની સાથે સાથે ...’માં વિયેટનામની લેખિકા ટ્રાનથુન માર્છની ‘લેજન્ડ ઓફ ફીનીક્સ’ વાર્તાની અને નાયિકા કુઆન્ગની વાત છે પરંતુ જે રીતે એ કહેવામાં આવી છે એ મૂળ કથા માણ્યાનો આનંદ આપે છે. ‘ભેટ અને થરકતું વિશ્વ’માં ગો તૂલેપ નામના વાર્તાકારની વાર્તા ‘ભેટ’ નો આસ્વાદ છે. આ વાર્તાની માંડેલી કથા રોચક બની જાય છે. ‘માલ્ટ - આપણો ભેરુ’માં રિલ્કેની રચના માલ્ટની રસપ્રદ ચર્ચા છે. માનવ સંવેદન સાથે માલ્ટ કેવી રીતે એકરસ થયેલા છે એની આ કથા છે. લેખકના મન સાથે પણ માલ્ટ કેવો એકાકાર થયેલો છે એની કથા પણ આમાંથી મળે છે. આમ, આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જુદાં જુદાં સાહિત્યિક સંદર્ભો કે જે નિબંધકારના સંવેદન સાથે સંયોજાયાં છે એ ઉઘડતાં રહે છે ને અદકેરીના શબ્દભાત રચે છે જે આસ્વાદ્ય બની જાય છે.

બચપણનાં સંસ્મરણોને એ નિમિત્તે વૈતન જૂરાપાનું સંવેદન આ નિબંધોમાં અનુભવવા મળે છે. ‘જનાબ ! એક નદી એટલે શું ?’ માં શૈશવકાલીન સ્મરણોની રમણાં છે ને કેન્દ્રમાં નદી છે. નિબંધની ભીતરમાં વતનવિરહેદની વેદના પ્રતીત થાય છે. ‘ગેઘરિંગ’ માં બચપણની રખડપટ્ટી - મિલન-મેળાની વાત છે ને એ નિમિત્તે મોટપણનાં અત્યારનાં કહેવાતાં મિલનો કેવાં છે એ અંગે વ્યંગ છે. ‘સૂર્યોત્સવ અને ...’ માં પણ બચપણના સૂર્યને, એ તડકાને કેવી રીતે માણ્યો હતો એનો રંગ - સ્વાદ આદિનું સ્મરણ છે. ‘વતનની વહેલમાં’ માં તો એ શૈશવસમય આખેઆખો ખોદ્યો છે. ગામ, ઘર, ખેતર, વૃક્ષો, આખો પરિવેશ આદિ તાદૃશ થઈ ઊઠે છે. ‘જૂલ્યા કરીએ દિનરાત’ અને ‘ઓ દિવસો ! તમે ચાલ્યા ગયા ?’ આ બંને નિબંધોમાં પણ વતનનો ભાવ સંદર્ભ ગુંથાયો છે. આ જૂથના નિબંધોમાં આપણને નિબંધકારની વતનવિરહેદની અનુભવકથા મળે છે એ આસ્વાદ્ય પણ છે પરંતુ આ પ્રકારના આ બધાજ નિબંધોમાં એકની એક વાત કંટાળો જન્માવનારી બને છે. આ પ્રકારના બધા નિબંધોને ઘુંટીને એક બે સ-રસ નિબંધો રચ્યા હોત તો એ વધુ અસરકારક બન્યા હોત એવું આ નિબંધોમાંથી પસાર થતાં વાંચતા-માણતાં મને લાગે છે. આ પ્રકારના નિબંધોમાં પિતા વિશેનું સંવેદન હૃદય બન્યું છે ને ‘બા નો વાડો’ માં બાનું વ્યક્તિચિત્ર તો અમીટ છાપ પાડે છે.

‘સ્વાધ્યાય’, પુ. ૩૫, અંક ૧-૨, વસંતપંચમી-અક્ષયતૃતીયા અંક, ફેબ્રુઆરી-મે ૧૯૯૮, પૃ. ૧૦૯-૧૨૫.

આ નિબંધોમાં માનવજીવન વિશેનું નિબંધકારનું નિરીક્ષણ ચિંતવનરૂપે પ્રકટ થાય છે. ‘આપણે ઈનસાઈડર !’ ‘આપણે વિધિરચિત એક વાર્તા !’ ‘હું મને ગાઉ છું !’ ‘આ રસ્તો’ આદિમાં માનવજીવનની સહજગતિ, એને રૂંધનાર પરિબળો, કંટાળો - બોઝિલતા-ચંત્રવત્ગતિ વગેરેની એક પરંપરા ને એમાંથી રચાયેલી ગતાનુગતિકતા, આત્મઓળખ અને આનંદ માટેની શોધ - આવા આવા અનેક મુદ્દાઓ આ પ્રકારના નિબંધોમાં રજૂ થયા છે. ‘અહો ! વૈભવશાળી કાન !’ ‘ચાડાંની ચઢી ચાનક’ ‘પગ ... પગ ... પગ ...’ ‘હાથ - મારો, તમારો’ - આ નિબંધો એવા છે જેમાં લેખકે હાથ, પગ, મોઢું, કાન જેવા શરીર અવયવોને લઈને માનવ જીવનની વૃત્તિઓને પ્રગટ કરી છે. આ કોટિના નિબંધોમાં નર્મમર્મયુક્ત વાણીની મજા છે. ક્યાંક રમૂજ પ્રેરક વાત છે. ક્યાંક હાસ્ય વ્યંગ પણ છે. છેવટે તો માનવની વાતને આ કોટિના નિબંધો તાકે છે. લેખકની પ્રવાહી શૈલીને કારણે તથા શૈલીની ચારુતાને લીધે આ નિબંધો, ચિંતવનને રજૂ કરતા હોવા છતાં કંટાળાજન્ય બન્યા નથી.

પ્રકૃતિનાં વિવિધરૂપો અને ઋતુઓનાં વિવિધ ચિત્રો આ નિબંધ સૃષ્ટિમાંથી સાંપડે છે. ‘શરદના મર્મ વેધી સૂર ...’ માં શરદના સૌન્દર્યનો રસાળ આલેખ છે. ‘ધ્રિયવર આયો !’ અને ‘હે મારા દેશ !’ માં અષાઢ અને વરસાદની રમ્ય સૃષ્ટિ, એનાં તરલ ચંચળ રૂપોનું વર્ણન છે. ‘હું પવન જીવું છું !’ માં પવનનાં વિવિધરૂપો છે. જુદા જુદા સમયે, જુદી જુદી ઋતુએ પવનનું કેવું રૂપ પ્રગટતું હોય છે એ અહીં પવનચિત્રો વડે મળે છે. પરંતુ આ પવનરૂપો એટલાં પ્રભાવક બન્યાં નથી. અહીં તરત સુરેશ જોશીએ એમનાં લલિત નિબંધોમાં અંકિત કરેલા પવનનાં વિવિધરૂપોનું સ્મરણ થઈ ઊઠે છે. ‘કાં ગુલાબ કાં કાવ્ય !’ માં ગુલાબની નજાકતનાં કલ્પનો છે. આ કોટિનાં નિબંધો વાંચતા લાગે છે કે આમાં પ્રકૃતિના રૂપો સીમિત બન્યાં છે. એ ખાસ આસ્વાદ્ય પણ લાગતાં નથી. લેખકના અન્ય લલિતનિબંધસંગ્રહોમાં પ્રકૃતિની વિવિધ લીલાનાં જે રૂપો મળ્યાં છે એની સરખામણીમાં પણ આ ઊણાં ઊતરે છે એવું મને લાગે છે.

‘ગાતાં ઝરણાં’ લલિતનિબંધસંગ્રહ પૂર્વે નિબંધકાર પાસેથી ‘લીલાંપર્ણ’, ‘દર્ભાકુર’, ‘ઘાસનાં ફૂલ’, ‘વેણુરવ’, ‘પંચમ’ જેવા લલિતનિબંધસંગ્રહ મળ્યા છે. આ સંગ્રહોના લલિતનિબંધોની સરખામણીમાં, ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ, આ લલિતનિબંધો ખાસ પ્રભાવ પાડનારા બની રહેતા નથી.

E/11, સૂર્યા ફલેટ્સ, વિભાગ - B,

સ્વામિનારાયણ નગર સામે, નીજામપુરા, વડોદરા.

સિલ્લાસ પટેલિયા



**‘પંચમ’ :** લેખક : પ્રવીણ દરજી, પ્ર. : ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળ નાકા સામે, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૯૬, પૃ. ૧૫૨, મૂલ્ય રૂ. ૬૦.૦૦.

‘સૃષ્ટિના આરંભે મનુષ્યે પક્ષીઓની સાથે, મેઘના ગર્જન સાથે, પવનના ડોલન સાથે સૌ પ્રથમ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો હશે તે કેવો હશે ? મને એ શબ્દ સાંભળવાનો અભિલાષ જાગ્યો છે. માનવીના સર્વાંગને ઉતરડીને આવેલા એ શબ્દનો લય, એનો રણકો, એ ઉચ્ચાર વેળા ચહેરા ઉપરના માનવીના મનોભાવો, અને સૌથી

વધુ તો ખુલ્લી ધરા અને અનંત નભમાં પ્રસરતાં પ્રસરતાં એ શબ્દ કેવા કંપ જગાવ્યા હશે, ઉચ્ચારનાર પોતે પણ વિસ્મયથી-રોમાંયથી કેવો લાલમૂલાલ થઈ ગયો હશે ! અને પછી તો શબ્દો જ શબ્દો ...’ ગુજરાતી સાહિત્યમાં નિબંધ-લલિત નિબંધની તાર્કિક-વૈજ્ઞાનિક વિવેચના આપતા આપતા જ લલિત નિબંધનું વર્ણીકરણ સર્જક પ્રવીણ દરજ્જાને આ સ્વરૂપની સૂક્ષ્મ-ગહન અંગભંગિઓને આત્મસાત્ કરવાનો અને અભિવ્યક્ત કરવાનો સતત તકાજો કરતું હશે એની પ્રતીતિ આપણને એમના નિબંધ સંગ્રહ ‘પંચમ’ની એક રચના દ્વારા અહીં થાય છે. ‘લીલાં પર્ણ’ થી આરંભીને ‘દર્ભાકુર’, ‘ધાસનાં ફૂલ’, ‘વેણુરવ’ અને હવે આ ‘પંચમ’ જેવા સમૃદ્ધ નિબંધસંગ્રહો આપણને એમની આગવી સર્જકપ્રતિભાનો પરિચય કરાવનારા નીવડ્યા છે. પાંચેય સંગ્રહો ઉપર એકીસાથે દષ્ટિપાત કરતાં આપણને એમની સર્જકતામાંથી સ્ફૂરતું સાતત્ય પણ અવશ્ય વર્તાશે.

પ્રારંભે નોંધ્યું છે તેમ, સર્જકનું એ પ્રથમ કાણ સાથેનું ભાવાનુસંધાન ત્યારથી માંડીને આજ પર્યન્ત નિરંતર એનાં વિધવિધ રૂપોને શોધવાના એમના ઉપક્રમની આ કૃતિમાં પણ સમ્યક્ અનુભૂતિ કરાવે છે. કેટલાક સર્જકો લલિત નિબંધમાં વિષયનું નામપૂરતું આલંબન લઈને પોતાના સંગોપિત એકાંતને નિઃસીમ બનાવીને, અંતરના હેતુઓને અજાણ રાખીને પોતાની હૈયાગઠડી એટલી સહજતાથી ઉકેલે છે કે પછી ત્યાં વિષય-અભિવ્યક્તિનું દ્વેત નિઃશેષ બની જાય છે. પ્રવીણભાઈના નિબંધસંગ્રહ ‘પંચમ’માંથી સળંગરૂપે પસાર થતા સહુ પહેલી અનુભૂતિ આ પ્રકારની થાય છે.

અહીં ભાવનિર્જરતી કાણો છે; તો સૌંદર્યસિક્ત હૃદયનો અસ્ખલિત વાકપ્રવાહ પણ છે. સમસ્ત જીવનના સંદર્ભ સાથે ગૂંથાઈને કૃતિ સ્વયં નવ્ય પરિણામ ધારણ કરતી જોવાય છે. અખિલ જીવનનાં વિવિધ તત્વો-માનવ, નિયતિ, પ્રકૃતિ, સંસ્કૃતિ, કાળ, જળ, મેઘ, વરસાદ, રાત્રિ, રસ્તાઓ, ઘર આદિ અહીં સર્જકચેતનામાં ઝીલાયા છે તો સાથોસાથ મીરાં, રાધા, કૃષ્ણ જેવાં આપ્તજનો સાથેનો તીવ્ર અનુબંધ છે, કાકભૂશંડી અને મોર સાથેનો વિશિષ્ટ સંબંધ પણ છે. ‘રેઈનીંગ’ છે તો ‘લોગિંગ’ પણ છે, સમયનું અનેકસ્તરીય ઉત્ખનન છે તો પાટણ જેવા ઐતિહાસિક અને લોથલ જેવા પુરાતન સ્થળ વિશેના પ્રતિભાવો-સંવેદનો છે. પ્રત્યેકને તેઓ અકૃતક રૂપે, આગવી ચાલનાએ અભિવ્યક્ત કરતા જાય છે. અને એમ ‘પંચમ’ કેવળ સંખ્યાત્મક દષ્ટિએ નહીં, સર્જનાત્મક-ગુણાત્મકરૂપે આપણને એક નિર્બંધ અને નિરામય ભાવવિશ્વના સાનિધ્યમાં સદા મૂકી આપે છે.

અગાઉના ચાર નિબંધસંગ્રહોની જેમ ‘પંચમ’માં પણ પ્રકૃતિ સાથેના એમના તીવ્ર અનુબંધનું દર્શન થાય છે. કહો કે પ્રકૃતિ એમનો સ્થાયી ભાવ છે.” કદાચ એથી જ પ્રકૃતિનાં નિતનવાં રૂપો એમની કૃતિઓમાં પ્રસન્ન-તાજગીસભર વાણી દ્વારા ઉત્કાન્ત થતાં જોઈ શકાય છે. પ્રકૃતિ સાથે એકલય બનેલ ચેતનાનું મનુષ્યને-જીવન સમસ્તને પામવાનું બલવત્તર વલણ અહીં જોવા મળે છે. એમ કહી શકાય કે પ્રકૃતિનું મૂળ સત્ત્વ અને ‘માનવ’ એક નિબંધસર્જક લેખે એમની અવિરત ચાલતી યાત્રાનું આલંબન છે. તાજા, લીલાછમ્મ શબ્દોને મળવાની નિબંધકારની ઉત્કટ કામના એમની આ શોધને વધુ દઢ-સુઘટ્ટ બનાવે છે.

મતવાલી મીરાંની ઓળખ આપતા તેઓ કહે છે કે, ‘હું એને યાદ કરું છું ત્યારે પૃથ્વી વિસ્તરતી લાગે છે, આકાશ સીમારહિત બનતું જણાય છે, ધરા આખીનું ચિત્ર ઓર ચેતનવંતુ બની રહે છે. ચારે તરફથી સંગીત વરસી રહે છે ...’ સંગ્રહની આ અનવદ્ય રચના મીરાંની સમગ્ર ભાવસૃષ્ટિના સ્પંદને છેક આત્મસાત્ કર્યા વિના ભાગ્યે જ સંભવે. એના ઋતને ગ્રહી શકનાર સર્જક એટલે જ ઉદ્ગારી ઉઠે છે કે, ‘માણસનું હૃદય અટકશે ત્યાં મીરાં અટકશે.’ એક તરફ મીરાંની વિશિષ્ટ અસ્મિતાનું સૂક્ષ્મપ્રસન્ન ગાન છે તો બીજી બાજુ છે રાધાની રહસ્યમયિતાનું અદમ્ય આકર્ષણ - ‘કોણ છે તું ? કોણ છે રાધા, તું ? - યુગો યુગોથી મારો આ પ્રશ્ન

રહ્યો છે' - એમ આ પ્રશ્નને આવર્તિત કરતા જઈ સાકાર તરસરૂપ રાધાની પ્રેમસત્તાને ઉચિતરૂપે વહેતી મૂકી છે.

લલિત નિબંધમાં કથનાત્મક શૈલીનો વિલક્ષણ વિનિયોગ કરીને પત્રરૂપે ઈશ્વરને આહ્વાન આપતા તેઓ જણાવે છે : 'આવ, મારી સાથે બેસ, પેલા વાઘા ઉતારી દે. મિત્ર બની રહે. મારી શરતે અને મારી રીતભાતે ચાલ લોકો વચ્ચે ફરીએ-' અથવા 'તું દેવ હતો કે દંભ એ ય હું ભૂલી જવા તૈયાર છું. અહીં આવ અને અનુસર તું મને ...' કાકુનાં આવર્તનો અને ગદ્યની છટા આ કૃતિનાં મહત્વનાં ગુણો છે. વ્યક્તિત્વની પારદર્શિતા અને ખુમારી પણ સ્પર્શક્ષમ બની રહે છે. 'નાચીએ દિનરાત'માં જીવનની દુઃસહ વિષમતા અને સ્થૂળતા સામેનો આકોશ આયુરનીના સ્વરૂપે ઠલવાયો છે. અહીં સંવેદનો સંકુલ છે એથી ય વધુ સંકુલ છે એનું ગદ્યપોત. 'તમે આયુરની, અમે ય આયુરની' એમ આપણી સમક્ષ ઉપસ્થિત થઈને સૌંસરવું કહેનાર નિબંધકારની વિશિષ્ટ વ્યક્તિમુદ્રા અંકિત થાય છે. 'ઉત્ખનન .. ઉત્ખનન .. સમૂળ બધું ખોદાઈ રહ્યો !' વિવિધ સ્તરે પ્રસરેલ કૃતકતાથી મુક્તિ મેળવવા માટેની મથામણ અહીં વ્યક્ત થઈ છે. સંનિધિ દ્વારા કૃતિને નવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. એની આંતરિક સંરચનાને તપાસતાં એ તરત સમજાશે. 'રસ્તાઓ' ઉપરનો નિબંધ એમાંના અનવધ કલ્પનો અને ગતિશીલ વાક્યાવલિઓ રસ્તાની સ્ફૂર્તિલી image રચે છે. જે આપણને સમગ્ર ગુજરાતી લલિત નિબંધો સાથેની તુલનાનો સતત તકાજો કરે છે, અને આવી રચનાઓના સ્વતંત્ર-તલસ્પર્શી અભ્યાસ માટે પ્રેરે છે. ઉપરાંત 'લોંગિંગ-બિલોંગિંગ' / 'રેઈનીંગ-રેગીંગ'ની સંનિધિયોજના અને એનું સામર્થ્ય, 'અજવાળું-શમણું'નું મેટાફર, 'શબ્દ ફટ ફાટો ...' નો બલિષ્ઠ આકોશ, 'ઘર'નું શબ્દશિલ્પ, જળની અપરંપાર લીલાઓ સર્જકની સાથોસાથ ભાવકચેતાનાને પણ વ્યાપક ફલક ઉપર મૂકીને આંદોલિત કરવાની ક્ષમતા ધરાવતી કૃતિઓ છે. પાટણ અને લોથલ આદિ સ્થળસંદર્ભે લખાયેલ નિબંધોમાં સ્થળની સ્થૂળતા ઓસરતી જાય છે અને સર્જકની સૌંદર્ય સિક્ત વ્યક્તિતા એ સ્થળવિશેષની પ્રાચીનતા અને ભવ્યતાનું જાણે એક સંવેદનપટ્ટ વ્યક્તિવિશેષમાં અકૃત્રિમ રૂપાંતર કરી નાખે છે, સદૃશ્ય ભાવકના સહપાત્ર બનીને ! ગુજરાતી પ્રવાસ નિબંધોમાં આ કૃતિઓનો અવશ્ય વિશેષ દરજ્જો હશે.

આ ઉપરાંત અન્ય કૃતિઓ પણ એટલી જ ભાવસંતર્પક બની છે એમની સર્જકચેતનાથી અનુપ્રાણિત બનેલ ભાષાસંવિધાન દ્વારા. શબ્દના અંગાંગમાંથી ઝરતા અર્ક જેવી આ ગદ્યશૈલીનો આ રહ્યો અલપજલપ પરિચય :

‘જોતજોતામાં તો કોઈ ચપળ કન્યાના હાથમાં રહેલી સોયમાં પરોવાઈ જાય છે એક લીલેરો દોરો અને ઘડીભરમાં તો ઊપસી આવે છે લીલી લીલી ભાત ! અને ત્યાં તારા સ્પર્શ ઊઘડવા માંડે છે પાંદડીઓ, ફૂલો સાથે એ જોનારની આંખમાં રહેલું વિસ્મય ...’ [પૃ. ૪૪]

‘એવું ઘર માણસને ઘાસપત્તી પર વળુંભી રહેલ વાયુલહર જેવો અનુભવ કરાવે છે.’ [પૃ. ૬૫]

‘ક્યારેક એ રુણરુણ વેલડી જેવી લાગે છે, ક્યારેક એ છલછલ પાણી જેવી ...’ [પૃ. ૬૧]

‘અરે, આ પહાડની ટોચ એટલે મોર; અરે, આ ઊંડી ખીણ એટલે મોર, અરે, આ મેશરી નદીનો કાંઠો એટલે મોર, અરે, આ ફરફર ફેલાયેલું પ્રાતઃ એટલે મોર ...’ [પૃ. ૭૪]

‘હું તમને વરસાદ આપું છું - હા, હું તમને વરસાદ આપું છું ... બોલો, ખુશ ને ?’ [પૃ. ૨૪]



અહીં જળ, ઘર, મીરાં, મોર, વરસાદ આદિનું આલેખન એમાંના કલ્પનોની ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષતા, લયમધુર આવર્તનો, વાતચીતની શૈલીમાં અનુભવાતી ઉષ્મા આદિનો અનુભવ કરાવે છે. આ સંગ્રહની કૃતિઓનું prose structure સ્વતંત્ર રીતે તપાસાય તો ગુજરાતી ગદ્યની સમૃદ્ધિનો, સ્ફૂર્તિનો ચોક્કસ ખ્યાલ આવી શકે.

લલિત નિબંધમાં સતત સ્ફુરતા રહેતા સર્જક વ્યક્તિત્વની લયરેખાઓમાં એનું સ્વરૂપગત વૈશિષ્ટ્ય એ રીતે અહીં છતું થાય છે. લલિત નિબંધને સ્વર-સૂરના નિલયરૂપે ઓળખાવનાર પ્રવીણભાઈ ‘પંચમ’ માં એને તાજગીપૂર્ણ રૂપે સાકાર કરી શક્યા છે એની પ્રતીતિ આપણને થાય છે. એની રસસંતર્પક અભિવ્યક્તિ એ અદ્યતન ગુજરાતી લલિત નિબંધનો આગવો દિશાસંકેત છે.

પ/બી, સૌજન્ય સોસાયટી, ત્રણ રસ્તા,  
મકરપુરા રોડ, વડોદરા - ૩૯૦ ૦૦૯.

ગીતા ભગત



સ્વામી શ્રી ગંગેશ્વરાનંદજી કૃત ‘ગીતામંદાકિની’ : મૂળ હિન્દી પરથી ગુજરાતી અનુવાદ : નીલમ પટેલ, પ્રકાશક : સંસ્કૃત સેવા સમિતિ, નવા વાડજ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૩, ૧૯૯૮, પૃ. ૮ + ૩૨૭, મૂલ્ય રૂ. ૧૫૦.૦૦.

ભગવદ્ગીતાનું આંતર્બાહ્ય પર્યવેક્ષણ કરવાની પ્રેરણા થવાથી બ્રહ્માલીન પ. પૂ. સ્વામી શ્રી ગંગેશ્વરાનંદજી મહારાજે સંવત ૨૦૩૭માં માઉન્ટ આબુમાં બે મહિનાના કઠોર પરિશ્રમ બાદ ગીતાનું સાદ્યંત અધ્યયન કર્યું જેના ફળસ્વરૂપે ‘ગીતામંદાકિની’ જેવું વિદ્વદ્ભોગ્ય પુસ્તક પ્રાપ્ત થયું. આ પુસ્તક પહેલાં ‘વેદગીતા’ ના આમુખરૂપે છપાયું હતું.

પુસ્તકમાં પ્રથમ ૨૧૯ પૃષ્ઠોમાં એકવીસ નિબંધોને આવરી લેવામાં આવ્યા છે. ત્યાર પછીના ૨૨૦ થી ૩૧૪ પાનાઓમાં મૂળ ભગવદ્ગીતા અનુવાદ સહિત મૂકવામાં આવી છે. અંતિમ ૩૧૫ થી ૩૨૮ પૃષ્ઠોમાં છ પરિશિષ્ટોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં ગીતાના કથાંશ ભાગનો વેદો સાથે તુલનાત્મક અભ્યાસ કરી વેદો સાથે સમન્વિત કરવામાં આવ્યો છે. અને ગીતાના કેટલાક પ્રસંગો ઉપર ઉદાહરણરૂપે વેદમંત્રો ટાંકવામાં આવ્યા છે. પહેલાં નિબંધમાં વેદમંત્રોને ગીતાના શ્લોકો સાથે સરખાવવામાં આવ્યાં છે અને પ્રસંગને અનુરૂપ કેટલાંક મંત્રોનો અનુવાદ આપવામાં આવ્યો છે. બીજા નિબંધમાં મહાભારતના આકારપ્રકારની સમીક્ષા કરવામાં આવી છે અને ગીતાના પ્રથમ બે અધ્યાયના કેટલાંક શ્લોકો સાથે ગીતાનો ઐતિહાસિક કથાંશભાગ વેદ સાથે સંકલિત છે એનું ઉદાહરણ સહિત વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. ગીતા એ મહાભારતનો જ મહત્વપૂર્ણઅંશ છે અને લૌકિક તેમ જ પારલૌકિક દષ્ટિએ માનવમાત્ર માટે નિત્ય ઉપયોગી ગ્રંથ હોવાથી જુદો તારવવામાં આવ્યો છે. મહાભારતરૂપી શરીરમાં ગીતારૂપી પ્રાણ પૂરવામાં આવ્યા છે.

તૃતીય નિબંધમાં વેદવચનોના પ્રકાશમાં ગીતામાં કહેવામાં આવેલ મુક્તિસાધન ભક્તિ-જ્ઞાન સમુચ્ચય છે એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. કોઈ કર્મને, કોઈ ભક્તિને તો વળી કોઈ જ્ઞાનને મુક્તિનું સાધન માને છે

પણ નિર્વિવાદ એ છે કે ભક્તિ સહિતનું જ્ઞાન જ મુક્તિનું સાધન છે. ચોથા નિબંધમાં ગીતાની સાત મુખ્ય ગ્રંથિઓ ઉકેલવાનો તર્કપૂર્ણ પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. અહીં સમજાવ્યું છે કે સુમદુઃખ અનિત્ય છે પણ જીવ અને ધર્મ નિત્ય છે આથી નિત્ય જીવનો સાથ નિત્ય એવો ધર્મ જ આપી શકે બીજી કોઈ અનિત્ય વસ્તુ નહીં. પાંચમા નિબંધમાં વેદમાં નવધાભક્તિ તથા પંચભાવોને વેદમૂલક તરીકે સિદ્ધ કરવાનો સફળ પ્રયાસ કરાયો છે. ભગવાનની બાબતમાં ભક્તોની વિશ્વાસપ્રધાન ભાવના સુધી તર્કની શક્તિ પહોંચી શકતી નથી. પ્રભુમાં પરમ અનુરક્તિ, પ્રભુ માટે આત્મસમર્પણની ઉત્કટ અભિલાષા અને પ્રભુએ સર્જેલ અને પ્રભુનું સ્વરૂપ એવી આ સૃષ્ટિ પ્રત્યે સર્વાત્મભાવે સેવાની વૃત્તિ - આ ત્રણેય ભાવોની હૃદયમાં એકસાથે ઉપસ્થિતિ એ જ ભક્તિનું અત્યંત ઉજળું અને વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. છઠ્ઠા નિબંધમાં ગીતા અને ભારતીય સંસ્કૃતિના મુખ્ય અંશોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશેષતા એની ધર્મમૂલકતા છે. ગીતામાં વર્ણવેલ ધર્મગુણો અર્થાત્ ધર્મનું લુપ્ત થવું તેમ જ તેની પુનઃસ્થાપનાર્થે ભગવાને અવતાર ધારણ કરવો પડે છે. આમ કાળની દૃષ્ટિએ ભારતીય સંસ્કૃતિની અનાદિતા સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે.

ગીતામાં વૈદિક કર્મોની ફલાસફિનનો જ નિષેધ છે, કર્મજ્ઞાનો નહિ. તેથી જ ગીતા નિષ્કામ કર્મ કરવાનું અને ભગવાનને સઘળા કર્મો અર્પણ કરવાનું સૂચવે છે. આમ અહીં સાતમા નિબંધમાં ગીતાને વેદશાસ્ત્ર વિરોધી બતાવનારાઓનું સમાધાન કરવામાં આવ્યું છે. આઠમા નિબંધમાં ગીતામાં વર્ણવેલ કર્મ, અકર્મ અને વિકર્મનું શાસ્ત્રીય વિવેચન કરાયું છે. કર્મોની સાથે વિકર્મ ભળવાથી નિષ્કામતા આવે છે. અને કર્મ દિવ્ય જણાય છે. એનાથી શક્તિસ્ફોટ થાય છે. અને એમાં અકર્મનું નિર્માણ થાય છે. કર્મ કરવા છતાં કર્મનો ભાર જણાતો નથી. આમ કર્મમાં વિકર્મ જોડાવાથી તે અકર્મ બને છે. નવમા નિબંધમાં ગીતામાં વર્ણવાયેલ દૈવાદિ દ્વાદશ યજ્ઞોનું વિવેચન છે. ત્યાર પછીના પાંચ નિબંધોમાં ગીતાના અધ્યાય દસ, બાર, પંદર અને અઢારના કેટલાંક શ્લોકોનું વિવરણ પ્રાપ્ત થાય છે. પંદરમાં નિબંધમાં ગીતાની વિશ્વતોમુખતાનું દર્શન થાય છે. સોળમા નિબંધમાં ગીતાના અંતિમ રહસ્ય તરીકે ‘કર્મયોગ’ ને દર્શાવ્યો છે. અહીં લોકમાન્ય ટિળકની દૃષ્ટિએ ગીતાદર્શન કરાવ્યું છે. સત્તરમા નિબંધમાં ગીતાને સામ્રાજ્યવાદની કઠ્ઠર વિરોધિની તરીકે દર્શાવી ત્યારપછીના નિબંધમાં ગીતાના આધ્યાત્મવાદનું વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે. અંતિમ ત્રણ નિબંધોમાં ગીતાનું બહિરંગ પરીક્ષણ કરતાં ગીતાનો સમય, શ્લોક સંખ્યા, તેના સંબોધનો ઉપર વિગતે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

અંતિમ છ પરિશિષ્ટોમાં ગીતાનો વિષયવિભાગ, ગીતામાં વપરાયેલા છંદોનો પરિચય, અર્જુનનાં ૨૯ પ્રશ્નો, પ્રયોજાયેલ સંબોધનો, કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાનયોગની વિશેષતા તથા અંતે ભિન્ન ભિન્ન ટીકાકારો દ્વારા પ્રયુક્ત ગીતાના અધ્યાયોની નામાવલી જેવાં વિભાગોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

આ પુસ્તકનું સમગ્રતયા અવલોકન કરતાં જણાય છે કે ગીતાની અદ્ભુત વિશેષતા એ છે કે કુરુક્ષેત્રની સમરાંગણ જેવી કર્મભૂમિ ઉપર ગીતા એકતરફ માનવમુક્તિ અર્થાત્ શાશ્વતશાંતિના એકમાત્ર સાધન તરીકે જ્ઞાનનો સંદેશો આપે છે તો બીજી તરફ અર્જુનને યુદ્ધરૂપી કર્મ કરવા પ્રવૃત્ત કરે છે. આમ યુદ્ધભૂમિ ઉપર કૃષ્ણ દ્વારા જ્ઞાન અને કર્મનો સુભગ સમન્વય સધાયો છે. ‘ગીતામંદાકિની’ માં મહારાજશ્રી ગંગેશ્વરનંદજીએ ભગવદ્ગીતા ઉપરના અન્ય ટીકાકારોના મંતવ્યોનો પરિશ્રમપૂર્વક પૂર્ણતયા અભ્યાસ કરીને સમગ્ર પુસ્તકમાં ગીતા વિષયક પોતાના વિચારોની ખૂબ જ ઝીણવટપૂર્વક છણાવટ કરીને વેદોના સંકલન સાથે આવરી લીધા છે. મહારાજશ્રીના આ અથાગ પરિશ્રમનો લાભ ગુજરાતની પ્રજાને આપવા માટે મૂળ હિન્દી ગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ કરી પુસ્તક રૂપે પ્રસ્તુત કરવાનો પુરુષાર્થ કરનાર અનુવાદક શ્રીમતી નિલમબેન પટેલ તેમજ સંપાદક શ્રી ડૉ. ગૌતમભાઈ પટેલ અને પ્રકાશક સંસ્થા સંસ્કૃત સેવા સમિતિ એમ આ સર્વે અભિનંદનને પાત્ર છે. તદુપરાંત મુખપૃષ્ઠમાં

આલેખાયેલ મહારાજશ્રીનો ફોટો તેમના વ્યક્તિત્વનો હૂબહૂ ચિતાર આપે છે. ભવિષ્યમાં આવા અનેક વિદ્વદ્ભોગ્ય પુસ્તકો આપણને પ્રાપ્ત થતા રહે એવી આશા રાખીએ.

પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર, મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય,  
વડોદરા.

**ઉમા બ્રહ્મચારી**



**‘સાહિત્યઆયમન’** - તુલસીભાઈ પટેલ, પ્ર. પોતે, ૧, ઉદયનગર સોસાયટી, મહેસાણા - ૩૮૪ ૦૦૨, આ. ૧, ઓક્ટોબર ૧૯૮૧, પૃ. ૯૬ + ૮, મૂલ્ય રૂ. ૩૦.૦૦.

‘શબ્દસૃષ્ટિ’, ‘પરખ’, ‘નિરીક્ષક’, ‘ન્યામાર્ગ’ વગેરે સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલાં પુસ્તક અવલોકનોમાંથી પસંદ કરીને કેટલાંક અહીં સમાવ્યાં છે.

જોસેફ મેકવાન તથા સુમન શાહ તરફથી એમની કૃતિઓની સમીક્ષા વિશે વિસ્તૃત પ્રતિભાવ પ્રાપ્ત થયા હતા તેમાંથી કેટલોક ભાગ સાભાર પ્રગટ કર્યો છે.

૧. લોહીલુહાણ વેદનાની કથા - જોસેફ મેકવાનની ‘આંગણિયાત’ નવલકથા.

દલિતવર્ગ સામાજિક રીતે ઉપેક્ષિત છે અને સાહિત્યમાં પણ ઉપેક્ષિત છે એવું વિધાન કરી એનાં કારણોની ચર્ચા કરી છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં જોસેફના આગમનને યુગપરિવર્તનકારી બનાવ ગણ્યો છે. ‘આંગણિયાત’નું કથાવસ્તુ આપી લેખકની કથા જીવતીજાગતી બને છે તેનાં કારણો દર્શાવ્યાં છે. ‘આંગણિયાત’ને ઉત્તમ નવલકથા ગણતા હોવા છતાં એમાંની મર્યાદાઓ દર્શાવી છે.

૨. દાયિત્વપૂર્ણ સર્જન - રઘુવીર ચૌધરીની લઘુનવલ ‘મનોરથ’.

૧૯૮૫ની રથયાત્રાની સાંજે લેખકને (શ્રી ચૌધરીને) પ્રજાની સમવેત શક્તિ અંગે એક અનુભૂતિ થઈ હતી. નિજમંદિરમાં બિરાજેલા પરમાત્મા સાથે આપણું અનુસંધાન સઘાય તો સર્વવ્યાપી માનવ્યના સ્વીકારની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય; આ દર્શાવવાનો લેખકનો મનોરથ છે. ‘મનોરથ’ વિશુદ્ધ કલાકૃતિ છે ખરી ? એ પ્રશ્ન મૂકી આ લઘુનવલ કેવળ દસ્તાવેજ, અહેવાલ કે નિબંધ હોવાની સ્પષ્ટ છાપ પાડે છે એમ કહ્યું છે. વ્યક્તિવાચી નામો તથા કેટલાક પ્રસંગો યથાવત્ રજૂ થયા છે. એનાં ઉદાહરણો આપી કૃતિ સામયિક મૂલ્ય ધરાવતી સમસ્યા પ્રધાન કથા બની ગઈ છે. એમ લેખકને લાગે છે તેમ છતાં આ કૃતિ શુદ્ધ દસ્તાવેજ કે ઈતિહાસ પણ નથી. આ એક વિચારપ્રધાન સામાજિક કથા છે એમ કહી લેખકે આપેલી કૃતિઓળખનું સમર્થન કર્યું છે. ગુજરાતે ગાંધી સાથે છોડો ફાંદી નાંખ્યાની વાત ખોટી છે એ રઘુવીરના વિચાર સાથે અસંમત થઈ ગુજરાતમાં અનેક વખત થયેલાં હુલ્લડો અને રક્તપાતની લેખક વિગત આપે છે. સમસ્યાને યથાર્થ રીતે તપાસવી હોય તો ‘ગાંધી’ ને વચમાં ન લાવવા જોઈએ એમ શ્રી પટેલ માને છે.

૩. એક ધ્યાનાકર્ષક સાહિત્યિક પ્રયોગ - ‘ગુજરાતી દલિત વાર્તા’, સંપાદકો - મોહન પરમાર, હરિશ મંગલમ્.

દલિત જનજીવન પર રચાયેલી પંદર વાર્તાઓની કાચી સામગ્રીને ચાર ભાગમાં વહેંચી છે. આ ચાર પ્રકારની વાર્તાઓ કઈ કઈ તે દર્શાવ્યું છે. જુદા જુદા લેખકોએ કરાવેલા દરેક વાર્તાના આસ્વાદને પણ તપાસીને વિવેચનનું તટસ્થ વિવેચન કર્યું છે.

પદદલિત અસ્પૃશ્યસમાજની પીડા-વેદના આજપર્યંત સાહિત્યનો વિષય કેમ ન બની એનાં કારણોની ચર્ચા કરી સમર્થ દલિતસર્જક શ્રી જોસેફ મેકવાન આ વાર્તા સંગ્રહમાં ઉપેક્ષિત રહ્યા છે એની નોંધ લીધી છે.

૪. પન્નાલાલની સર્ગશક્તિનું પગેરું - ‘જિંદગી સંજીવની’ ભા. ૧ થી ૭, લે. પન્નાલાલ પટેલ.

“પન્નાલાલની કેટલીક નવલકથાઓનો અંગ્રેજીમાં યથાર્થ અનુવાદ થાય તો વિશ્વની આગલી હરોળના કથાકારોમાં પન્નાલાલને સ્થાન મળે એ વિશે કશી શંકા નથી.” એવા મત દ્વારા પન્નાલાલ પ્રત્યેની મુગ્ધતા સભાનપણે પ્રગટ કરી છે. ‘મુગ્ધતા’ એ કદરદાનીનું લક્ષણ છે, ભોળપણ નથી એમ લેખક માને છે. પન્નાલાલને ક્યાં પરિભળોએ આવડા મોટા સર્જક બનાવ્યા ? પોતાના વાચકોની આ કુતૂહલવૃત્તિને આત્મકથા દ્વારા સંતોષી શક્યા હોત પણ પન્નાલાલે જીવનઅનુભવોને નવલકથામાં ઢાળવા પ્રયત્ન કર્યો છે એમાંથી સર્જાયા છે ‘જિંદગી સંજીવની’ના સાત ભાગ. લેખકે પ્રસ્તુત પુસ્તકને આત્મકથા માનીને જ ચાલવાનું ઠીક માની પન્નાલાલની સર્જક પ્રતિભાનાં મૂળ શોધવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો છે.

૫. લીલાંછમ્મ તુલસીપત્ર - ‘તુલસીની માળા’ લે. ઈશ્વર પરમાર.

ત્રીસ લઘુકથાઓને ‘વેદના અને વિષાદ’ની લઘુકથાઓ કહી કરુણાજનિત માંગલ્યને લગભગ બધી જ લઘુકથાઓનું સમાન લક્ષણ ગણાવ્યું છે. જુદી જુદી લઘુકથાઓનું વૈશિષ્ટ્ય સોદાહરણ ચર્ચ્યું છે.

૬. ગીતાનું બુદ્ધિગમ્ય રસદર્શન - ‘કૃષ્ણનું જીવનસંગીત’ લે. ગુણવંત શાહ.

ગીતાના અઢાર અધ્યાય પરનાં અઢાર પ્રકરણો છે. એમાં શ્લોકવાર વિવરણ નથી. ગીતાના ગંભીર તત્ત્વજ્ઞાનનું પરિશીલન કરતો આ ગ્રંથ સર્જનાત્મક કલાકૃતિનો દરજ્જો કેવી રીતે ધારણ કરે છે તે દર્શાવ્યું છે. “ભાગવત સમાહની જેમ હવે આ ગ્રંથનું પણ પારાયણ થવું ઘટે” (પૃ. ૫૦) જેવું ગુણવંત શૈલીનું ભાવુક્તા ભર્યું વાક્ય રમૂજ પ્રેરે છે.

૭. અંતરને અજવાળતા નિબંધો - ‘બત્રીસે કોઠે દીવા’ લે. ગુણવંત શાહ.

વિચારદ્રવ્યને સજીવ હળવાશમાં ગુંથી લેવું એ શ્રી ગુણવંતભાઈના નિબંધોની વિશેષતા ગણાવી છે. ગુણવંતભાઈનો પ્રિય વિષય કયો ? એ પ્રશ્ન મૂકી જવાબ જડે છે. ‘માણસ’, એમ કહી ગુણવંતભાઈને ‘માણસ’ માં રોમાંચ પ્રેરિત રસ છે એમ ગુણવંતભાઈના માણસરસને સમજવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. નિબંધોને ‘ગદ્યમાં કવિતા’ કહ્યા છે. સૂક્તિરૂપ વિધાનોને શૈલીની વિશેષતા ગણાવી ઉદાહરણો આપવાની સાથે અલંકારોના પ્રયોગોનાં પણ ઉદાહરણો આપ્યાં છે. “ગુણવંતભાઈની શૈલી એ અનન્વય અલંકારનું ઉદાહરણ છે અન્ય કોઈ ગુજરાતી સર્જક આ પ્રકારના શૈલી સૌંદર્ય વડે પોતાના નિબંધોને આભૂષિત કરી શક્યા નથી.” (પૃ. ૫૭) લેખકના એ વિધાનના અનુસંધાનમાં એટલું જ જણાવવાનું કે માત્ર ગુણવંતભાઈ જ નહિ, એક રીતે તો કોઈ

પણ લેખકની શૈલી એ અનન્વય અલંકારનું ઉદાહરણ હોવું જોઈએ. “ગુણવંતભાઈના નિબંધોના મૂલ્યાંકનમાં ગુજરાતી વિવેચકોએ કૃપણતા બતાવી છે.” જેવું વિવાદાસ્પદ વિધાન કર્યું છે.

૮. અક્ષરની આંગળીએ કેલાસ-માનસરોવર યાત્રા - ‘ચલોરે મનવા માનસરોવર’ લે. અરુણા ચોકસી.

કેલાસ માનસરોવરની યાત્રાના વર્ણનના પુસ્તકનો આસ્વાદમૂલક પરિચય કરાવતાં યાત્રામાં માત્ર કષ્ટ વેઠવા જ નથી જતાં, મનને વધુ ઉત્તમ, ઉન્નત બનાવવા જઈએ છીએ એવા લેખિકાના અભિગમને સ્વીકારવા યોગ્ય લેખી પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી માન્યતાની સામે લેખિકાના મત “થોડો આરામ, થોડી સુવિધાઓ, થોડી સગવડો યાત્રાને આનંદભરી બનાવી શકે” (પૃ. ૬૦) નું સમર્થન કર્યું છે.” આપણું યાત્રાસાહિત્ય પ્રમાણમાં દરિદ્ર અવસ્થામાં છે એવી નોંધ સાથે કાકાસાહેબનું ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’ તથા સ્વામી આનંદનું ‘ઉત્તરાપચની યાત્રા’ એ ઉત્કૃષ્ટ કોટિનાં પ્રવાસવર્ણનોમાં કેલાસ માનસરોવરની યાત્રાનું નિરૂપણ ન હોવાથી આ પુસ્તકને એ પુસ્તકોની ક્ષતિપૂર્તિરૂપ ગણાવ્યું છે.

૯. બાજબાજી : શુદ્ધ કળાનો નમૂનો ? ‘બાજબાજી’ લે. સુમન શાહ.

શુદ્ધકળાની વિભાવના પ્રચારિત કરવામાં સુરેશ જોશીના મૂલ્યવાન પ્રદાનની નોંધ લઈ સુરેશ જોશીની સ્ફુલ્લેના સુમન શાહની બીજી નવલકથા ‘બાજબાજી’ની સમીક્ષા કરતાં શુદ્ધ કળાના કસોટીના પથ્થર પર કસી જોતાં આપણને ભારે નિરાશા સાંપડે છે એમ કહી શુદ્ધ સુવર્ણને ઠેકાણે રોલ્ડ ગોલ્ડ મળે છે એવો અભિપ્રાય આપી શુદ્ધ કળાના નમૂનારૂપ આ નવલકથા કહેવાય ખરી ? એવો પ્રશ્ન કર્યો છે. એને શુદ્ધ કળાનો નમૂનો ગણીએ તો શુદ્ધ કળા વિશે ફેરવિચારણા કરવી પડે એમ જણાવી પરંપરાગત કળાથી શુદ્ધ કળા કઈ રીતે જુદી પડે છે ? શુદ્ધ કળાનાં વ્યવર્તક લક્ષણો કયાં છે ? જેવા પ્રશ્નો રજૂ કરી સુરેશ જોશીએ ‘કાવ્યનો આસ્વાદ’ નિબંધમાં “કળાકૃતિમાં સંવેદનાની કાચી ધાતુનું રૂપાંતર થાય છે જે એક અપૂર્વ અનનુભૂત વસ્તુની લહાણ કરે છે” આપેલ અભિપ્રાય ટાંકી એ કસોટી પર ‘બાજબાજી’માં મહદંશે કાચી સામગ્રી જ પ્રાપ્ત થાય છે. કાચી સામગ્રીનું કળામાં રૂપાંતર સાધવામાં નવલકથાકારને સફળતા સાંપડી નથી એમ કહી અશ્લીલ પ્રસંગો, દ્વિઅર્થી અશ્લીલ સંવાદો, પાત્રોની જાતીય વિકૃતિ જેવી મર્યાદાઓ દર્શાવી છેલ્લે “અશ્લીલ વર્ણનો દ્વારા લેખક શું વાચકોનો કામરસ સંતોષવા માગતા હશે ? જો એમ જ હોય તો વાચકે આ નવલકથા શા માટે વાંચવી ? કામશાસ્ત્રનું જ કોઈ પુસ્તક શા માટે ન વાંચવું ? કહી પુસ્તકની નિરર્થકતા બતાવી છે.

૧૦. ગાગરમાં સાગર - ‘બહુજન સાહિત્ય’ સંપાદક પ્રા. યશવંત વાઘેલા.

લેખકે દલિતો વિશે લખાતા સાહિત્યના નામકરણનો મુદ્દો ચર્ચ્યો છે. “સમાજના કચડાચેલા વર્ગ વિશે લખાતા સાહિત્ય માટે ‘દલિત સાહિત્ય’ શબ્દ વાપરો કે ‘બહુજન સાહિત્ય’ શબ્દ વાપરો : એથી ખાસ કશો ફેર પડતો નથી” એમ કહ્યા પછી આગળ કહ્યું છે “શબ્દ પસંદગીના વિવાદમાં મૂળ ભાવના વીસરાઈ ન જાય તે જોવું પડશે. નહીંતર ઘઉં ફેંકી દઈને કાંકરા સાચવી રાખવા જેવી સ્થિતિ થશે.” (પૃ. ૭૭)

૧૧. જીવતર સાથે વફાદારી - ‘વિદિત’ લે. પ્રા. હરીશ મંગલમ્.

દલિત સાહિત્ય વિશેના અગિયાર વિવેચનલેખોના સંગ્રહની સમીક્ષા કરતાં દલિત સાહિત્યના ઉજળા ભાવિની આગાહી કરી છે. ‘વિદિત’ના પ્રથમ મુખપૃષ્ઠ પરનું શ્રી. જોસેફ મેકવાનું વિધાન “અમે કલા પ્રમાણી છે, પણ જીવતરને ધોખો નથી દીધો” ટાંકી ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રવર્તમાન વિવેચન પ્રવૃત્તિના સંદર્ભમાં એની

૧૧૮

દેવદત્ત બેશી

મૂલવણી કરતા ગુજરાતી વિવેચકોમાં સ્પષ્ટ બે ભાગ પડી ગયા છે, કલાવાદી અને જીવનવાદી એમ કહી “જીવન જ કળામાત્રનો મૂળ સ્રોત છે, માટે સાચું સાહિત્ય કદાપિ જીવનથી છૂટા છેડા ન લઈ શકે. હા, શરત એટલી કે જીવન અને કલા બંધું એકરસમાં રસાઈ જવું જોઈએ.” (પૃ. ૮૬) એમ સમન્વયાત્મક સૂર પ્રગટ કર્યો છે. આ પુસ્તકમાં શ્રી હરીશ મંગલમ્ ‘દલિત સાહિત્ય’ની વ્યાખ્યા આપતાં ઉદાર દષ્ટિકોણનો પરિચય આપે છે ત્યારે દલિત સાહિત્યની સ્વીકૃતિ બાબતમાં ભદ્રવર્ગ પોતાના સંકીર્ણ વલણનો ત્યાગ કરશે કે ? એવો પ્રશ્ન મૂકીને એ વલણનો ત્યાગ કરવા માર્મિક સંકેત કર્યો છે.

૧૨. મારે કવિ થવું નથી - ‘પ્રતિબિંબ’ પ્રા. યશવંત વાઘેલા.

સાહિત્યના ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં દલિત સાહિત્યને જોવા - મૂલવવાનો પ્રયાસ છે. “દલિતોની પીડાને વાચા આપવા માટે દલિત સર્જક પ્રતિબદ્ધ છે. આમ દલિતસાહિત્ય પ્રતિબદ્ધ સાહિત્ય છે. આથી અહીં નિર્ભળ કલાની અપેક્ષા જ અસ્થાને છે. દલિત સાહિત્યના ઉચિત મૂલ્યાંકન માટે નવા માપદંડો અસ્તિત્વમાં આવવા જોઈએ” (પૃ. ૮૨) એવો મત પ્રગટ કર્યો છે.

બીજા વિભાગમાં એક ડઝન કવિઓના પ્રા. વાઘેલાએ કરાવેલા આસ્વાદની સમીક્ષા છે. કાવ્યાસ્વાદમાં સમાજશાસ્ત્રીય તથા અર્થશાસ્ત્રીય અભિગમ સર્વત્ર જોવા મળે છે એમ નોંધી સમગ્રતયા કલાની દષ્ટિએ દલિત કવિતા સ્વાભાવિક રીતે જ ઊણી ઊતરે છે એમ નિર્મિક અભિપ્રાય આપ્યો છે.

‘સાહિત્યઆયમન’ના બાર સમીક્ષાત્મક લેખોનું અવલોકન કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રા. તુલસીભાઈએ છેલ્લા બે દાયકાઓમાંની દલિત સાહિત્યક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિને તપાસવાનું સ્વીકાર્યું છે. દલિત સાહિત્ય પ્રત્યે અકારણ ઉપેક્ષાવૃત્તિ ધરાવતા કહેવાતા શુદ્ધ કલાવાદીઓ જેવું વલણ એમનું નથી જ. પૂરા સમભાવથી જીવનનિષ્ઠા આ સાહિત્યમાં પ્રગટ થાય છે કે નહિ તેની ઝીણી નજરે તપાસ કરી શક્યા છે.

૨૦૪, રાજલક્ષ્મી સોસાયટી, જૂના પાદરા રોડ,

રેસકોર્સ, વડોદરા - ૩૯૦ ૦૦૭

દેવદત્ત બેશી



**‘ઉપલબ્ધ’ :** પ્રા. ડૉ. ભાસ્કર દેસાઈ અભિનંદન ગ્રંથ, સંપાદન - ડૉ. નીતિન વ્યાસ, ડૉ. સુભાષ દવે, પ્રકાશક - ડૉ. બી. જી. ફાઉન્ડેશન, ૧૭, કીર્તિકુંજ, કારેલીબાગ, વડોદરા - ૩૯૦ ૦૧૮, ૧૯૯૭, પૃ. ૧૨ + ૪૮૪, મૂલ્ય રૂ. ૨૦૦.૦૦

એક શિક્ષકની જીવનની ઉપલબ્ધિ શું ? પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાના શિક્ષક કે કૉલેજના પ્રાધ્યાપકના જીવનની સાર્થકતા શું ? શિક્ષકનું સામાજિક કે વિશાળ ફલક પર રાષ્ટ્રને પ્રદાન શું ? આવા પ્રશ્નોના જવાબ મળે છે ‘ઉપલબ્ધિ’માં. પ્રા. ડૉ. નીતિન વ્યાસ અને પ્રા. ડૉ. સુભાષ દવેએ સંપાદિત કરેલ પ્રા. ડૉ. ભાસ્કર દેસાઈના મૌલિક તેમ જ સ્નેહીજનોના સંભારણાંના લેખોનો આ સંગ્રહ છે. શિક્ષક અધ્યયન અને અધ્યાપન

દ્વારા એક આખી પેઢી તૈયાર કરવાનું કાર્ય કરે છે તેનાં પરિણામ તાત્કાલિક બતાવી શકાતાં નથી. એનાં સુફળ લાંબે ગાળે જ જોઈ શકાય. એક ડૉક્ટર પોતાના કાર્યનું પરિણામ તાત્કાલિક બતાવી શકે છે એવું પોતાના કાર્યનું પરિણામ શિક્ષક તત્કાલ ન બતાવી શકે પણ વિદ્યાર્થીના જીવનમાં અને બહુજનસમાજમાં એ જે મૂલ્યબોધ દ્વારા મૂલ્યોની સ્થાપના કરે છે, મૂલ્યોનું સંવર્ધન કરે છે એનું સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય અમૂલ્ય હોય છે. નવી પેઢીનું સંસ્કરણ ઘડતર કરીને એ રાષ્ટ્રનું ઘડતર કરે છે અને એ રીતે રાષ્ટ્રની સેવા કરે છે. જુદા જુદા ક્ષેત્રે નવાં સંશોધનો થયાં એમાંના ઘણાં બધાં સંશોધનો શિક્ષકોએ કર્યા છે. એ સંશોધકની પ્રતિભાના બીજની માવજત કોઈ શિક્ષક કે પ્રાધ્યાપકે કરેલી એ વાત સમાજના ધ્યાન પર આવે ત્યારે શિક્ષકના કાર્યની પરિણતિ જોવા મળે. એ શિક્ષકના જીવનની શિક્ષકને માટે અને સમાજને માટે મોટી ઉપલબ્ધિ ગણાય.

ડૉ. ભાસ્કર દેસાઈ જેવા પ્રાધ્યાપક વિદ્યાર્થીને માટે માનદંડ બની શકે. શિક્ષણ, સમાજ, સાહિત્ય, રાજકારણ જેવાં જીવનનાં ઘણાં ક્ષેત્રે એમની પ્રતિભાનાં તેજ પથરાયેલાં જોવા મળે છે.

પુસ્તકમાં ત્રણ વિભાગ છે. વિભાગ ૧માં ડૉ. બી. જી. દેસાઈ જેઓ વડોદરાની મ. સ. યુનિવર્સિટીના આર્ટ્સ ફેકલ્ટીના તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે નિવૃત્ત થયા તેમના કેટલાક લેખો સમાવિષ્ટ છે, જેમાં લેખકની વિદ્વતા સાથે કોઈ પણ સમસ્યાનું પૃથક્કરણ કરી તેનો ઉકેલ આપવામાં એક સાચા શિક્ષકની સમાજ પ્રત્યેની જવાબદારી જોવા મળે છે.

વિભાગ ૨ ‘અર્ધ્ય’માં વિવિધક્ષેત્રની વ્યક્તિઓએ પ્રા. દેસાઈના વ્યક્તિત્વનાં અનેકવિધ પાસાંને સ્પર્શતા ૭૮ જેટલા ગુજરાતી-અંગ્રેજી લેખો છે.

યુવાનીમાં ગાંધીસત્યાગ્રહના સમયગાળા દરમ્યાન ‘જેલભરો’નો સાદ સાંભળી જેલવાસ ભોગવી દેશદાઝની પ્રતિતિ કરાવનાર, સારા ખેલદિલ ક્રિકેટર, શિક્ષક અને લેખક તરીકે વિદ્વાન, વહીવટકર્તા તરીકે નિપુણ એવા ડૉ. દેસાઈ એન. સી. સી.ના અધિકારી તરીકે સક્રિય છે તો બીજી બાજુ નૃત્ય, નાટક, ગીત જેવી સાંસ્કૃતિક પ્રકૃતિઓમાં રસ લઈ વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શન આપે છે.

ડૉ. દેસાઈએ યુવાનોને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં વાળવાના પ્રયત્નરૂપે ‘વેસ્મા યુવાક સંઘ’ની સ્થાપના કરી હતી. ૧૯૬૫થી તેઓ મ. સ. યુનિવર્સિટી યુનિયનના પ્રમુખ હતા. પ્રા. દેસાઈ નવનિર્માણ આંદોલનમાં નેતૃત્વ પૂરું પાડે છે પણ આંદોલન હિંસક ન બને તેની કાળજી રાખે છે. જ્ઞાતિમાં પ્રવર્તતાં સામાજિક દૂષણો જેવાં કે વાંકડો, પહેરામણી સામે એમણે હંમેશાં બંડ પોકાર્યું. સયાજીગંજમાં રહેતા હતા ત્યારે ‘સયાજીગંજ સેવા સમાજ’ નામની બિન રાજકીય સંસ્થા સ્થાપી હતી. ચોરીના ઉપદ્રવને ખાળવા યુવાનોની એક સંરક્ષણાત્મક ટુકડી ઊભી કરી. કેટલાક યુવાનોને લઈને વિશ્વામિત્રી નદીનાં કોતરોમાં સાહસ કરીને ચોરોની ટુકડીને પકડવા પ્રયત્ન કરતા. સયાજીગંજના વેરાન રસ્તા પર જાનના જોખમે ચોરને પકડીને પોલીસને હવાલે કરેલો.

એમના એક વિદ્યાર્થી પ્રો. દામુભાઈ ગાંધી (પૂર્વ અધ્યક્ષ, તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગ, એચ. કે. આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ) લખે છે “અધ્યાપક તરીકેના મારા આ સમયગાળા દરમ્યાન અભ્યાસસમિતિઓ, જ્ઞાનગોષ્ઠિઓ, પાઠ્ય પુસ્તકની કાર્યશાળા અને વિવિધ કક્ષાની યુનિવર્સિટીઓની પરિક્ષાઓમાં મને અનેક વખત ભાસ્કરભાઈની નિશ્રામાં કામ કરવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. આ સમયે તેમની વહવટી કાબેલિયત, સૂક્ષ્મ અને વૈજ્ઞાનિક અભિગમ, મૂળગામી તત્ત્વદષ્ટિ, વ્યવસ્થિત સર્વગ્રાહી રજૂઆત, તટસ્થ અને સમતુલિત વ્યવહાર તથા હાથ પર લીધેલા કામ પ્રત્યેની ધગશ અને નિષ્ઠા દ્વારા મને ઘણું ઘણું શીખવા મળ્યું છે.” (પૃ. ૨૧૬) એક અન્ય

૧૨૦

દેવદત્ત જોશી

વિદ્યાર્થી પ્રકાશ પંડ્યા (ઉપપ્રમુખ, કોમોડીટીઝ ડિસ્ટ્રીબ્યુટર્સ એસોસિએશન, વડોદરા) એમને માટે “હાલતું ચાલતું શિક્ષણજગત” જેવા શબ્દો પ્રયોજે છે. આચાર્ય દિનકરરાય વશી (આદ્યસ્થાપક, નવયુગ શિક્ષણ સંકુલ, સુરત, પૂર્વ આચાર્ય, નવયુગ કૉલેજ, સુરત) એમના ‘સૌજન્યમૂર્તિ ભાસ્કરભાઈ કેટલાંક સંસ્મરણો’ લેખમાં કહે છે “શિક્ષકનું એક કામ પોતાના વિષયનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓને આપવાનું છે જ્યારે એથી વધારે અગત્યનું બીજું કામ વિદ્યાર્થીઓનું ચારિત્ર્યઘડતર કરવાનું છે”. “આ માટે શિક્ષક પોતે જ નખશિખ ચારિત્ર્યવાન હોય અને એના વર્તનનો પ્રભાવ એવો આનંદ અને સુગંધ ફેલાવતો સામેની વ્યક્તિને આંજી દે એવો હોય તો જ થઈ શકે. એટલે જ કહેવાયું છે કે Teacher as a person is more important than teacher as a technician. શિક્ષકોના આ બીજા મહત્વના કામ માટે ભાસ્કરભાઈને હું પ્રથમ હરોળમાં મૂકું છું.” (પૃ. ૨૦૨)

વિદ્યાર્થી તરીકે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું ધ્યેય રાખનાર એ પોતાના ગામ વેસ્માં એક હાઈસ્કૂલ ઊભી કરી એનું સંચાલન ગોઠવે છે અને પોતે કોઈ હોદ્દાનો સ્વીકાર કરતા નથી એ નિઃસ્પૃહતા, શાળા માટે ફંડ ભેગું કરવા વિદેશ ગયેલા ત્યારે પ્રવાસપર્ય માટે એમણે એક પણ પૈસો લીધેલો નહિ એ નિષ્કામ વિરલ સેવાવૃત્તિ આપણને સ્પર્શી જાય છે. બેંકના લૉકરમાં કોઈકથી ભૂલમાં રહી ગયેલાં કિંમતી ઘરેણાં, ઝવેરાત વગેરે તત્કાલ બેંકની જવાબદાર વ્યક્તિને સોંપ્યાં હતાં. પોતાના મોટાભાઈની મિલકતને સમાજને અર્પણ કરી. પોતે અનાવિલ સંસ્કાર ટ્રસ્ટને રૂ. ચાર લાખનું અમૂલ્ય દાન આપ્યું. એમના ઉચ્ચ ચારિત્ર્યની આવી અનેક વાતો પુસ્તકમાંથી જડે છે.

વિભાગ ૩ ‘જીવન જાગરણ’ (પૃ. ૩૩૭-૪૮૪)માં સંક્ષિપ્ત આત્મકથા છે. પ્રસ્તાવનામાં ડૉ. દેસાઈએ એ વિશે લખ્યું છે. જીવનઘડતર અને જીવનવિકાસનાં પરિબળો તરીકે વ્યક્તિ, પરિસ્થિતિ, પ્રસંગોને જાણવાનો કાર્યદૃષ્ટિનો પરિચય પામવાનો અને કાર્યપરિણામોને મૂલવવાનો આ તો એક નમ્ર પ્રયાસ છે.” (પૃ. ૩૩૬)

પુસ્તકમાં વિવિધ પ્રસંગોનાં ૨૫ જેટલાં ચિત્રો ડૉ. દેસાઈના જીવનકાર્યને સમજવામાં ઉપકારક બને છે.

ગુરુત્ત્વજ્ઞ અદા કરતા ડૉ. નીતિન વ્યાસ અને ડૉ. સુભાષ દવેનું આ સંપાદન અનેકોને પ્રેરણા આપશે.

૨૦૪, રાજલક્ષ્મી સોસાયટી, જૂના પાદરા રોડ,

રેસકોર્સ, વડોદરા - ૩૯૦ ૦૦૭

દેવદત્ત જોશી



**‘ઋતુચક્ર સંલગ્ન લોકરચનાઓ’ :** સં. : ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક, પ્ર. : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પ્રથમ આવૃત્તિ, નવેમ્બર ૧૯૯૫, પૃ. ૨૮ + ૬૧૬, મૂલ્ય રૂ. ૧૮૫.૦૦

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી આપણા સાંસ્કૃતિક વારસાનું જતન-સંવર્ધન કરવા માટે છેલ્લા કેટલાક સમયથી સક્રિય રહી છે. લોકસાહિત્યમાળાના મણકા ૧ થી ૧૪ પુસ્તકોને યથાવત્ રૂપે પુનઃમુદ્રિત કરવાને બદલે, તેનું વિષયાનુસારી સંપાદન, અભ્યાસપૂર્ણ ભૂમિકાલેખ સાથે કરવાનું હરિવલ્લભ ભાયાણીને સૂચન કર્યું અને હસુ



યાજ્ઞિકે એકલપંડે આવા મોટા ગજાના કામની જવાબદારી સ્વીકારી. તેમના પરિશ્રમના પરિણામ સ્વરૂપે કૃષ્ણચરિત, રામચરિત, પાંડવકથા, ઋતુચક્ર સંલગ્ન રચનાઓ અને જીવનચક્રસંલગ્ન રચનાઓ જેવા પાંચ દળદાર ગ્રંથો પ્રાપ્ત થાય છે. ‘ઋતુચક્ર સંલગ્ન લોકરચનાઓ’ માં ૬૧૫ પૃષ્ઠોમાં કુલ ૪૪૫ જેટલી લોકકૃતિઓનું સંકલન થયું છે.

લોકરચનાઓમાં વિષયવસ્તુ, પ્રકાર, અભિવ્યક્તિ, ભાષાશૈલી વગેરેની દૃષ્ટિએ જોતાં અપાર વૈવિધ્ય જણાય છે. એના શિસ્તપૂર્ણ વિભાજન - સંપાદનનો પ્રશ્ન અભ્યાસીઓ માટે સતત પડકાર રૂપ રહ્યો છે. પ્રદેશ, વ્યવસાય, જાતિ, વિષય, ભાષા, અવસ્થા, અવસર આદિમાંથી કોઈ એક રીતિને ધ્યાનમાં રાખી આ પ્રકારનાં સંપાદિત પુસ્તકો આપણને પ્રાપ્ત થતાં રહ્યાં છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સોળ સંસ્કારની આગવી પરિપાટી અને ઋતુઓ સાથેના તેના અવિચ્છિન્ની સંબંધને કેન્દ્રમાં રાખી, હસુ યાજ્ઞિકે ઋતુચક્ર સંલગ્ન લોક રચનાઓ અહીં પુનઃ પ્રસ્તુત કરી છે. પ્રથમ વિભાગની દેવદેવી વિષયક રચનાઓમાં ભારતીય દેવીદેવતાઓ, ગર્ભદીપ, વેલડી, માંડવડી નિર્માણ, નવરાત્રી નિમિત્તે ગવાતી સાંસારિક સંબંધની રચનાઓ વગેરેનો સમાવેશ કર્યો છે. આપણાં વાર, તિથિ, મહિના, ઋતુએ ઋતુના ઉત્સવો, વ્રતો, ખેતીવિષયક વિવિધ કાર્યો સંલગ્ન રચનાઓ અલગ તારવીને જુદાં જુદાં શીર્ષક હેઠળ રજૂ કરી છે. ખાચણાં, ઉખાણાં, જોડકણાં, કોયડા, ભડલીવાક્યો, કહેવતો, વ્રતકથાઓ, ભવાઈના વેશ અને અન્ય સામગ્રીને પ્રકીર્ણ તરીકે મૂકી આપીને લોકસાહિત્યની વૈવિધ્યસભર સામગ્રી તેમણે એક સ્થળે હાથવગી કરી આપી છે.

લોકસાહિત્ય આજે વૈશ્વિક સ્તરના અભ્યાસનો વિષય બન્યું છે. આથી લોકરચનાઓના સંપાદન/અભ્યાસનો ઉદ્દેશ માત્ર રસાનુભૂતિ ન હોય. લોકવિદ્યાના અભ્યાસ માટેની એક મૂલ્યવાન સંપત્તિ તરીકે આ સામગ્રીનું આગવું મૂલ્ય સમજીને, સંપાદકે ગ્રંથારંભે ૭૪ પૃષ્ઠોનો દીર્ઘ અભ્યાસલેખ આપ્યો છે. પોતાના શાસ્ત્રીય અભિગમ થકી કરાયેલા વર્ગીકરણ વિશે કેટલીક સ્પષ્ટતાઓ કરી, લોકકૃતિઓના અધ્યયન, અવલોકન, અર્થઘટનનો તેમણે સંનિષ્ઠ પ્રયાસ કર્યો છે. લોકસંસ્કૃતિને સમજવામાં સહાયક એવી તમામ વિગતો, લોકજીવન, તેનો સામાજિક સંદર્ભ, બૃહદ્ જનમાનસ અને તેમની પરંપરા પ્રજાકીય અભિગમ, અભિવ્યક્તિરીતિ વગેરે પર અહીં ભાર મૂકાયો છે. કેટલીક રચનાઓનો મર્મ ઉઘાડી આપી, તેમણે તેનો રસપ્રદ આસ્વાદ પણ કરાવ્યો છે. દા. ત. શિવ-જટાળો જોગીની રચનાએ ... , ક્યાંક સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ કૃતિની તપાસ કરી છે. જેમકે મોતીના વૃક્ષનું ઘટક, ચીંચોડાનું રૂપક વગેરે ઉલ્લેખો. ગીતનો મુખડો બદલાય તો કેટલાંક ઘટકો નવાગીતની રચનાની શક્યતાનાં દ્વાર ખોલી આપે છે એવા તારણ સાથે તેમણે ગીતોનાં વૈવિધ્યનો નિર્દેશ કર્યો છે. આપણી લોકવ્રતોની પરંપરા અને વ્રતકથાઓની, તેમાંનાં ભિન્ન ભિન્ન ઘટકો સંદર્ભે તુલનાત્મક સમીક્ષા કરી તેમણે કેટલાક વિચારણીય મુદ્દા તારવી આપ્યા છે. તેમાંની માર્મિક ટકોર અભ્યાસીઓ માટે દિશાનિર્દેશરૂપ છે. લોકરચનાઓને વિવિધ પરિપ્રેક્ષ્યમાં તપાસી શકાય તેમ છે તેની ચર્ચા કરી, જે કૃતિ / વિષયોમાં વિશેષ પરિશીલનની શક્યતાઓ પડેલી છે તેની તેમણે યથાસ્થાને નોંધ પણ કરી છે. વેદકાળમાં શુભકાર્યના પ્રારંભે રાહુપૂજનની પ્રથા હતી જે પાછળથી ગણેશપૂજનમાં પરિણમી, સત્યનારાયણની કથાનો શીરો (પ્રસાદ) અને ઈસ્લામપંથનો મલિદોની સમાનતા તથા સત્યનારાયણની કથાનો ઉદ્ભવ દશામાની કથા અને નળદમયંતીની કથામાં મૂળ પરંપરા, લોકકથામાં નાનો કુંવર, નાની રાણી, દેરાણી વગેરે ‘નાના’ તરફનો પક્ષપાત, હોળી યા લગ્ન જેવા સામાજિક પ્રસંગોમાં નૃત્ય સાથે ગીતની પરંપરા નારી સંવેદનોની અભિવ્યક્તિ જેવા ઘણા મુદ્દાઓ આ વિષયના અભ્યાસીઓ માટે પડકારરૂપ બની શકે તેમ છે.

લોકસાહિત્યના સ્વાધ્યાય માટે સંદર્ભ/ભૂમિકાની ગરજ સારે એવા આ લેખમાં, સંપાદિત લોકવ્રતકથાઓના

૧૨૨

અરુણ બક્ષી

સાર આપવા પાછળ લેખકને શું અભિપ્રેત હશે તે સમજાતું નથી. એ જ રીતે, લોકસાહિત્ય અને ‘સાહિત્ય’ વચ્ચેના ભેદની તેમણે અહીં ચર્ચા કરી છે, કતૃત્વના મુદ્દાથી પણ તેઓ પરિચિત છે, છતાં કેટલીક એવી રચનાઓનો આ ગ્રંથમાં સમાવેશ થયો છે જે ચિંત્ય છે. દળ, વલ્લાય કૃત ગરબો, વિવિધ દેવદેવીઓનાં અષ્ટકો વગેરે. કેટલીક પુનરાવૃત્ત લાગતી, યાંત્રિક યા નિઃસત્વ કૃતિઓના પુનઃસંપાદનનો પ્રશ્ન પણ વિચારણીય છે. જેમકે ક્રમાંક ૭૩-૭૪ની તથા ૫૫-૫૭ની રચનાઓ. ઝવેરચંદ મેઘાણીએ લોકસાહિત્યના સંશોધન-સંપાદન કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો તે સમયે, ઉપલબ્ધ તે બધીજ સામગ્રીના સંપાદનનું મુગ્ધ વલણ હોય તે સમજી શકાય. પરંતુ આજે આટલાં વર્ષો બાદ પણ આપણે એકાદ ડગલું આગળ ન વધી શકીએ ? ‘સમયનાં બંધનોને લઈ વિવિધ અભ્યાસોમાં ઊંડા ન ઉતરતાં ‘ધસ ફાર’ રાખવાની’ આવા સંપાદનની વૃત્તિ કેટલે અંશે સહ્ય ગણાય ? લોકસાહિત્યના વૈજ્ઞાનિક ઢબે અભ્યાસ બાબતે આપણે મોડા અને મોળા તો છીએ જ, છતાં થોડો વધારે સમય, અને શક્તિ કામે લગાડીને દષ્ટિપૂર્વકનું લક્ષ્ય રખાયું હોત તો તે વધુ આવકાર્ય બનત. બાકી લોકસાહિત્ય-માળાના મણકા ૧ થી ૧૪નું જ પુનર્મુદ્રણ કરીને, પ્રસ્તાવના રૂપે અભ્યાસલેખની પૂર્તિ પણ કરી શકાત ને ?

‘ઈસા’, શાંતિકુંજ સોસાયટી નં. ૧,

દીપચેમ્બર પાસે, માંજલપુર, વડોદરા - ૧૧

અરુણ બક્ષી



**બાવળ વાવનાર અને બીજી વાર્તાઓ :** લેખક : જનક ત્રિવેદી, પ્ર. : ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક, મહામાત્ર, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, અભિષેક બિલ્ડિંગ, પ્રથમ માળ, સેક્ટર ૧૧, ગાંધીનગર - ૩૮૨૦૧૭, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૯૫, પૃ. ૧૮ + ૧૨૧, મૂલ્ય રૂ. ૫૦.૦૦.

છેલ્લા બે દાયકાથી વાર્તાલેખન પ્રત્યે સક્રિય એવા શ્રી જનક ત્રિવેદીનો આ પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ ‘બાવળ વાવનાર અને બીજી વાર્તાઓ’ ભાષાસંવિધાન અને સામાજિક પ્રતિબદ્ધતાને કારણે રસપ્રદ બને છે.

શ્રી જનક ત્રિવેદી વાર્તાકાર તરીકે ગુજરાતી સાહિત્યરસિકોમાં ઠીક ઠીક જાણીતા છે. પોતીકા અનુભવોનો અવાજ એમની વાર્તાઓમાં સંભળાય છે. ગ્રામ્યજીવન-શહેરીજીવન, મનુષ્યજીવનનું વૈવિધ્ય, દલિતો-શોષિતો પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ, સૌરાષ્ટ્રીબોલીનો બળુકો પ્રયોગ અને નીજ અનુભવોની ભરમાર આ વાર્તાસંગ્રહનાં આગળ તરી આવતાં લક્ષણો છે.

લેખક રેલ્વે સ્ટેશનમાં સહાયક સ્ટેશન માસ્ટર તરીકે ફરજ બજાવતા રહ્યા છે એટલે રેલ્વેના વાતાવરણનો પાસ એમની મોટાભાગની વાર્તાઓમાં જોવા મળે છે.

સંગ્રહની પ્રથમ વાર્તા ‘ઓગાન’માં છલકાયેલાં આંસુઓ દરિયામાં ઠલવાય ને દરિયો છલકાય ત્યારે એને માર્ગ કરી આપવા ઓગાન બનાવતા વૃદ્ધની વેદનાનો મર્મ ચોટદાર બની રહે છે. ‘પાસ થૂ’ માં સામગ્રીની રજૂઆત કવિતાશાઈ ઢબે થાય છે. લેખક છોકરા-છોકરીનું તારામૈત્રિક ને અંતમાં વેદના પણ ઠીક ઠીક આલેખી

શક્યા છે પરંતુ સામગ્રી વાર્તામાં રૂપાંતરિત થઈ શકતી નથી. વાર્તાને અંતે લેખકનું - “આ વસ્તુને તમે શેમાં ઢાળશો ... કવિતામાં ? ... વાર્તામાં ... ? ... ચિત્રમાં ... ? ... ” - વિધાન પણ બાલિશ લાગે છે.

‘ક્યાં જાય છે, કાનજી ?’ માં માની શોધમાં ભટકતા કાનજીની વેદનાને વાચા અપાઈ છે. સ્ટેશન માસ્ટર કાનજીનો ઈન્ટરવ્યુ લેતા હોય તેમ એકધારા પ્રશ્નો પૂછ્યે જાય છે ને છેલ્લે દારુણ વ્યંજના સાથે વાર્તા પૂરી થાય છે. તો અનંત વાઘમારેની પોતાની વ્યથા કરોડિયાના મારણથી કેટલી હળવી બની જાય છે તેનું કુરુણ આલેખન ‘પકડ’ વાર્તામાં જોવા મળે છે. ગ્રામ્યબોલીમાં આલેખાયેલ ‘ચક્કર’ વાર્તામાં ‘ગરજવાનને અક્કલ ન હોય’ એ ન્યાયે મૂળજી દ્વારા હડધૂત થયા પછી પણ જરૂર પડ્યે મૂળજી પાસે હાજર થતા કડવાની લાચારીને લેખકે હળવી શૈલીમાં રજૂ કરી છે.

‘સાંધાવાળા જેઠાલાલ ગોરધનની નોકરીનો છેલ્લો દિવસ’ વાર્તામાં જેઠાલાલના કચડાયેલા માનસની દયનીય સ્થિતિ વર્ણવી છે. તો ‘ફરેબી’માં સુરતીબોલીનો પ્રયોગ ધ્યાનાકર્ષક બની રહે છે. ‘એક સીધો સાદો પત્ર’ પત્રશૈલીમાં - પિતા દ્વારા પુત્રને લખાયેલ - લખાયેલ વાર્તા છે.

‘બાવળ વાવનાર’ વાર્તા વ્યક્તિઆદર્શને રજૂ કરે છે જેમ કે સાચું બોલવું - વર્તવું, ભ્રષ્ટાચારને ન છાવરવો, સત્ય ખાતર સ્વાર્થ જતો કરવો વગેરે. ‘થાગડથીગડ’ વાર્તામાં તરભોવન તરવાડીની દીકરાને ભણાવીને નોકરીએ લાગશે એટલે પેટ ભરીશું એવી આશા ઠગારી નીવડે છે. ‘હકા દીડાની દિનચર્યા’ માં વ્યક્તિ શોષણની વાત થઈ છે.

‘ભીના કાગળના રાજહંસ’ વાર્તાનું શીર્ષક આકર્ષક છે. પણ અહીં વિસ્તારથી વારતા કહેવા જતા વાર્તા પોતાનું આકર્ષણ ગુમાવી બેસે છે. ‘કૃષ્ણ કહે ઉઢવને’ વાર્તામાં ઓછું કમાતા ભીખા ભગત અને ઘર બાળીને તીરથ કરનારની જેમ મદદ કરનાર લવોભાભોના ઉદાર સંબંધને દર્શાવીને બદલાતા જમાનાની તાસીર ભીખા ભગતના ધંધાની દુર્દશા માટે કેટલી જવાબદાર બની રહી છે તે જોવા મળે છે. ‘શિવો’ વાર્તાની કૃતુહલપ્રેરક રજૂઆત ભાવકને કથાપ્રવાહમાં ખેંચે છે. પ્રેમ ગુમાવી શ્રમજીવી બનેલા શિવાનો પ્રશ્ન ‘પેટ પહેલું કે પ્રેમ ?’ એ અંતમાં જવાબરૂપે ટકરાય છે.

‘ખ્વાહિશે’ સંગ્રહમાં અલગ ભાત પાડતી વાર્તા છે. અહીં કલ્પનાનું નાવિન્ય ધ્યાન ખેંચે છે. ‘જોલુ’ વાર્તામાં નાયકની એકલતા તો ‘અણસાર’ વાર્તામાં નાયકની એકધારી યાંત્રિક જિંદગીનું આલેખન થયેલું છે.

અને છેલ્લે, ‘અંતિમ પુરુષનો ચહેરો’ લેખકની કેફિયત હોવા છતાં સંગ્રહની અઢારમી વાર્તા હોય એમ કમ અપાયેલો છે. સંગ્રહની શરૂઆતમાં “રચનાકારને પોતાની રચનાઓ વિશે કશો અભિપ્રાય આપવાનો અધિકાર હોતો નથી.” એમ કહેવાયું હોવા છતાં કેફિયતમાં બધું જ કહેવાનો મોહ લેખક છોડી શકતા નથી. જયંત પાઠકે (ગ્રંથ, જાન્યુ. ૭૦, પૃ. ૩૫) નોંધ્યું છે કે “કલામાં તો ભાવ કાનમાં કહેવાનો હોય, એના સરઘસ કાઢવાનાં ન હોય, સુત્રો પોકારવાનાં ન હોય,” પણ અહીં તો શરૂઆતમાં બેવડી પ્રસ્તાવના અને અંતમાં ‘અંતિમ પુરુષનો ચહેરો !!’

પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર,

મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા.

જયંતી કે. ઉમરેઠિયા

૧૨૪

## : સાભાર - સ્વીકાર :

૧. શિક્ષણ અને ઇતિહાસ : લે. મુગટલાલ બાવીસી, પ્ર. નવસર્જન પબ્લિકેશન, પતાસા પોળ સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧, પ્ર.આ. ૧૯૯૭, પૃ. ૭૬, કિંમત : રૂ. ૫૦.૦૦
૨. ગાતાં ઝરણાં : લે. પ્રવિણ દરજી, પ્ર. ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળ નાકા, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧, પ્ર. આ. ૧૯૯૭, પૃ. ૧૩૬, કિંમત : રૂ. ૫૫.૦૦
૩. સંશોધન અને પરીક્ષણ : લે. જયંત કોઠારી, પ્ર. ઉપર મુજબ, પ્ર. આ. ૧૯૯૮, પૃ. ૨૦૦, કિંમત : રૂ. ૬૦.૦૦
૪. અણધારી સફર : લે. ભૂપેન્દ્ર શાંતિલાલ વ્યાસ, પ્ર. દીપ્તિ ભૂપેન્દ્ર વ્યાસ, “ખ્યાતિ” ૩૧૩/એ, રાજસ્તંભ સોસાયટી, બગીચાના, પોલો ગ્રાઉન્ડ પાસે, વડોદરા -૩૯૦૦૦૧, પ્ર.આ. ૧૯૯૭, પૃ. ૫૭, કિંમત : રૂ. ૨૦.૦૦
૫. નાટ્યાનંદ : લે. વિનાયક રાવલ, “તત્ સત્”, બ્રામિણ શેરી, ઊંઝા - ૩૮૪ ૧૭૦ (ઉ.ગુ.), પ્ર.આ. ૧૯૯૮, પૃ. ૮૪, કિંમત : રૂ. ૪૨.૦૦
૬. નિર્જયાર્ણવ : લે. કે.કા. શાસ્ત્રી, પ્ર. કૃષ્ણકાન્ત કડકિયા ટ્રસ્ટ, એમ ૮૨/૩૮૫, ‘સ્વરૂપ’, સરસ્વતી નગર, આઝાદ સોસાયટી પાસે, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૫, પ્ર. આ. ૧૯૯૭, પૃ. ૧૪૬, કિંમત : રૂ. ૧૦૦.૦૦
૭. શર્વિલક : નાટ્ય પ્રયોગ શિલ્પની દૃષ્ટિએ : લે. કૃષ્ણકાન્ત કડકિયા, પ્ર. ઉપર મુજબ, પ્ર. આ. ૧૯૯૭, પૃ. ૧૬ + ૧૮૮, કિંમત : રૂ. ૧૦૦.૦૦
૮. શ્રી ગોકુલનાથજીનાં વચનામૃત : લે. બિહારીલાલ ચતુર્વેદી, પ્ર. ઉપર મુજબ, પ્ર. આ. ૧૯૯૭, પૃ. ૭૭, કિંમત : રૂ. ૫૦.૦૦
૯. રૂપિયાનું ઝાડ : લે. ર. છો. પરીખ, પ્ર. ઉપર મુજબ, પ્ર.આ. ૧૯૯૭, પૃ. ૧૯ + ૫૨, કિંમત : રૂ. ૪૦.૦૦
૧૦. આચારાઙ્ગ : પ્રથમ-સ્કન્ધ : પ્રથમ અધ્યયન : સં. કે. આર. ચન્દ્ર, પ્ર. પ્રાકૃત જૈન વિદ્યા વિકાસ ફન્ડ, ૩૭૫, સરસ્વતી નગર સોસાયટી, આઝાદ સોસાયટી પાસે, આંબાવાડી, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૫, પ્ર. આ. ૧૯૯૭, પૃ. ૨૯ + ૩૨૮, કિંમત : રૂ. ૧૫૦.૦૦
૧૧. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન - કેટલીક સમસ્યા : લે. અને પ્ર. નગીન જી. શાહ, ૨૩, વાલકેશ્વર સોસાયટી, આંબાવાડી, અમદાવાદ, પ્ર. આ. ૧૯૯૮, પૃ. ૧૮૪, કિંમત : રૂ. ૯૯.૦૦
૧૨. ગીતામંદાકિની : લે. અને પ્ર. નીલમ પટેલ, ‘વાલમ’ એલ-૧૧૧ સ્વાતંત્ર્યસેનાની નગર, નવા વાડજ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૩, પ્ર. આ. ૧૯૯૮, પૃ. ૩૨૭, કિંમત : રૂ. ૧૫૦.૦૦

## સાબાર-સ્વીકાર

૧૨૫

૧૩. નન્દનવનકલ્પતરુ : સંકલન - કીર્તિત્રયી, પ્ર. આચાર્યશ્રી વિજયશીલચન્દ્રસૂરી, C/O. અતુલભાઈ હ. કાપડિયા, એ-૯, જાગૃતિ ફ્લેટ્સ, મહાવીર ટાવર પાછળ, પાલડી, અમદાવાદ - ૭, પ્ર. આ. ૧૯૯૯, પૃ. ૯૩, કિંમત : છાપેલ નથી.
૧૪. સ્મરણઘાટ : લે. અને પ્ર. શૈલેશ ટેવાણી, દૂરદર્શન, પો.લો. ૫, કોઠી કમ્પાઉન્ડ, રાજકોટ - ૩૬૦ ૦૦૧, પ્ર. આ. ૧૯૯૮, પૃ. ૧૧૭, કિંમત : રૂ. ૫૦.૦૦
૧૫. સંચયિકા : કવિ ખબરદાર કાવ્યયાત્રા : સં. ધર્મેન્દ્ર મ. માસ્તર 'મધુરમ', પ્ર. રાષ્ટ્રકવિ અ. ફ. ખબરદાર જન્મશતાબ્દી પ્રકાશનમાળા વતી, અજિત પ્રકાશન, ૫૦, કલાવિહાર બીજે માળે, જયનગર, ઉસ્માનપુરા, ઔરંગાબાદ - ૪૩૧ ૦૦૧, પ્ર. આ. ૧૯૯૮, પૃ. ૩૩૨, કિંમત : રૂ. ૧૬૦.૦૦

# JOURNAL OF THE DHARMA

## AN INTERNATIONAL QUARTERLY OF WORLD RELIGIONS

**JOURNAL OF DHARMA** is the concerted venture of scholars from various religious, Cultural and Philosophical traditions, published by the Centre for the Study of World Religions (CSWR) Bangalore, India.

### THE JOURNAL INTENDS

- to discuss the problems of man's ultimate concern from the experience of the spirit active in various World Religions.
- to serve as a forum for the exchange of ideas and experience regarding the approaches and methods to the problems related to man's religious quest.
- to encourage research in inter-religious studies and dialogues.
- to help shape the religious outlook of humankind of tomorrow, enabling them to live a more authentic, open and dialogal religion, seeking and realizing Truth under its various manifestations.

### **Subscription Rates**

India : Rs. 48.00

Bangladesh, Bhutan, Nepal, Pakistan and Sri Lanka : **Rs. 125.00**

All other Countries : **US \$ 28.00** (air mail)

### **Business Correspondence**

*Secretary*

Journal of Dharma

Dharmaram College

Bangalore - 560 029 INDIA

Regd. No. 9219/63.

---

સંપાદક અને પ્રકાશક : મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી ઑફ બરોડા વતી પ્રો. રાજેન્દ્ર આઈ. નાણાવટી, નિયામક પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, મ.સ. વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા; મુદ્રક : શ્રી પ્રહ્લાદ નારાયણ શ્રીવાસ્તવ, મેનેજર, ધી મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી ઑફ બરોડા પ્રેસ (સાધના પ્રેસ), રાજમહેલ દરવાજા પાસે, રાજમહેલ રોડ, વડોદરા - ૩૯૦ ૦૦૧, ઓક્ટોબર - ૧૯૯૯.